

The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)

ISSN: 2536-4510

Uluslararası Hakemli Dergi

Yıl: 2021 / Aralık

Cilt:6 / Sayı: 3

International Refereed Journal

Year: 2021 / December

Volume: 6 / Number: 3

Editörler / Editors

Doç. Dr. Kamil Ali GIYNAŞ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DİNÇER	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Yusuf ATASEVEN	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Dil Editörü/ Language Editor

Öğr Gör. Dr. Faruk TÜRK	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
-------------------------	------------------------------------

Danışma Kurulu /Advisory Board

Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ziya AVŞAR	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Chakib BENAFRİ	Cezayir 2 Üniversitesi
Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHASANLI	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim BAKIRCI	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe DEMİR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Galip GÜNER	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Şahika KARACA	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Fatih KANTER	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir ÇINAR	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk ÇOLAK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Kadir Can DİLBER	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Kemal GÖZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Okan Celal GÜNGÖR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Kenan MERMER	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin AKSOY	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur AYKAÇ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhan Fatih KUŞDEMİR	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mert ÖKSÜZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZDEMİR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kenan ÖZÇELİK	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali DUYMAZ	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hacer TOKYÜREK	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan ÇAKMAK	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Gonca KUZAY DEMİR	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim USTA	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin AKSOY	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Onur AYKAÇ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zafer CEYLAN	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Songül ERDOĞAN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi DEMİREL KAMANLI	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI	Selçuk Üniversitesi

Dergimizin Tarandığı İndeksler ve Veri Tabanları

MLA, DRJI, SCIENTIFIC INDEXING SERVICES, ACADEMIC KEYS, RESEARCHBIB, COSMOS IMPACT FACTOR, SYSTEMATIC IMPACT FACTOR, İSAM, ADVANCE SCIENCE INDEX, ROOT INDEXING, ASOS INDEX, GOOGLE SCHOLAR, JOURNAL FACTOR, EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX, CITEFACTOR, SCIENTIFIC WORLD INDEX, BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE (BASE), INDEX COPERNICUS, ROAD, CROSSREF, OPENAIRE, KAYNAKÇA.INFO, WORLCCAT, SOBİAD

The Journal of Turkic Language And Literature Surveys (TULLIS), yılda üç defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Turkic Language And Literature Surveys (TULLIS) is international refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBİM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

ISSN: 2536-4510

İletişim / Correspondance

tullisjournal@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/tullis>

<https://www.facebook.com/Tullis-Journal-880249812102808/?fref=ts>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

EFE, KÜRŞAT

TONYUKUK YAZITLARI'NDAKİ ADLARIN ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ
METİNLERİNDEKİ ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI VE AD BİLİMSEL
İNCELEMESİ

COMPARISON OF THE NAMES IN TONYUKUK INSCRIPTIONS WITH
EXAMPLES IN ANCIENT UYGHUR TURKISH TEXTS AND ONOMASTIC
ANALYSIS..... 173-198

ERYİĞİT, CELAL-GÜVEN, MERİÇ

HAMZA-NÂME'NİN 71. CİLDİNDE SÖZ VARLIĞI

VOCABULARY IN VOLUME 71 OF HAMZA-NÂME 199-228

MERMER, KENAN

MESNEVÎ'DE ZİKREDİLEN YAHUT TELMÎHTE BULUNULAN ARAPÇA DARB-I
MESELLER

ARABIC PROVERBS MENTIONED OR REFERRED IN MASNAVİ 229-256

ÖZDEMİR, HÜSEYİN

KEREM İLE ASLI HİKÂYESİNDE KRONOTOP

CHRONOTOPE IN THE STORY OF KEREM AND ASLI..... 257-270

ÖZDEMİREL, SEYFETTİN

NİĞDE YÖRESİNDEN (DÜNDARLI KASABASI) DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE
KATKILAR II

CONTRIBUTIONS TO DERLEME SOZLUGU FROM NIGDE (DUNDARLI TOWN)
DIALECT II..... 271-285

Kitap Tanıtları/ Book Reviews

DEMİR, ERDAL

UYŞAL, İdris Nebi (2014). Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası). İstanbul: Kesit

Yayımları, 499 s. 286-289

TONYUKUK YAZITLARI'NDAKİ ADLARIN ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI VE AD BİLİMSEL İNCELEMESİ

Kürşat EFE*

ÖZET

Varlıkları karşılayan sözcükler olan adlardan genel olarak özel adları inceleyen bilim dalına “ad bilimi” adı verilmektedir. Ad bilimi (onomastik); hayvan adları, yer adları, bitki adları ve kişi adları olmak üzere özellikle dört ana başlıkta adların kökeni ve anlamları ile ele alan bir dil bilim dalıdır. Adlar derlenerek tür, köken, yapı ve anlam yönüyle sınıflandırıldıktan sonra ortaya çıkışlarında etkili olan yollar belirlenip açıklanmaktadır. Ad bilimi; sosyoloji, halk bilimi, antropoloji ve dil bilimi gibi pek çok alana kaynaklık ettiği gibi coğrafya ve filoloji gibi farklı alanlardan da yararlanmaktadır. Bu çalışmada ise Türk tarihinin en eski yazılı belgelerinden olan Tonyukuk Yazıtlarındaki adlar Uygur dönemi metinlerindeki örnekleriyle karşılaştırılmalı olarak incelenecektir. Tonyukuk Yazıtları, Doğu (II.) Göktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk’un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan oluşmaktadır. Tonyukuk Yazıtlarında geçen adlar, gerek ad verme yöntemi olarak gerekse o devir Türk zihin yapısını göstermesi bakımından önem göstermektedir. Bu adlar, ad bilimsel sınıflandırma yöntemine göre ayrıştırılmış, Türk dilinin en eski metinlerindeki/belgelerindeki söz varlığının, özellikle Türk dilinin çok daha önceki varlığının ve eskiliğinin kanıtları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu belgelerdeki söz varlığı içerisinde yer alan adlar, varlıklara ad verme açısından Türk zihnine ait kavram alanının boyutlarını gösterdiği gibi bir kavramı oluşturma görevi taşıyan ve oluşan anlamlandırma sürecinin de yansıtılmasını sağlayacaktır. Türk dilinin ilk yazılı örnekleri ile Eski Uygur Türkçesinin sözcükleri karşılaştırılacak; söz varlığının adlar açısından ortak unsurları ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Tonyukuk Yazıtları, Eski Uygur Türkçesi, Kavram Alanı, Ad Bilimi, Adlar.

COMPARISON OF THE NAMES IN TONYUKUK INSCRIPTIONS WITH EXAMPLES IN ANCIENT UYGHUR TURKISH TEXTS AND ONOMASTIC ANALYSIS

ABSTRACT

The branch of science that studies the proper names in general from the words that meet the entities is called "onomastics". It is a branch of linguistic science that deals with the origin and meanings of names, especially in four main headings: animal names, place names, plant names and person names. After the nouns are compiled and classified in terms of genre, origin, structure and meaning, the ways that are effective in their emergence are determined and explained. As a source of many fields such as sociology, folklore, anthropology and linguistics, onomastics also uses different fields such as geography and philology. In this study, the names in the Tonyukuk Inscriptions, one of the oldest written documents in Turkish history, will be compared with the examples in the Uyghur period texts. The Tonyukuk Inscriptions consist of two inscriptions with four facades, which were personally erected by the great vizier, commander and adviser of the Eastern (II) Gokturk Khaganate, Bilge Tonyukuk, before his death. The names in the Tonyukuk inscriptions are important both as a naming method and in terms of showing the structure of the Turkish mind of that time. These names

* Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: kursat.efe@amasya.edu.tr
ORCID:0000-0002-3856-718X

were separated according to the noun classification method, and the evidences of vocabulary in the oldest texts / documents of the Turkish language, especially the existence and antiquity of the Turkish language were tried to be revealed. The names included in vocabulary in these documents will show the dimensions of the concept area of the Turkish mind in terms of naming entities, as well as reflect the process of interpretation that has the task of forming a concept. The first written examples of Turkish language and Old Uyghur Turkish words will be compared and common elements of vocabulary in terms of names will be revealed.

Key Words: Tonyukuk Inscriptions Old Uyghur Turkish, Conceptual Field,, Onomastics, Nouns.

Giriş

Dil, duygu ve düşüncelerin ifadesi olarak şekil bulmuş bir göstergeler sistemidir. Bu göstergeler sisteminde kendiliğinden sözcük aileleri oluşur; bunlara *anlam alanı* ya da *kavram alanı* da denilir. Birbiriyle ilişki içerisinde olan ayrı parçaların bir bütünü birer parçası durumunda bir ilgiyle bağlandığı bir sözcük kümesi ortaya çıkar. Bu küme yapı, anlam ve işlevsel olarak ilişkiler ağı ile oluşur. Buna sözcük ağı da denilebilir. Aksan, “anlam alanı, kavram alanı, liguistik alan” gibi terimlerin kullanıldığına dikkat çekerken “kavram alanı” ifadesinin uygunluğunu kabul etmiş (1987: 44) ve “kavram alanı”nı birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların içinde düşündükleri alan olarak tanımlamıştır (1989: 254). Dilin konuşurları tarafından bilinen ve kabul edilen simgeler dünyası, maddi ve manevi kültürü, dünya görüşü ve düşünce yapısı o dilin söz varlığında doğal olarak izlerini göstermektedir. Bir dilin söz varlığı ise sözcüklerden, deyimlerden, terimlerden, atasözlerinden, kalıplaşmış ifadelerden oluşmaktadır. Bu birimler de birbirinden bağımsız değildir. Bu söz varlığı içerisinde yakın anlam ilişkileri ve anlamsal bağlarla birbiriyle ilgili öğelerin sözcük ağını oluşturmaktadır. Bu sözcük ağında en dikkat çekici sözcük türleri ise adlardır. Adlar (isimler) varlıkları tanıtmaya yarayan sözcükler olarak söz varlığının fiillerle birlikte en önemli ve en temel öğelerindedir. Adları (isimleri) özel olarak ele alıp inceleyen bilim dalına *ad bilimi* adı verilmektedir. Ad bilimi (*Onomastique*) dil biliminin farklı bir alt koludur. “Özel bir adı bir dil özelinde değil de genel olarak (tüm dünya dilleri açısından) dil kapsamında değerlendiren, oluşum ve değişim şekillerini inceleyen alana “genel adbilim” adı verilirken bir dilin belli bir bölgesine, şive ve lehçesine ya da tarihî metinlerine özgü dilsel malzeme içerisinden özel adların sözlüğünün hazırlanması, sınıflandırılması, eş zamanlı ya da art zamanlı olarak şive ve lehçelerle karşılaştırılması, bu inceleme sonucu sayısal verilerin çıkarılması gibi uygulama alanı da “özel adbilim” olarak tanımlanmaktadır.” (Şahin, 2018: 18) “Konuları çok kısıtlı ve sözcük varlığı 800 sözcük dolayında olan, taşta yazılma zorunluluğu yüzünden kısa anlatıma yönelen Köktürk yazıtlarında da böyle sözcük ailelerinin bulunduğu, dolayısıyla bu dilin gelişmiş bir yazı dili olduğuna tanıklık eden ipuçları vardır.” (Aksan, 1983: 18). Soyut somut anlamlı sözcük zenginlikleri açısından “ileri öğeler”in çokça yer aldığı Köktürkçe de söz varlığı ve kavram alanı açısından zengin sayılabilecek özelliklere sahiptir. Gerek Köktürkçenin bütün ürünlerinde gerekse II. Türk Kağanlığı Dönemi’nde Bilge Tonyukuk’un kendisi tarafından diktirilmiş iki yazıttan oluşan Tonyukuk Yazıtları’nda görülen bu özellikler bir sonraki dönemde (Uygur Türkçesinde) gelişerek devam etmiştir. Aksan, birçok sözcüğün somutlaştırma eğilimiyle soyut yan anlam da kazanmış olabileceği üzerinde durmuş, temel anlamın bugün de yaşamakta olması, soyut yan anlamının daha 8. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüğün gerek biçim, gerekse anlam açısından daha o çağda belli bir gelişmeyi geriye bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili bir kavram ve bir “ileri öge” olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir (1983: 19). Diğer bütün yazıtların olduğu gibi

Tonyukuk Yazıtı'nın da kavram ya da anlam alanı çağına göre gelişmiş yapıdadır. René Giraud, "L'Inscription de Bain Tsokto" adlı çalışmasında Tonyukuk Yazıtları'nı incelemiş, satırları ve cümleleri hece sayısı bakımından çözümlenmeye çalışmıştır. Tonyukuk Yazıtları'nda eşit hece sayılarının olması dikkatini çekmiş, bu durumun da şiirsel bir anlatıma sahip olduğunu belirtmiştir (1961: 123-137). Giraud, "Gök-Türk İmparatorluğu" adlı bir diğer çalışmasında da üç büyük yazıtı ele almış, bu yazıtların anlatım özelliklerini değerlendirmiştir (1960).

"Tonyukuk Yazıtı aynı zamanda Türk dilinin yapım ve çekim eklerinin toplu olarak görüldüğü bütünlüklü ilk metin sayılabilir. Bu gün kullandığımız birçok çekim eki (hâl ve zaman ekleri) ve yapım eki (yerçi, bilig, sözleş-, korkma, yorit-...) Tonyukuk Yazıtında işlevsel olarak kullanılmıştır. Bu yazıtta söz varlığı da dikkat çeker. Türk dilinin 8. Yüzyıl başlarında birçok kavram, nesne, olay ve olguyu ifade etme tarzına ve sınırlarını gösterir. (ben/men, siz, til, boğaz, ağaç, bult, yüri-, kör-, işit-, udi-, öl-...). Bunların yanında metinde kelime-üstü birimler olarak bilinen deyim, atasözü gibi kalıp sözler de bulunur. Bunlar, bir dilin işlenmişliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Tonyukuk Yazıtı'nda geçen, tün yeme udısıkım kelmedi, [kün yeme] olursıkım kelmedi "Gündüz oturasım, gece uyuyasım kelmedi" (T 22) deyiminde sözlü kültür çağından kalma konuşma üslubunun özellikleri görülür. toruk bukalı semiz bukalı irakta bilser semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş "Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta (iken) hangisinin semiz boğa hangisinin zayıf boğa olduğu bilinmezmiş" (T I-5-6). Bu atasözünde de Tonyukuk, Türk milletinin binlerce yıl hayvanları gözlemleyen, onların davranışlarından hayata uyarlanabilecek davranış modellerini dil aracılığıyla ifade etmiştir." (Akar, 2020:41).

Tonyukuk Yazıtı, II. Köktürk Devleti Kağanı Bilge Kağan döneminde Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce kendisi tarafından yazdırılıp diktirilen bir anıttır. Dört cepheli iki ayrı parçadan oluşan Tonyukuk Yazıtı, Orkun ya da Köktürk Yazıtları olarak bilinen yazıtların ilkidir. İki taştan oluşan bu yazıt, diğer iki büyük yazıttan yaklaşık 360 km uzaktadır. Birinci yazıt 243 cm, ikinci yazıt da 217 cm uzunluğundadır. Köktürk harfli Türkçe ifadeler sağdan sola doğru yazılmıştır. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır yer almaktadır. II. Köktürk Kağanlığının komutanı olan Tonyukuk, aynı zamanda İteriş Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın baş veziri ve danışmanlığı görevlerini yerine getirmiştir. Köktürk dönemine ait tarihi olayların anlatıldığı yazıtlarda, Çin esaretinden nasıl kurtuldukları ve Tonyukuk'un neler yaptığı doğrudan doğruya Tonyukuk tarafından anlatılmıştır. Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un yakınındaki Tola Irmağı'na yakın Bayn-Tsokto bölgesinde olduğu için "*Bayn-Tsokto Yazıtları*" olarak da bilinir. Hatta diğer yazıtlara çok uzak mesafede olduğundan Orkun Yazıtları olarak anılmaması gerektiğini iddia edenler vardır. Demir çitle çevrili büyük bir açık alan içerisinde yer alan yazıtlarda önemli ölçüde aşınma ve yıpranma olduğu bilinmektedir. Yazıtın yazılış ve dikiliş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte çoğu kaynakta 726 olarak verilen tarihin 732-734 yılları arasında olabileceği tahmin edilmektedir. Bilim dünyasında ilk kez 1897 yazında F. Klementz tarafından keşfedilmiştir (Aalto vd., 1958: 3). Daha önce 1893 yılında Köktürk yazısının çözümü bu yazıtların okunması hususunda kolaylık sağlamıştır. 1899 yılında Radloff okumuş, transkripsiyon, çeviri, açıklamalar ve değerlendirmelerini yayımlanmıştır (Radloff, 1899: 1- 122). Bu yazıtlar G. J. Ramstedt, V. Thomsen, W. Radloff gibi araştırmacıların incelemelerinin ardından H. N. Orkun (1936), S. E. Malov (1951), P. Aalto (1958), Talat Tekin (1994) ve Erhan Aydın (2019) tarafından özel olarak incelenip yayımlanmıştır.

Karluklar ve Basmlerin 745'te Göktürkleri yıkmasıyla 745-840 yılları arasında Orhun bölgesinde Uygur devleti hüküm sürmüştür. Başkenti Karabalgasun olan bu devletin ve o dönemdeki Türklerin diline Eski Uygur Türkçesi adı verilmektedir. Uygur Türkçesi 8. yüzyılda başlamış, 14. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Mahihaizm, Budizm gibi dinlerin de tesiriyle Hint ve Çin etkisi dilde ve edebiyatta kendisini göstermiştir. Bu dillerden birçok dinî metin Eski Uygur Türkçesine aktarılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde çok sayıda çeviri yapılmış, bu çeviler yoluyla birçok yabancı öge dile girmiştir. Bu dönem Türkçenin bilim ve felsefe dili olduğu bir dönemdir. Yine birçok alanda terimlerin büyük bir çoğunluğu Türkçeleştirilmiştir. Tıptan falcılığa, dinî eserlerden din dışı eserlere birçok alanda ürün ortaya konulmuş, Türk dili ve edebiyatına zenginlik kazandırılmıştır.

Doğan Aksan, “Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine” adlı yazısında birçok çalışma yapılmasına rağmen Köktürkçe metinlerinin değişik açılardan yeterince değerlendirilmediğini dile getirmiştir (1983: 17). Aynı zamanda “Sözcükbilim, adbilim ve anlambilim açısından gerektiği ölçüde incelenmesi yalnızca Türk dilinin bir evresinin aydınlatılmasını sağlamayacak, bu dilin daha önceki döneminin, bir yazı diline dönüşme tarihinin, dolayısıyla Altay dilleri kuramına ışık tutacak kimi noktaların belirlenmesine de yardımcı olacaktır.” (Aksan, 1983: 17) şeklinde değerlendirmesini aktarmıştır. Aksan'ın bu tespitlerinden sonra Köktürkçe üzerine nice çalışmalar yapılmış; çok sayıda bildiri sunulmuş; onlarca makale ve kitap yazılmıştır.

Tonyukuk Yazıtındaki Adların Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Örnekleriyle Karşılaştırılması ve Ad Bilimsel İncelemesi adlı bu çalışmada ise ad bilimi açısından ele alınan yöntemlerden istatistiksel ve tarihî yöntem yanında özellikle betimleme yöntemiyle Tonyukuk yazıtıyla Eski Uygur Türkçesi yapıtları üzerinden derleme/tarama ve sınıflandırma yapılacaktır; bu verilerin sayısal özellikleri ortaya çıkarılacaktır. Benzer sözcükler ve sözcük ağları belirlenerek bunların özel (*onim*) ve genel - tür adı (*apelyatif*) sınıflandırılması yapılacaktır. Bu dönemin söz varlığı ile Tonyukuk Yazıtları söz varlığını karşılatırmaya çalışırken özellikle 8.-14. yüzyıllarda Uygurlar tarafından yazılan belli başlı yazıtlar, eserler çalışma kapsamına alınmış, bu metinlerden sözcükler fişleme yöntemiyle tespit edilmiştir. Tonyukuk Yazıtları ile diğer yazıtlardaki ortak söz varlığı yanında Eski Uygur ile ortak olanlar da ayrıca gösterilmiştir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinin belli başlı yayınlanmış eserleri yanında dönemin söz varlığı üzerinde emek verilmiş akademik çalışmalar ortak söz varlığını belirleme konusunda incelenmiştir. Sözcüklerin konu tasnifleri, özel ad ve sözcük dizinleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada özellikle sözlük ve indeks kısımlarından madde başları, tanımlar, açıklamalar konusunda yararlanılmış, bunlar ad bilimi sınıflandırma yöntemine göre bir araya getirilmiştir. Tonyukuk Yazıtları ile Eski Uygur Türkçesinin söz varlığı karşılaştırılmış, Tonyukuk Yazıtındaki söz (madde) başları, Eski Uygur Türkçesi metinlerde yer almasa da listelere eklenmiş; buna göre ilk metinlerden Eski Uygur Türkçesine söz devamlılıkları, benzerlikleri ve farklılıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

1. GENEL ADLANDIRMALAR

1.1. Genel Yer Adları

1.1.1. Kara Parçası Adları

çöl: Çöl, bozkır [T 1 D 6 (T 23); KT D 4; BK D 5].

çub: Bölge, mntıka [T 4].

i: orman, ağaçlık arazi [T 4; Hochz 24; AY 120/18, 239/2].

kuz: Dağın kuzey yamacı [T 7; Ta B 5].

tag: Dağ [KT D 11-12; BK D 10-11; BK G 8; BK G 7; BK D 20; T 44-45; Ta D 7; ŞU G 2-3; T 2 B 9 (T 46-47); BK B 3-4-5-6; Ye 48-4/12, 41-1/9; SUK, EmO1-13; ED 463; IrkB 17; Zieme 1996: 201-11; EUA 116, 177, 193, 232, 287, 756, 758, 780, 1366, 1468; ÇBM 18, 30, 222, 414; İKPXXXVII 6, XVII 5, XXXVI 6, XXXVIII 1; IrkB 12, IrkB 17, 51, 67; UÜH/ C 165, 167; JW-Li MängiB- 24; USp53; Clark 105; JW-Li 4.10(a); USp53; Clark107; JW-Li,4(10)c.; USp53; Clark108; JW-Li,4(10)d.].

yazı:¹ Ova, step [KT G 6-7; T 33, 36; BK K 5; KT G 3, 7; BK K 2; BK D 15; KT D 17; SUK; ED 984b; EUA 1129, 1131; M 5/ 23, 63/ 32, 68/ 1, 70/ 4].

yer/yir: Yer, toprak, yeryüzü [KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K 3; KT G 8; BK K 6; KT G 4-5; BK K 3; BK D 2; KT D 24; KT D 1; BK D 2; KT D 27-28; BK D 20; KT K 4; BK D 29-30; T 56-57; KÇ 13; ŞU G 6; BK D 35; A 84/1; A 45; El, Hochz 30, ED 954a; SUK, Sa03, Sa04-3; S 6, 9; BT XX, Üİ. 103b 14; AYKaya 183-17; EUA 121, 128, 773, 1632; İKP I 3, V 8, XIX 5, XIX 7, XXXVI 6; IrkB 16, 17, 49, 55; AYKaya 3/19, 626/13, 635/13; ÇBM 193, 194, 253; UÜH/ C 3, 20, 69, 154, 163, 166, D 139, 142; Üİ 103b/ 14, 103b/ 16; Clark 82; UK, Mi17; JW-Li, 2.17; AYKaya 531; SUK, Sa07; JW-Li, 2. 12; Sayit-Yüsüp 7; TugDok, IIP03; SUK, RH02; Clark 33, 37, 45, 82; SUK, Mi28; JW-Li, 2. 14; USp. 12, 55, 15-307; SUK, WP04; SUK, Mi28; JW-Li, 2,14].

yış: Orman, ormanla kaplı dağ [KT G 3; BK K 2; KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K3; KT D 2; BK D 3-4; KT D D 21; BK D 19; KT D 36-37; BK D 26-27; KT D 21; BK D 17; KT D 2; BK D 2-3; KT DG 8; BK K 6; T 1 D 3, T 15; T 20; T 28; T 31; T 32; T 37; ŞU D 8-9; Ta B 5; Ye 28/7; Alt.Gr.; IrkB 17].

1.1.2. Su Parçası Adları

köl: Gölet, göl [SUK, Mi 25-21; TT V 6, 47; ED 715a SUK, Hochz 20; EUA 127, 1031, 1032, 1037, 1298; IrkB 22; Maitri. 51-56; AYKaya 351-10].

köläk/kölek: Küçük göl, gölcük, bataklık [T 1 G 8 (T 15)].

ögüz: İrmak; nehir, akarsu [KT G 3-4; BK K3; KT D 17; BK D15; KT D 36-37; BK D 20; KT D 39; BK D 30; T 16,18; T 37,38; T 44-45; ŞU K 8; ŞU G 1; ŞU G 1,2; Ta D 7; Ta 3-4; Ye 42/4; ŞU K 3; DAS 755, 764; Maitri 16-3, 108-10; İKP III 4, XIV 4, XV 3, XXXII 2, XXXI 3, XV 5, LII 4; AYKaya 613/20, 618/17; M 8/ 21, 13/ 42, 28/ 5, 33/ 5, 38/ 18, 46/ 4, 46/ 6, 47/ 3, 105/ 28, 108/ 10; M 102/ 3; Sa08-4; ED 119b, 120; IrkB. 43; Hochz 16, 31; **ögüz/ügüz;** USp. 88; JW-Li, 4.14].

sub/suw: İrmak [KT D 24; T 27; ŞU K 2; Ta G 5; Ta B 4; Geng, 1978, 32; IrkB 33: *sub*].

suvag: Sulama kanalı [SUK, Sa13-79].

1.1.3. Yol - Geçit Adları

keçig: Geçit [T 1 K 11; Ye 24-4/6; AY. 492-6; EUTS; Alt.Gr.].

¹ **yaş:** Ova, geniş düzlük [SUK, WP04-18; TT V 12, 123; WP04, 18].

oruk: Dar yol, patika [T 1 D 7 (T 24); BT XX, AY. 160-2; E1-108].

ugur: ² Yol [T 25].

yol: Yol [T 16, 23, 24, 35; 1. Biger 1-2; 2. KB 6-10; KT K 9; SUK; ED 917a; EUA 353, 468, 536, 601, 1541; ÇBM 11, 279; IrkB. 17, AYKaya 135-15; İKP. 66-2; IrkB 17, 35, 48; TezcanHt, 616; SUK, WP06].

1.1.4. Yerleşim Yeri Adları

agıl: Ağıl [S 5; T 53; IrkB 47].

arkuy: Müstahkem mevki [T 3].

karagu / kargu: Gözetleme kulesi [ŞU G 1; T 34, 53 (T 1 K 10, T 2 D 3)].

1.2. Yön Adları

1.2.1. Genel Yön Adları

bärü: Beri, yan [T 45-46; El-2; SUK; TDS_Li 146; ED 355b; Maitri. 103-8; ÇBM 10, 337, 364; AY 153-3, 168/19, 178/13, 189-12, 243/20, 281/18; DAS 2845; İKP VI. 1 (56-7); HTB 1358].

öñ: Ön, ileri [T 25-26; Huas.; SUK, Ad03; COUL 84].

tägrä: Çevre, etraf [T 8; SUK; ED 485b; TDS-Li 475; ÇBM 276, 327; EUA 938; İKP, 39; T. Tekin1997, TY, G8)

yan: Yan, taraf [T 26; SUK, WP04-13; ED 940; AYKaya 314-15; EUA 782, 1175; BDS, 2850, 2860 2870, 3802

yukaru: Yukarı [T 25].

1.2.3. Coğrafi Yön Adları

biri: Güney, sağ [KT G 1-2; KT G 2; KT G 3; BK K 2-3; KT G 6-7; BK K 5; BK D 12; KT D 14; KT D 28; BK K10-11; BK D 23; BK D 35-36; BK D 40; T 6-7; T 14; T 17; O 2; Ta B 5; Maitri 97-8].

biridin: Güney [T 11; ŞU D 3].

kuri: Batı [KT G 2; BK K 2; KT G 3-4; KT D 17, 21, 23, 24; BK D 19-20; BK D 15, 17-18; KT K 12; BK K 3, 10-11; T 17; T 14; Ta G 3-49].

kuz: Kuzey [Ta B 5; T 7].

öñ: Doğu [KT D 4; BK G 13-15; BK D 5; T 6-7, 10, 14, 17, 20; O 2; Ta B 3-4; Tes D 5; Tes K 5; ŞU K 6].

öñdün ~ öñtin: Doğu [T 11, 29; ŞU G 11; Ta B 5; 2. KB 3-5; SUK, Sa02-9; ED 178; Zieme 1996: 466, 5-10; DAS 10; Üİ 97b 11; AY 304/5; USp14; Clark 86; SUK, Mi20; JW-Li, 4.15; USp15; Clark 45; SUK, Mi28; JW-Li, 2. 14; USp55; SUK, WP04; Sayit-Yüsüp, 89; SUK, Sa09; Clark37; Sait-Yüsüp 9; SUK, WP09; TugDok, IIP04].

yırı: Kuzey [BK K 2, 10-11; KT G 1-2, 2, 4; KT D 14, 28; BK K 3; BK D 12, 23; T 6-7, 11, 14, 17; O 5].

yıridın: Kuzey [T 11].

² **uğur:** zaman, fırsat, vesile [Üİ. 115a 3; AY. 169-7].

1.3. Gün ve Gün Dilimi Adları

kün: Gün, gündüz [KT GD; BK GD; ŞU G 7; T 2 B 4 (T 39-40); 7. HT 1; BK GD 1; EUA 66, 335, 568, 579, 789, 872, 928, 1079, 1126, 1138, 1205, 1444, 1529, 1648; Kİ 198, IrkB 24; SUK, Mi01; USp53; Clark107; JW-Li,4(10)c; SUK, Sa18; JW-Li, 5.8; USp. 53; Clark, 107; JW-Li,4.10c; TugDok,Ra-36].

küntüz: Gün [KT D 26-27; BK D 22; T 12, 51-52; EUA 487; KP.15; AYKaya 444].

tağ: Tan vakti [T 35; IrkB 26, MO. (s.144 28.10); TTVI, 53; ED 511a; Shögaito, 126].

tün: Gece [KT D 26-27; BK GD; T 1 1 K 11 (T 12, 22, 26, 27; 35, 42); ŞU D 1; ÇBM 282].

1.4. Zaman - Takvim Adı

it: Köpek yılı [Ta G3; 7. HT 1-2; SUK, Sa23-1; ED 34a; BK G 10; M III 45, 1; H I, 21; SUK, Ad01; SUK, Sa23; USp110; TugDok, IIP08; YangNiu6, 19; HamTouHou18,34].

1.5. Ölçü Birim Adı

at orukı: Bir atın geçilebileceği genişlikteki yol [T 24].

1.6. Bitki Adı

ı: Ağaç [BK G 11; T 1 B 4 (T 25); SUK, WP03-6; ED 179; BK G 11; Huast. 59, 317; Usp. 104.1 2-13; AY 375; SUK, WP03,4; JW-Li, 6.5, 4; Sayit-Yüsüp, 88,4].

1.7. Hayvan Adları

1.7.1. Evcil Hayvan Adları

at: At, binek hayvanı [KT D 25, 32-33, 37, 40; KT K 4; BK K 11-12; T 24, 25, 27, 54; Ç 1; KÇ 4, 15; Ye 28-6/12, 28-7/7, 41-4/2, 41-4/9, 41-9/8, 48-4/14, 48/6A, 49-4/8, 84/1, 110-2/9, 144-1/11; SUK, Sa01-2; ED 33a; U I 29, 16; Kara-Zieme, 1976: A, 696-698; AYKaya: 6, 5-9, 678-613, 3-5, 625, 5-6, 679, 23-1; Röhrborn, 1996: 2132-2133; IrkB 19; DAS 1363, 3011; M 36/ 20, 34/ 6, 69/ 14, 110/ 2, 112/ 40].

buga ~ buka: Boğa [T 1 B 5-6; Tekin 1976: 12, 1-5; İKP LXV. 3; Kara-Zieme 1976: 110-111].

egri tewe: Tek hörgüçlü deve [T G 4 (T 2 G 3); Arat, 1930: 54-55: Heilk I].

tebe ~ tebi: Deve [Ye 11/3; T 47-48; Ye 46/3; 1. Del Uuul 2; IrkB 5, 46, Alt.Gr.]. *krş. teve*

teve ~ tewe: Deve [YangNiu9,19; HamTouHou23,34]. *krş. tebe*

1.7.2. Yabani Hayvan Adları

baga ~ baka: ³ Kaplumbağa [T 1 B 6; Hazai-Zieme, 1971: B, 170-171; BT I. B 71].

kiyik: Büyükbaş av hayvanı [T 1 G 1; AY 608/20, 630/22; ÇBM 215; M 67/ 12, 75/ 6, 78/ 29, 85/ 3; UÜH/ C 8-9, 15, 57, 61, 64; El, ED 755a: *küyik*]. (MängiB- 24). *keyik*

tavişgan: (*bk. takvim adı*) [T 1 G 1 (T 8) ; Hazai-Zieme, 1971: B, 171-172; AYKaya: 30, 7, 34g, 15-19; Ölmez, 1994: 1534-1540; Arat, 1930: 24-25, 89-90, 116; SUK, Sa06-1; ED 447a: *tavişgan*; IrkB 44; UÜH/ D 2, 4, 9, 13, 27, 72, 82, 87, 95, 104, 110, 128, 132, 136:

³ Eski Türk yazıtlarında unvan adı olarak kullanılmış olsa da esasen bir hayvan adıdır. “Yansıma bak sözcüğünden yapılmış olmalıdır. Bugün kaplumbağa ve kurbağa sözcüklerinde de bulunmaktadır (Aydın, 2019: 145).”

tabıŷan: SUK, Sa06; USp. 14, 108; Clark 39, 86; SUK, Mi20; JW-Li, 2.13, 4.15; SUK, Sa06; Sayit-Yüsüp 6; TugDok, IIP02].

1.8. Maden Adı

kümüŷ: Gümüŷ (maden) [T 2 G 4; Ye 81-1/2, 11-1/12; AYS 1058, Kİ 018; SUK: Sa05-2; ED 723b; TT VIII E 47: **kümüŷ, kümiŷ, küsmiŷ**; Clark 42; SUK, Sa11; JW- Li, 2. 20; USp126; SUK, Mi14; Fam. Arch, L-14/18; JW-Li, 5(10)-14/18; Clark 105, Clark, 107; Fam. Arch. L-65, L-87, L-114, L-140, L-141, L-193; HamTouHou, 34.2; JW- Li, 4.10(a), 5(10), 6.8, 5.10, 87, 140, 141, 142, 193; Sayit-Yüsüp, 89; SUK, Ad02; SUK, Mi01; SUK, Mi14; SUK, WP04, WP06; TugDok, Pa-1; TugDok, X3-13-14/18, 87, 140, 141, 142, 193; TugDok,Ra-36; USp. 53, 55, 115, 126; YangNiu, 19.2].

1.9. Renk Adları

kara: Kara, siyah [BK K 11-12; BK G 12; T 51-52; Ye 3-6/3, 10-7/1, 10-12/5, 11-5/12, 19-2/1, 24-2/5, 24-4/4, 24-5/8, 24-5/19, 26-7/5, 26-9/6, 30-4/4, 32-1/1, 37-1/1, 58-1/3, 68-3/2, 68-8/2, 68-18/2, 71-3/2, 147-1/7; ÇBM 10; HK I, T I D 120, 18- 20, 31-32, 33- 36, 39- 41; Maitri. 68-4; BTXXIII, G068; TTVII, 14,59; DAS 71, 1200, 1277; EUA 1083, 1086, 1132; Vas03/2, Çeŷ23/12 (Hukuk); COUL 78, 97; USp 12, 32, 38, 65, 79; JW-Li, 2.18, 4.1, 5.5, 5.9; TugDok, X3, 4, X3-8; TTVII 26,13; BTXXIII, G068; TTVII, 14,59; Heilk I 134; BDS, 3801, 3956; Clark 131; Sayit- Yüsüp110; SUK, Mi19; BDS, 3313; E1-20].

kızıl: Kızıl, kırmızı [T 2 D 2 (T 51-52); Ye 138/1; EUES 377; Vas05/11 (Hukuk); EUA 556; ÇBM 38; AY. 28-24; HK I, T I D 120, 97-100, 141-143; HK II T II Y 14 ve Y 18, 61-61, 61- 62, D 142, 109-112; BT XXV(1): 1653-1655; AY 476/4; IB 51; Maitri. 68-19, 71/1; DAS 1892, 3522; Fam. Arch L-40; JW-Li, 5(10), 40, 6.5; TugDok, X3-13, 40; SUK, WP03; JW-Li, Sayit- Yüsüp, 88].

sarıg / sarig: Sarı [BK K 11-12; T 47-48; Ye 41-5/3:sarıg; Heilk I, 101; YangNiu22; HamTouHou14; Fam. Arch. L-60, 166;JW- Li,5(10),166, 167; TugDok, X3-13, 166, 167)].

ürünj: Ak, beyaz [BK K 11-12; T 47-48; Ye 11-5/11, 26-9/4; EUA 288, 308, 411, 557, 736, 1032, 1224, 1353, 1361; SUK, AdO 1-13; ED 970b; M I 22, 4; TT V 4, 12: **yürünj**; USp79; JW-Li, 5.5; TugDok, X3-8].

1.10. Vücut ile İlgili Adlar

1.10.1. Organ Adı

boguz: Boğaz (*mide*) [T 1 G 1 (T 8); Arat, 1930: 187-189; Hamilton, 1998: 441-6; Bang ve Gabain, 1931: 122115-117; SUK, Ad02-2; ED 322a; TT VI 14; ÇBM 188; M 2/ 8, M 58/ 48; İKP XXXVI 4; Maitri 58-48; DAS 3063, SY 2-4].

USp76; JW-Li, 4. 3

1.10.2. Vücut Salgı Adları

kan: Kan [KT D 24; T 51-52; BK D 20; LAT; ED 629; Elmalı, 2016: DAS 97356-360; EUA 543, 557, 565, 569, 573, 585, 1137].

tär/ter: Ter [T 51-52 (T 2 D 2); Tekin, 1976: 206: 7213-16; EUES 701].

1.11. Isınma - Piŷirme ile İlgili Adlar

ört: Ateŷ [T 39-40; EUES: 541; DAS 667, 672; Maitri 68-26, 72-11; ÇBM 39; EUES 541].

1.12. Yaŷam Evresi Adı

karı: Yaşlı [T 56; İKP. 24-5; Maitri. 16-6; DAS 399, 481; AY 261/8, 276/9].

1.13. İnsan ve Cinsiyet Adı

kişi: Kişi, insan [KT G 6, 7; BK K 4, 4-5; BK D 28, 41; KT D 39-40; T 4-5, 10, 33, 59-60; KÇ 5, 22; Ye 11/3, 59/2; SUK, Sa02-14; ED 752a; Huast. 101-2; TT VI 432-3; EUA 16, 448, 566, 672, 721, 763, 770, 804, 820, 822, 842, 1033, 1066, 1116, 1117, 1118, 1119, 1132, 1162, 1208, 1387, 1401, 1444, 1447, 1448, 1531, 1586, 1386, 1470; Kİ 022, 031, 033, 034, 078, 090, 092, 093, 140, 143, 164; IrkB 15, 54, 60; İKP. 11-4; Maitri. 8-50; USp. 16, 32, 88; Clark74; E1, 55; JW-Li, 2.18, 4.14; TTVIII, I,11; SUK, Sa28; TugDok, IIP012; YangNiu4; HamTouHou25; COUL 54; TTVII, 42, I; SUK, Mi09].

koduz:⁴ Kadın (dul kadın, karı) [T 47-48; ŞU D 3].

1.14. Meslek Adları

yerçi: Kılavuz, rehber [T 23, 26; Kİ 046]. EUES 890

yälmä: Keşif kolu [T 34, 52; ŞU D 5-6, 12].

1.15. Hava Olayı Adı

kar: Kar [T 25; KT D 35; BK D 26-27; AYKaya 557/4, 652/11; Maitri 82-36].

1.16. Yönetimle İlgili Adlandırmalar

başlıg: Başkanlı, başlı [T 45-46; USp. 65; Clark 113; JW- Li, 5.9: *başta olmak üzere*; EUES 149 : 1. *Başlı, kafalı*. 2. *Yaralı*].

bulganç: Kargaşalı, karışık, anarşik [T 22].

ël ~ el ~ il: Ülke, yurt, vatan; memleket, devlet, yönetim [KT G 3, 4, 8; BK K 3, 6; T 55-56, 58. O 1, 4; KÇ 2-3, 7; Tes B 6; Tes D 3; Tes K 2; Tes D 4; ŞU K 2, 4; ŞU G 10; Ta D 3-4, 5; Ta G 4-5; Ta B 3; Ta K 1; Ye 1-1/2, 3/2, 3/3, 3/5, 5-2/11, 7/3, 10/7, 10/8, 11/7, 13/1, 13/3, 14/3, 16/2, 25/3, 26-1/1, 26/4, 26/13, 27-5/4, 28-2/1, 32-3/1, 38-2/1, 38-5/5, 48-8/2, 52-3/1, 54-1/6, 73-7/3, 10-4/2e, 10-7/4, 13-4/8, 14-1/1, 25-5/1, 44/4, 45-4/1, 46-3/1, 54-1/1, 59-6/1, 147-4/10, 11-1/15, 152-1/9, 10-4/7, 10-7/10, 10-8/1, 10-9/1, 11-8/1, 13-5/5, 23-1/3, 25-3/1, 40-1/5, 42-1/7, 42-8, 44-4/1, 45-6/3, 46-1/1, 46-2, 51-1/10, 51-2/1, 53-1/7, 59-4/4, 59-7/1, 61-1/1, 100-2/1, 110-3/5, 149-4/3, 152-1/5, 24-2/3, 46-2/6, 1-2/7, 3-2/6, 3-5/2, 7-3/4, 13-2/3, 13-4/3, 13-4/6, 14-3/2, 16-2/2, 23-3/3, 73-2/2, 75-1/1, 96-2/5, 108-2/1, 108-4/12, 147-1/6, 53-2/1, 147-3/6, 152-1/2; ED 121b; El; SUK; Hochz 27; İKP IX. 1, IX. 3; EUA 75, 107, 426, 495, 541, 543, 589, 615, 619, 635, 804, 966, 991, 1057, 1414, 1449, 1469, 1485, 1547, 1678; EUES 253; AYKaya 397, 16; 452, 22; TTI, 1].

⁴ Osman Fikri Sertkaya, Tonyukuk Yazıtı'ndaki 'koduz' sözcüğü "yaban sığırı" anlamına geldiğini ve Kutadgu Bilig'in nüshalarında kudur (kodur), kuduz (koduz); kutuz (kotuz) biçiminde geçtiğini belirtmiştir (1995: 56). Wilkens de EUES'de "Tibet öküzü" anlamıyla vermiştir (2021:398). Fakat Köktürkçe üzerine yapılan söz varlığı ve metin aktarma çalışmalarında (yapıtlarında) 'kadın, karı, dul kadın' anlamlarıyla verilmiştir. Daha sonraki metinlerde görülen 'dul kadın' anlamındaki "koduz/kuduz" sözcüğü ise z~r denkliği ya da değişimi sonucu "kodur" ya da "kudur" biçimlerine gelmiş olabilir. Divanü Lugati't-Türk'te "kuduz" 'dul kadın' (DLT I: 365) ve "kuduzlanmak" 'dul karı ile evlenmek' (DLT II, 267, 268) biçiminde açıklamalar yer almıştır. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı açıklamalarla Gülensoy'un "kodurçuk" (2007: 579) "kavurçak" (2007: 480) sözcükleri hakkındaki açıklamaları dikkat çekicidir. Gülensoy, buralarda bu sözcüklerle "kuður" ve "kuğruk" ve "koğuz>koduz>kodur" sözcükleri arasında biçim ve anlam ilişkilerine değinmiştir (2007: 579, 480). "Eski Türkçede aynı anlamda nadir kullanılan kuğuz kelimesi, sonraki dönemde kuğuz şekliyle "dul kadın" anlamını kazansa da metinlerde kullanılmamıştır (Turan, 2020: 296)."

ıda taşda: (Vatansızlar için ifade). Orada burada [T 4].

iç: Has, Kağana bağlı, siyasal merkez [T 13; Ye 7/1, 48/6].

içrâ:⁵ Gizli, devlet, savaş sırrı içeren bilgi [T 34].

küräg: Kaçak, mülteci [T 8, 9, 29, 33; EUES 443].

tarkınç: Karışık, huzursuz [T 22; EUES 678: *ayrılma ? - kaybolma ?*].

taş: Siyasal merkezin dışı [T 13; Ye 45/4; EUES 680; USp55; SUK, WP04].

tıl: Casus, ajan [T 32, 36; ŞU D 12].

yer / yir: Ülke, memleket [KT G 4, 8; BK K 3, 6; KT D 17; BK D 15; T 3-4, 11, 17, 24, 59-60; S 1; ŞU D 12; Ye /4, 42/4, 42/8, 48/9, 51/2].

1.17. İnanç, Duygu, Yaptırım Adları

alp: Aplik, yiğitlik [T 48, 49; KÇ 4, 7, 12; IrkB 55; İKP 23-8; Maitri. 19-30].

arag ~ arıg: Temiz, temizlik [T 37 *arıg*; Ye 42/5 *arıg*; Maitri. 27-15: *temiz arag turug köngül*; İKP. 41-2: *ekki arıg kızlar*].

kıyın: Ceza, yaptırım [T 32; ŞU D 2; SUK, Mi04-10; ED 631; TT VIII 22, 15: *kın, kıyın, kın*].

köñül: Gönül [KT K 11; BK K 14; KT G 12; T 15; ÇBM 25, 65, 68, 79, 90, 91, 123,207, 210, 248, 298, 302, 306, 317, 336, 338, 363, 396, 432, 437, 445; Kİ 051, 065, 076, 161, 165, 221; COUL 545, 56, 77, 78, 89, 97, 108; HamTouHou, 29,11; YangNiu, 3-3, 14-1].

ubut: Utanç [T 37].

ülüg: Kısmet, kader, yazgı [BK D 23; KÇ 23; T 1 B 4; Maitri. 21-4, 1-48; IrkB 41; EUES 824].

yer/yir sub: Dağları, ovaları, ırmakları, gölleri içeren kutsal vatan toprağı [KT D 10-11, 19, 20; BK D 10, 16, 17, 35; BK K 13-14; T 38; Ye 12/3, 152/3; Geng, 1978, 22, 25].

1.18. Askerlikle İlgili Adlandırmalar

1.18.1. Asker ve Ordu ile İlgili Adlar

är: Asker [KT D 11; BK D 10; SUK, LAT, TDAA_Li 228, ED 192a; Maitri. 13-28; IrkB. 55DAS 449; AY 213/12; IrkB 12; KİP 138; M 25/ 11, 41/ 54, 52/ 15, 58/ 13, 58/ 20, 58/ 54, 62/ 31, 69/ 14, 75/ 53, 106/ 23: *erkek adam, savaşçı, er, koca*].

ärän: Askerler [KT K 8-9; Maitri. 31-1, AY. 187-7, Üİ. 124b 3; DAS 248, DAS 1026; AY 111/16; AY 355/13].

athg: Atlı asker; süvari [T 4, 24; Tes K 3; Ta K 2; Ta D 2, 6; ŞU D 2].

sınar: Ordunun iki kanadından biri [BK D 32; SUK, Sa23-5; ED 840b; TT III 60; U II 29; TDS_Li 410, ATS 154: *taraf, yön*; Üİ. 101b 5; EUTS; AY. 135-21; DAS 18; KİP 218; Maitri 47-1; Üİ 101b 5: *İstikamet, yön, taraf, cihet*].

⁵ içre *içeri* – içkerü *içeri* [Tekin, 2014, 22; Ölmez, 2013, 81, KT, G12; AYKaya 414, 609; İKP, 15, 4-5, 39, 8; Chuas, A34; USp78; SUK, WP01; SUK, WP02; JW-Li, 1.13].

sü: Asker, ordu [KT D 2; BK D 3; S 4/5, 4/6 (*ordu*); Ye 10/8, 43/3 (*asker*); T 1 D 7; T 1 K 5, 7, 9, 11; T 2 B 1; T 1 G 7; T 1 D 1; T 1 G 9; T 1 K 4, 6, 9; T 2 B 8; IrkB 55; İKP 117; Maitri. 1-27].

yadag: Yaya asker, piyade [KT D 27, 28, 32; BK D 22-23, 32; BK G 1; T 4, 25; ŞU G 9; AYKaya 384-16; Maitri. 60-7].

yağıcı: Savaşçı, savunmacı; asker [T 49-50; Ye 44/5-3, 71/5; Maitri .82-26: *yağıcı* ‘hasetçi, kinci’ Maitri. 5-9, AY. 193-17: *yağı* ‘düşman’; T I G 2, 3 *yağı*].

yarıklıg:⁶ Zırhlı asker [T 53-54; EUES 868].

1.18.2. Savaş Araç Gereç Adı

süngü: Süngü, mızrak [KT D 35; BK D 26-27; T 28; AY 176/15; Maitri. 33-39].

1.19. Sayı Adları

1.19.1. Asıl Sayı Adları

altı bıñ: Altı bin [T 1 G 9; SUK, Sa05 -1; ED 130: *altı*].

eki bıñ: İki bin [T 16: T 1 G 9; SUK, Sa03-5; ED 100: *iki*].

on tüman: Yüz bin [T 36: T 2 B 1; SUK, RH04-4; ED 166: *on*].

1.19.2. Belirsiz Sayı Adları

eki üç bıñ: İki üç bin [T 14:T 1 G 7].

eligçe / äligçä: Elli civarında [T 42:T 2 B 7].

1.19.3. Topluluk Sayı Adları

büçägü: Bu üçü birlikte [T 12-13].

üçägü: Üçü, her üçü, üçü bir arada [T 21:T 1 D 4;SUK, Sa26-7: *üçegü, üçgü, üçgün*].

1.19.4. Onluklar Arası Sayı Adları

üç otuz: Yirmi üç [T 19: T 1 D 2].

1.20. Unvan Adları

apa tarkan: Yüksek bir askeri unvan [T1 K 10].

ayguç: Kağan sözcüsü, danışman; akıl veren, devlet görevlileri için kullanılan unvan; söyleyen, nasihat veren, komutan [T 10, 20-21; T 2; T 49-50; SUK, EM01-3; ED 271a].

boyla bala tarkan: Yüksek bir askeri unvan [T 1 B].

buyla / bıla: Göçebe boylarının ve ordunun gönderileceği yerleri belirleyen üst düzey bir unvan [BK G 13-15; T 6-7].

çad ~ şad: Yabgu ile birlikte Kağan’dan sonraki en yüksek rütbe olan Kağan’ın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği bir unvan [KT D 14, 17, 27; BK D 12, 15, 22, 28; KT K 11 T 41; T 31; O 6, 8; ŞU D 7].

elig ~ ilig: Hükümdar [Ye 15-3/5109-4/6; AY 318/13, 349/3, 359/14; BT XX; EUA 476, 966, 1547].

⁶ **yarık:** Zırh [ÇBM 335, 362].

kagan: Kağan [BK B 6-7; BK D 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20-21, 22-23, 27, 28, 35, 36; KT G 3, 8-9, 9, 9-10, 11, 12; BK G 9, 10, 13-15; 15, BK GB; BK K 6, 6-7, 9, 9-10, 11, 13-14; KT D 3, 4, 5, 6-7, 7-8, 8, 11, 12, 14, 15-16, 16, 17, 18, 18-19, 20, 23, 25-26, 27-28, 30, 31, 35, 38; T 5, 6, 9, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24-25, 30, 33; O 1, 1-2, 12; Tes B 5; Tes K 1, 5; Tes D 1; Tes G 1; ŞU B 3; Ta B 5; Ta G 6; AY 29/10].

kan: Han. Kağan [Ye 32-5/5, 37-1/2, 55-1/1, 147-4/11, 11-1/5, 73-2/7, 29-6/5, 30-4/5, 3-6/1, 10-4/1, 10-4/6, 10-5/2, 10-6/6, 10-7/11, 11-8/2, 24-2/2, 25-3/2, 38-2/2, 42-1/8, 44-4/2, 52-1/5, 5-2/12, 13-5/3, 51-2/2, 53-1/8, 59-7/2, 61-1/2, 149-4/4, 32-14/2, 24-7/2, 48-2/4, 13-3/5, 25-6/1; T 2, 3, 28, 34; Tes B 4, 5, 6; ŞU K 7, 9; ŞU D 11-12; Ta D 8; Ta G 1-2, 4; Ta B 6-7; Ta K 1, 2, 3, 4; Ye 3/9, 10/4, 10/7, 11/3, 25/3, 25/6, 29/7, 42/8, 51/2, 52/1, 60/2, 61/3, 98/3, 108/4; SUK, Sa02-17; M III 19, 4; LAT; ED 630a; EUA 477, 556, 835, 837, 838, 1185; İKP IV. 6, VIII. 2, İKP XI. 1; Maitri 35-30].

tarkan ~ tärkän: Yüksek bir unvan [Ye 30-2/3, 32-2/1, 52-1/2, 147-3/11, 149-1/3, 152-2/5; KT B; BK G 13-15; T6-7; T 34; KÇ 1; S 3].

tutuk: Askeri vali bölge yöneticisi [T D 38; ŞU D 11; ŞU G 2, 11; Ye/46/2; SUK, PI01-30; ED 452b: *tutug*, *tutgug* (rehin)?].

yabgu: Şad ile birlikte Kağan'dan sonraki en yüksek rütbe [KT D 14; BK D 12, 28; T 41-42; Tes B 5, 6; ŞU D 7; ŞU K 11-12; Ta G 5; Ta K 3-4].

1.21. Oymak - Budun Adları

bod: Boy, kabile [T 3-4, T 59-60].

2. ÖZEL ADLANDIRMALAR

2.1. Kavim Adları

Az: Az kavmi [KT D 19; KT D 20; BK D17; BK D 16; T 1 D 6,7].

Kırkız: Bugünkü Hakasların [Yenisey Kırgızlarının]. atası olan Türk boyu [KT D 14; BK D 12; KT D 4; BK D 5; BK D 5; KT D 17; BK D15; KT D 20; BK D 17; KT D 20; BK D 17; BK D 20; KT D 25; KT D 35;KT D 36; KT K 13; BK D 26; ŞU D11-12; T 1 D 3, 6; T 1 K 3, 4, 5 (T 20, 23, 27, 29)].

Kıtañ: 10. yüzyılda Çin'de Liao sülalesini kuran, sonraki yüzyıllarda batıya yönelerek Karahitayları oluşturan proto Moğol halk [KT D 4; BK D 5; KT D 14; BK D 12; KT K 11-12; KT D 28; BK D 23; BK G 2; BK G 7; KÇ 17; T 1G 2, 3, 4, 5, 7; T 2 G 5; SUK, Sa24-2: *kıtay*, *kity*].

Mançud: Mançular [T 2 G 1].

Oguz: Tola ve Selenge kıyılarını yurt tutan Türk boyu [KT D 22; BK D 18; KT D 28; KT D K 6; KT K7; KT K 8; KT K 13; BK D 32; BK D 33; ŞU G 8; O 5; Ta D 2; Ta K 1; T 1 B7; T 1 G 5, 8, 9; T 2 K 4; T 1 G 7; T 1 G 1; T 1 D 5; T 2 G 5; T 1 G 3 (T 10-11, 12-13, 14, 15, 16, 22, 49, 62)].

On Ok: Köktürk Kağanlı'nın batı kanadını oluşturan on kabilelik Türk boyu [KT G 12; BK K 15; KT K 13; ŞU K 11; T 1 D 2; T 1 K 6, 9; T 2 B 7, 8 (T 42-43, 43)].

Saka: Orta Asya'daki Hint-Avrupalı kavimlerden biri [T 2 G 1 (T 45-46)].

Sir: 8. yüzyılın ikinci çeyreğinde Köktürklerle karışan bir Türk boyu [BK D 1-2; T 1 B 3; T 1 G 4; T 2 K 2, 3, 4 (T 3-4; T 11; T 59-60; T 61; T 62)].

Sogdak: Hint-Avrupa kökenli bir kavim, Soğutlar [KT D 31; KT D 39; BK D 24-25; ŞU B 5; Ta K 67; T 2 G 2 (T 45-46)].

Tarduş: Altayların batısında yurt tutan ve Tölis kavmine mensup olan bir Türk boyu [KT D 13; BK D 12; BK D 12-13; BK D 14-15; BK G 14-15; BK G 13-15; O 5; ŞU D 7; 3. HT 2; KÇ 14; Ta K 6; Ta B 6-7; 14. HT 3; ŞU D 7; Tes B 6; T 1 K 7; T 2 B 6 (T 31; T 41)].

Tabgaç / Tawgaç: Çin [T'o-ba]. kavmi [KT G 4-5, 5, 11, 12; BK K4; KT D 4; BK D 5; KT D6-7; BK D D 7; KT D 7-8; BK D 7; KT D 8; BK D 8; KT D 9; KT D 14; BK D 9; BK D 12; BK D 12; KT D 28; KT D 31; BK D 25; KT K 12; BK K 14; BK D 7; BK D 35; BK D 39; BK D 23; O 2; O 5; Tes K 5; ŞU G 8; ŞU B 5; Ye 11/3; KÇ 12; ŞU B 3; Ta K 6; T 1 B 1, 2, 2, 7; T 1 G 2, 3, 4, 5, 5, 7; T 1 D 2; T 1 K 6 (T 1; T 2; T 6-7; T 9; T 10; T 11; T 12-13; T 14; T 19; T 48-49); Ye 11-1/4; EUA 802, 863, 1008, 1057, 1080, 1151, 1182].

Tazik/Tezik: Arap kavimleri [KÇ 16; T 2 G 1 (T 45-46)].

Tokar: Hint-Avrupa kökenli bir kavim. Toharlar [T 2 G 1 (T 45-46)].

Tokuz Oguz: Dokuz boydan oluşan Oğuzlar [KT G 1-2; KT K 4; KT D 14; BK D 12; BK D 1-2; BK D 35; O 6; ŞU K 3; ŞU K 5; KÇ 16; T 2 G 1; T 2 G 2 (T 9)].

Türgeş / Türgiş: On Okların Tu-lu koluna mensup batıdaki Tölis boylarından biri [KT D 18; KT D 36-37; KT D 37; KT D 38; KT K 13; KT D 38; KT D 39; BK K 9; BK D 16; T 21, 29; BK D 27; KÇ 15; ŞU G 5; Ye 37/3-3; ŞU B 1].

Türk ~ Türük: Türk [KT G 1; BK K 1; KT G 3; BK K2; BK K 5; KT G 6-7; KT G 8; BK K 6; BK K 8; KT G 8; KT G 10; KT G 11; BK K 8; KT D 1; BK D 3; BK D 4; KT D 2-3; KT D 10; KTD 1-11, 13, 16; BK D11-12, 14; KT D 22; KT D 21; KT D 22; KT D 23; BK D 19; BK D 18-19; KT D 26-27, 34; KT K 6-7; BK D 34; KT B; BK K 13; BK K 13-14; BK G 13; BK D 1-2; BK D 1-2; BK D 2; BK D 9; BK D 10; BK D 10; BK D 20-21; BK D 33; BK D 36; BK G 13-15; Ye 32-5/4; BK G 15; O 2; O 3; KÇ 6; KÇ 8; ŞU K 4; ŞU K 10; ŞU G 8; ŞU B 8; Ta D 7, 8; T 1 B 1, 2, 3; T 2 G 2, 4, 10; T 1 D 1, 3, 5 (T 1; T 2; T 11; T 17; T 18; T 22; T 46-47, 53-54; T 58; T 59-60); T 1 D 1; T 2 G 2, 6; T 2 D 4; T 2 K 2, 3, 4; *türük*; SUK, Sa19-6; ED 542; U III 82, 15; SUK. II (s.34: Sa15.11), (s.34: Sa15.13)].

2.2. Kişi Adları (Kağan Adları)

Aşok <Skr.: Soğd kavminin lideri [bk.Sertkaya, 2004:367] [T 2 G 2 (T 46)].

Bilgä Kağan: İleriş Kağan'ın büyük oğlu, II. Köktürk Devleti kağanı [KT G1; BK K 1; BK D 1; BK G 13; BK G 13-15; BK GB; BK B2; T 58; T 62; O 10; O 11].

Bögü Kağan: Kapgan Kağan'ın kişisel adı ve unvanı (bk. Sertkaya, 1995:5-9) [T 1 K 10; T G 6 (T 34; T 49-50)].

İleriş/Elteriş Kağan: II. Köktürk Devleti kurucusu, Kutlug Kağan [KT D 11; BK D 10; O 11; T 1 B 7; T 2 G 4, 6; T 2 D 4; T 2 G 6 (T 6-7; T 48-49; T 54-55; T 59-60; O 4; T 61)].

İnal kagan / İnel Kağan / İni İl Kağan: Kapgan Kağan'ın oğlu, babasının ölümünden sonra II. Köktürk devletini kısa süre yöneten 3. Kağan (Sertkaya, 1995: 76-98) [T 1 K 7; T 2 G 1 (T 45-46)].

Kapgan Kağan: İleriş Kağan'dan sonra tahta geçen II. Köktürk Devleti kağanı [Sertkaya, 1995: 15-18] [KÇ 2-3; O 4; T 2 D 1; T 2 K 2, 3 (T 51, 59-60, 61)].

Ku: Oğuzlar tarafından Çin'e elçi olarak gönderilen kişi [T 1 G 2].

Küçlüg Kağan: Kırgızların liderinin adı ve unvanı [T 1 D 3].

Tarduş Inançu Çor: Kül Tigin'in cenazesine katılan Kırgız Kağanı temsilcisi [T 9].

Toņra Āsim / Toņra Eşim: Tokuz Oğuz liderinin Kıtay'a gönderdiği Tonra boyundan temsilci [T 1 K 2 (T 9)].

Tonyukuk: İleriş, Kapgan, İnel ve Bilge kağanların ayguçısı. Tonyukuk'un kişi adı ve unvanı [T 1 B 1, 5, 6; T 1 G 8, 10; T 1 K 7, 10; T 2 B 2; T 2 G 3; T 2 D 8; T 2 K 1, 3].

Türük Bilge Kağan: Türk Bilge Kağan [T 2 G 6; T 2 D 8; T 2 K 4].

2.3. Yer Adları

2.3.1. Geniş Bölge Adları

Ötükän: Kağanlık merkezi. I., II. Köktürk Devleti'nin ve Uygur Kağanlığı devletlerinin kağanlık merkezi olarak kullandığı yer. Moğolistan'ın Zavhan aymak suları içerisinde bulunan ve Hangay Dağları'nın en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger Dağı civarındaki yerler [KT G 3; BK K 2; KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K 3; KT G 8; BK K 6; BK K 6; KT G 8; KT D 23; BK D 19; T 17; T 15; ŞU K 2; ŞU D 7; ŞU D 9-10; Ta D 3-4; Ta G 6; Ta B 1; Ta B 4; Ta B 5; 7. HT 2; T 1 G 8, 10; BT XXVI (s.251 134.1-16); MO. (s.84-85 15.1-15), (s.110 20.9-10); TKMÖ (s.205-206 457-464); M I (s.12 T.II D.173a 13-20); M III (s.35 Nr.15 T.M.47(M.919) 16-20)].

Şantunç: ⁷ Tai-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adı. "Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bugünkü Hebei bölgesi. Bu yer adı Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında *şantunç yazı*, Tonyukuk yazıtında ise *şantunç balık* biçiminde tespit edilmiştir." (Aydın, 2019:142) [T 1 D 1, 2, 3 (T 18, 19); BK K 2; KT G 3; KT D 17; BK D 15].

2.3.2. Geçit Adı

Temir Kapıç: ⁸ Demir Kapı. Sir Derya'nın batısında Belh- Semerkant yolu üzerinde bir geçit [KT G3-4; BK K3; KT D 2; BK D3-4; KT D 8; BK D 8; KT D 17; KT D 39; BK D 15; TT 44-45; T 2 G 1, 2 (T 46-47); KÇ 16; HTB II-V].

⁷ "Yazıtlarda yer alan şantunç yazı-Şantung Ovası akla hemen bugünkü şandunç'u (山東 Shandong) getirmekteyse de coğrafya olarak kastedilen yerin bugünkü Shandong olmayıp 河北 hebei (ho-pe) olduğu gösterilmiştir (bk. Wang Ching-ju, 1944, s. 81 ve Herrmann'ın tarihî haritasına göre Ho-pe)." [Ölmez, 2010:629].

⁸ "Yazıtlarda görülen ve bugün Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda karşımıza çıkan yer adlarından birisi de temir kapıç-Demir Kapı adıdır. Temir Kapıç, beş kez KT yazıtında, dört kez BK yazıtında, iki kez Tunyukuk yazıtında, bir kez de İhe Hüşötü yazıtında benzer ifade ve tanımlamalarla geçer. Buna göre Demir Kapı Türklerin yerleşim alanlarını gösterirken batıdaki sınır için en uç noktayı (doğuda bu Kadirkan Dağlarıdır) göstermektedir: ilgerü: kadirkan: yışka tegi: kërü temir kapıçka: tegi: konturmış-Doğuda Kadirkan Dağlarına, batıda Temir Kapıç'a değin iskân ettirmiş (KT D 4). Aynı zamanda Soğdları düzene sokarken, denetim altına alırken sefere çıkıldığında -İnci Irmağı'ndan (Sir Derya) ötede, bu ırmak aşılarak ulaşılan bir noktadır: sogdak: bodun : éteyin téyin: yëncü: ügüz: keçe: temir kapıçka: tegi: süledimiz-Soğut halkını düzene sokayım diye Sir Derya'yı geçip Temir Kapıç'a kadar sefer ettik (KT D 39). Bunun dışında, Tunyukuk'un yönetimine değin Türk halkının bu bölgeye ulaşmışlığı, -Demir Kapı'ya kadar sefer etmişliği de hiç yoktur: türük bodun : temir kapıçka : tēnsi oğlu : ayıtgma tagka : tegmiş idi yook ermiş —Türk halkı Temir Kapıç'a (G 3)-Tanrı Oğlu denen dağlara (kadar) hiç ulaşmamıştı. (T II G); yëncü ügüzüg keçip, temir kapıçka, tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı —Sir Derya'yı geçip Demir Kapı'ya, Taciklere (?) kadar sefer ederek böylece (savaşı) kazandı (İhe Hüşötü Doğu 4). Eski Türk yazıtlarından sonra söz konusu yer adıyla uzun süre karşılaşılmaz. Coğunluğu Budist çeviri metinlerine dayanan Eski Uygurca metinlerde de sözcük karşımıza çıkmaz. Sözcükle ancak 11. yüzyılın ilk yarısında Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung'un Çinceden Uygurcaya çevirdiği Xuanzang

2.3.3. Göl ve Irmak Adları

Ak Tärmäl/Ak Termel: Hanghay Dağları'nın kuzeyinde, Kırgızlara giden yolda bir ırmak. Tannu Ola silsilesi arasındaki ırmaklardan biri [T 1 K 1 (T 25)].

Anı / Anı Sub: Batı Sayan'ın kuzey yamaçlarından doğup Abakan'la birle erek Yenisey'i besleyen ırmaklardan biri [T 24, 27 (T 1 K 3); ŞU D 10].

Ertiş Ügüz: Altay dağlarının güney eteklerinin batısındaki İrtiş ırmağı. Batı Altaylardan çıkıp kuzeye doğru akıp Ob-Obi İrmağı ile birleşen bir ırmak [T 1 K 11; T 2 B 2].

İngek Kölek: İngek gölcüğü. Tula İrmağı yakınlarında bir göl [T 1 G 8].

Kök Öñ: Gobi Çölü'nün ortalarında bulunan Ongin ırmağı [BK GD; T 1 G 8 (T 15)].

Taluy Ügüz:⁹ Taluy ırmağı. Sarı Irmak'ın büyük Okyanus'a karıştırdığı yerdeki büyük havuz [KT G 3; BK K2; T 1 D 1, 2 (T 19); BT II (s.45 1025-1027); AYS 0591, 0484, 0485, 0591, 0631, 0663, 0664, 1138; El; EUA 111, 163, 288, 393, 989]. bk. *ögüz/ügüz*

Togla/Tugla: Moğolistan'da bulunan Tula ırmağı [T 1 G 8].

Yinçü Ögüz: Sir Derya [Seyhun]. ırmağı [KT D 39, G 3-4; BK K 3; KÇ 16; T 2 B 9 (T 44-45)].

2.3.4. Dağ ve Tepe Adları

Altun Yış: Altay dağları. Rus ve Moğolistan olarak ikiye ayrılan silsileden Moğolistan Altay Dağlarıdır [T 1 D 3, T 1 K 7, 8, 11, T 2 B 2 (T 31, 32, 35); KT D 36-37; BK D 27; Ta B 5].

Çogay /Çugay Yış: Yin-shan dağları, Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi [KT G 6-7; BK K5; T 1 B 7 (T 7)].

Kögmen Yış: Tuva Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Tannu Ola Dağları [T 1 D 6; T 1 K 4].

Biyografisi'nde karşılaşırız. Biyografi, 7. yy.da Çin'in başkenti Chang'an'dan (長安, bugünkü Xi'an 西安) yola çıkıp Batı Türk Kağanlığının sınırlarından Hindistan'a ulaşan ve burada 15 yıldan fazla bir süre Budist mabetlerde, manastırlarda üstadlarla değışik metinleri okuduktan sonra benzer yolla tekrar Çin'e dönmüş olan Xuanzang'ın seyahatini ele alır. Öğrencileri Hui-li ve Yan-cong'un kaleme aldıkları 10 bölümlük hayat hikâyesinde iki kez, II. ve V. bölümlerde —Demir Kapı ile karşılaşırız (Xuanzang ile ayrıntılı bilgi için bk. Mayer 1992). Geçidin adı Çince de -demir (鐵 tie) ve -kapı, geçit, dervaze (門 men) sözcüklerinden oluşur: 鐵門 tie men. Çince metinde iki kez görülen Demir Kapı geçidi ilk geçtiği yerde ayrıntılı olarak tanımlanır: Buhara ve sonra da Kuşana'dan öteye giden Xuanzang 300 li (150 km) sonra dağların arasından geçer ve Demir Kapı'ya girer. Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayaların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur. Burası Türklerin uçtaki hisarıdır. Demir Kapı'dan öteye gidilince Toharların ülkesine ulaşılır. Eski Uygurca metinlerde ve ilk dönem Arap harfli Eski Türkçe kaynaklarda (DLT ve KB) Temir Kapı ile karşılaşılmaz. Orta Asya coğrafyasına ilişkin İslamî kaynaklar arasında Camiü't-tevârih'te -Demir Kapı ile karşılaşılırsa da metnin Farsça aslında Afganistan'da yer alan Demir Kapı ile Kafkasya'da yer alan Demir Kapı (Derbent) arasında tam bir ayırım gözetilmez. ... Xuanzang Biyografisi'ndeki bilgiler, Demir Kapı ve Türklerin burayla olan bağı konusundaki en eski bilgilerdendir. Yine konuyla ilgili olarak yazıtlardan sonraki ilk ve en eski Türkçe kaynak da Xuanzang Biyografisinin Eski Uygurca çevirisidir (Ölmez, 2010:629-630)."

⁹ **taloy** < Çin. 大流 da liu deniz ED 502a; EUA 111, 163, 288, 393, 989, 1433, 1532, 1544; AYS 0484, 0631, 0664, 1138; Kİ 019, 020, 023, 177, 204, 209; IrkB 3]. **ügüz:** Irmak [EUA 111, 163, 288, 393, 647, 942, 989, 1433; Kİ 019, 084, 177, 209; IrkB 43].

Äk Tag/ Ek Tag: Demir Kapı yakınlarında bir dağ. Tinsi Oğlu Dağı; Altay dağlarının batı bölümündeki silsile. “Tonyukuk yazıtındaki biçimiyle *beñlig ek tag* Pamir Dağları’nın kuzeybatı silsilesini oluşturan Altay Dağları’nın batı bölümünde olmalıdır.” (Aydın, 2019: 141) [T 2 B 9 (T 44-45)].

Iwırbaş: Bugün Hakasya’da bulunan Ona Irmağı’nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepe [T 1 K 2].

Tinsi/Tensi Oğlu: Altay dağlarının batı bölümünde bir silsile, *Ek Tag*. Demir Kapı yakınlarında bir dağ. “Yalnızca Tonyukuk yazıtında tespit edilen Ek Tag’a Çinlilerin verdiği ad olmalıdır.” (Aydın, 2019: 142) [T 2 B 9; T 44-45, 46-47 (T 2 G 2, 3)].

2.3.5. Şehir ve Ülke Adları

Beş Balık:¹⁰ 8. yüzyılda Basmların oturduğu şehir; Çin Halk Cumhuriyeti’nde Sincan Özerk Uygur Bölgesi’nin kuzeydoğusunda MÖ.206 - MS.220 yıllarından bu yana kurulu olan bir şehir kalıntısıdır. [BK D 28; 14. HT 3-4; KÇ 11; BT XXVI (s.59-60 7.1-16), (s.89-90 22a.1-21), (s.142 55.15-26), (s.147 60.1-12), (s.274-275 156.1-13); BT XXV (s.152 1518-1524); (s.188 2037-2055); MO. (s.58 7.12-17); HTB.VI (s.02-103 1807-1818): *beş balık ~ beş balıq ~ beş baliq ~ beş balık*; TS. IX, X (s.158 1-7)].

Bulçu: Urung Irmağı’nın döküldüğü Fuhai Gölü’nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası [T 1 K 11].

Kordan: Doğu Türkistan’da bir kent, Hoten [T 1 G 7 (T 14)].

Şantun Balık: Şantun şehri. (bk. *Geniş Alan Adları*)

Tabgaç: Çin. (bk. *Kavim Adları*)

2.3.6. Bölge - Toprak Parçası Adları (Çöl-Ova Adları)

Kara Kum: İltiş’in kışlık ordugâhı, Yhin-shan’ın [Çogay Yış] kuzeyinde, Çin kaynaklarında Hei-sha-ch’eng olarak geçen bölge. Gobi Çölü’nün güney bölümlerinde, Ordos civarında bir çöl [T 1 B 7 (T 7); ŞU K 8; Ta D 7].

Yarış Yazı: Tarbagatay ve Tanrı dağları arasındaki Çungarya ovası [T 1 K 9, 2 B 1 (T 36)].

Sonuç

UNESCO’nun 2020 - 2021 anma ve kutlama etkinlikleri içerisinde “Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıldönümü” adıyla *Tonyukuk Yazıtları* etkinlik kapsamına alınmıştır. Daha önce Tonyukuk Yazıtlarındaki adları diğer Köktürk harfli yazıtlardaki örnekleriyle karşılaştıran ve ad bilimsel inceleme yapılan çalışmanın¹¹ devamı niteliğinde olan bu çalışmada da Tonyukuk Yazıtları ile Eski Uygur Türkçesi eserleri karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda dilde devamlılık ve ileri ögeler gibi ifadelerin varlıkları belirlenmiştir. İlk yazılı metin örneklerinin taşlara yazılmasına rağmen bu tür ögeleri barındırması dikkat çekicidir. Söz varlığında gelişme ve değişme gösteren Eski Uygur Türkçesi dönemiyle ilk yazıtların karşılaştırılmasının sebebi bu değişim ve gelişim içerisinde özellikle adlar bakımından bunların varlığını gözler önüne serme düşüncesi yatmaktadır.

¹⁰ **balık:** Şehir, kent [SUK, WP02-15; ED 336; İKP XXXIX. 8; UD 548; ÇBM 27; HTB 1736].

¹¹ Efe, Kürşat (2020). “Tonyukuk Yazıtındaki Adların Diğer Yazıtlardaki Örnekleriyle Karşılaştırılması ve Ad Bilimsel İncelemesi”, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, 157-176.s.

Yazıtlarda yer alan Şantuñ adı / ovası farklı adla geçmektedir [hebei (ho-pei)]. “Askeri vali bölge yöneticisi” anlamına gelen “tutuk” sözcüğü yine bu dönem eserlerinde yer almazken ses benzerliği olan “*tutug, tutgug* (rehin)” sözcüğü yer almıştır. “Äk Tag/ Ek Tag, Ak Tärmäl/Ak Termel, Altun Yıñ, Anı / Anı Sub, apa Tarkan, arkuy, Aşok<Skr., at orukı, atlıg, Az, Bilgä Kagan, Boyla Bala Tarkan, Bögü Kagan, Bulçu, bulganç, buyla / bıla, büçägü, Çogay /Çugay Yıñ, çöl, çub, eki üç bıñ, eligçe / äligçä, Ertiñ Ügüz, ıda taşda, Iwırbaş, iç, içrä, İleriş/Elteriş Kagan, İnäl kagan / İnel Kağan / İni İl Kagan, İnigek Kölek, Kapgan Kagan, karagu / kargu, koduz, Kordan, Kögmen Yıñ, Kök Öñ, köläk/kölek, Ku, kurı, kuz, Küçlüg Kagan, Mançud, Saka, Sir, şad / çad, Tarduş, Tarduş Inançu Çor, tarkan / tärkän, tarkınç, taş, Tazık/Tezik, tıl, Tinsi/Tensi Oğlu, Togla/Tugla, Tokar, Tonyukuk, Toñra Äsim / Toñra Eşim, Türgüş / Türgiş, Türük Bilge Kagan, ubut, üç otuz, yabgu, yağıçı, yälmä, Yarış Yazı, yırı, yırıdın, Yıñçü Ögüz, yukaru” gibi sözcükler ise sadece Tonyukuk Yazıtında yer almış, Uygur eserlerinde izlerine rastlanmamıştır.

“Agıl, altı, är, ärän, alp, arıg, at, ayguçı, бага~baka, başlıg, bärü, biri, boguz, buga ~ buka, eki, el / el / il, ıt (köpek yılı), kagan, ı (ağaç/ağaçlık arazi), kan, kar, kara, karı, keçig, kıyın, kızıl, kişi, köl, köñül, kün, күntüz, küräg, on, oruk, ögüz, öñ, öñdün/öñtin, ört, sıñar, sünüg, tag, tägrä, tañ, tär/ter, tewe, tün, üçägü, sarıg / sarıg, ülüg, yadag, yan, yer/yir, yerçi, yıñ, yol” sözcükleri Tonyukuk Yazıtları’nda kullanıldığı gibi Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde de varlığını devam ettiren sözcüklerdir. Ayrıca “Beş Balık, Kıtany/Kıtay, Ötükän, Tabgaç / Tawgaç, Taluy Ügüz, Türk” gibi özel adlandırmalar da ortak olan diğer sözcüklerdir. Bazı sözcüklerde doğal olarak ses - şekil değişimleri görülmüştür. Örneğin “yazı” (ova) sözcüğü yer yer “yaşı” olarak bazı metinlerde yer almıştır; “sub” sözcüğü “suw/suv” şekline geldiği gibi Tonyukuk’ta “ırmak” anlamında kullanılan “sub” yerine “suvag” sözcüğü kullanıma girmiştir; kiyik “käyik”, tawışgan “tabışgan/tavişgan”, kümüş “kümüş, kümiş, küsmiş” ve ürün “yürün” şeklinde metinlerde kullanılmaya devam eden sözcüklerdendir. “Sınar” Tonyukuk Yazıtlarında “ordunun iki kanadından biri” anlamına gelmekteyken Uygur dönemi eserlerinde “*taraf, yön*” anlamındadır. Ayrıca “ugur” “yol” anlamındayken bu dönem eserlerinde “zaman, fırsat, vesile” anlamlarında kullanılmıştır. Zırh” anlamındaki “yarık” kullanılmaya devam ederken doğrudan “yarıklıg” sözcüğü yer almamıştır.

Tonyukuk Yazıtlarındaki adlar, gerek adların verilme durumu gerekse en eski devir Türk zihin yapısını yansıtmaları bakımından her açıdan önemlidir. Bu çalışmada yazıtlardaki adlar, ad bilimsel sınıflandırma yöntemine göre ayrıştırılmış, Eski Uygur Türkçesindeki örnekleriyle karşılaştırılmış ve ortak söz varlığı belirlenmiştir. Türkçenin en eski belgelerindeki söz varlığının kanıtları ortaya konulmakla birlikte bunların devamlılığı gözler önüne serilmiştir. Varlıklara ad verme yönünden adların Türk zihnine ait sözcük ağlarının ve kavram alanının boyutları ortaya konulmuştur. Türk dilinin devamlılığı ve eskiliği adına önemli veriler elde edilen bu çalışma eski metinler üzerinde başka ad bilimsel çalışmaların yapılmasına önayak olacaktır. Böylelikle geçmiş dönemlerin dil ve zihin yapıları daha ayrıntılı olarak aydınlatılacaktır.

Kısaltmalar

Ad01- Ad02-Ad03	: Sammlung uigurischer Kontrakte VII
Alt.Gr.	: Eski Türkçenin Grameri
AY	: Altun Yaruk
AYKaya	: Uygurca Altın Yaruk (Suvarnaprabhasottama- sutra)
B	: Batı Yüzü.
BDS	: Beş Dilli Mancuçe Sözlük
Biger	: Biger / Beger Yazıtı
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
bk.	: Bakınız
BÖ	: Bahşı Ögdisi
BT	: Berliner Turfantexte
BT XXV(1)	: Berliner Turfantexte XXV: Kşanti Kılguluk Nom Bitig
BTXX	: Vimalakīrtinirdeśasūtra (<i>Bk. Zieme 2000</i>)
BTXXIII	: Zieme: Magische Texte des Uigurischen Buddhismus (2005)
Clark	: Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan
COUL	: Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road
Ç	: Çoyr Yazıtı
ÇBM	: Çaçtani Bey Masalı (Hikâyesi)
Çeş (Hukuk)	: Çeşitli Eserler - Hukuk Belgeleri (<i>Bk. Keskin 2020</i>)
D	: Doğu
DAS	: Daśakarmapathāvadānamālā (Bk. Elmalı 2016)
DLT	: Divanü Lügati't-Türk
E1	: Zieme: Ein uigurischer Erntesege
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish
Eleg	: Elegest Yazıtı
EUA	: Eski Uygurca Abitaki Metinleri
EUES	: Eski Uygurcanın El Sözlüğü (<i>Bk. Wilkens 2021</i>)
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Fam.Arch	: A Late Uyğur Family Archive
G	: Güney
GB	: Güney Batı
GD	: Güney Doğu

H I, II / Heilk	: Heilkunde I, II / Zur Heilkunde der Uiguren
HamTouHou Houang.	: Hamilton: Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-
Hoichz	: <i>bk.</i> Zieme 1986
HT	: Hoytu Tamir Yazıtı
HTB	: Hsüan - Tsang Biyografisi
Huast.	: Huastuanift / Chuastanift
IrkB	: Irk Bitig
İKP	: Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası
JW-Li	: Li Jingwei: Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu
K	: Kuzey
KB	: Kuzeybatı Yüzü
KÇ	: Köl-İç Çor
KD	: Kuzeydoğu
Kİ /KİP /KP	: Kuanşi İm Pular
KT	: Köl Tigin
LAT	: <i>bk.</i> Bang - Arat 1987: <i>Lieder aus Alt-Turfan</i>
M / Man.	: Türkische Manichaica aus Chotscho/ Manichaica
Maitri.	: Maytrisimit
Māngi	: Zieme: Māngi bulzun!-Ein weiteres Neujahrssegen
Mi01-Mi33 (Mi04)	: Sammlung uigurischer Kontrakte V
MO.	: Manuscripts Ouïgours Du IX-X Siècle de Touen-Houang
O	: Ongin
PI 01- PI 02	: Sammlung uigurischer Kontrakte VI (<i>Bk.</i> Yamada 1993)
RH01-RH14	: Sammlung uigurischer Kontrakte II (<i>Bk.</i> Yamada 1993)
S	: Suci Yazıtı.
Sa01-Sa29	: Sammlung uigurischer Kontrakte III
Sayit-Yüsüp	: Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar
Shōgaito	: Mashahiro Shōgaito (1987)
SUK	: Sammlung uigurischer Kontrakte
ŞU	: Şine Usu Yazıtı
T	: Tonyukuk Yazıtı
T1	: Tonyukuk 1. Taş
T2	: Tonyukuk 2. Taş

Ta	: Taryat Yazıtı
TDS_Li	: bk. Li 2004
Tes	: Tes Yazıtı
TezcanHt	: Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm
TKMÖ	: Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi
TT VIII	: Türkische Turfan-Texte VIII (<i>Bk.</i> Gabain 1654)
TT	: Turkische Turfan Texte
TugDok	: Uygurskie Delovie Dokumentı
U	: Uigurica
U3h/ UÜH	: Uygurca Üç Hikâye: Uigurica IV - B, C, D
USp.	: Radloff, W. Uigurische Sprachdenkmäler
Üİ	: Üç İtigsizler
Vas (Hukuk)	: Vasiyetnameler – Hukuk Belgeleri (Bk. Keskin, 2020)
WP01- WP06	: Sammlung uigurischer Kontrakte I
YangNiu	: Shazhou Huihu Jiqi Wenxian
Ye	: Yenisey Yazıtları
Zieme 1996	: Altun Yaruq Sudur / Suvarṇaprabhāsa-sūtra

Kaynakça

- Aalto, P., Ramstedt, G. T., Granö J.G. (1958). *Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.
- Akar, Ali (2020). Tonyukuk Yazıtının Dili Üzerine, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, s. 41-51.
- Aksan, Doğan (1983). Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1980-1981, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan (1987). *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara: AÜ DTCF Yayınları.
- Aksan, Doğan (1989). “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* [1971], Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, Doğan (2014). *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Alyılmaz, Cengiz (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara: KaraM Yayıncılık.
- Arat, Reşit Rahmeti (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- Arat, Reşit Rahmeti (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap* (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2016). *Din Dışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, Erhan (2011). “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, Erhan (2016). *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, Erhan (2019). “Uygur Yazıtlarının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları”, *Türkiye İle Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, İstanbul, Muis-İkçü Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, S. 57-81.
- Aydın, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Bang, W., Arat, R.R. (1987). “Lieder aus Alt-Turfan”, *Makaleler*, Cilt I: 721-733, Yay. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bang, Willi -Gabain, Annemarie von (1931). *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- Barutçu Özönder, Fatma Sema (1998). *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastirtaki Çinkirtü Yörüglerning Kingürüsü'nden Üç İtigsizler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Clark, V. Larry (1975). "Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)". Bloomington: *Dissertation of Indiana University*.
- Clauson, Sir Gerard (1971). "A Late Uyğur Family Archive". C.E Boswort: İnan and İslam, In the Memory of the Late Vladimir Minorsky. Edinburg: 167-196.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of the Pre- thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Coul Moriyasu, Takao (2019). Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road. Berliner Turfantexte XLVI, Berlin: Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung.
- Çağatay, Saadet (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No 46, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çetin, Engin (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, Engin (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devrez, Ceyda Özcan (2020). *Eski Uyurca Kuansı İm Pusar İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā* (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin - Tıpkıbasım), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2003). *Orhun Abideleri*, 30. bs., İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, Annemarie von (1938). *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie, Sitzungsberrichte der preußischen*, Berlin: Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse.
- Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçe Çeviri: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*, Texte in Brahmischrift, Berlin.
- Gabain, Annemarie von - Werner Winter (1958). *Türkische Turfan-Texte IX*. Ein Hymnus an den Vater Mani Auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung, Berlin.
- Geng, Shimin (1978). "Huihu Wen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chushi (Uyurca Mani Dini Tapınak Belgesi Üzerinde İlk Araştırmalar)". *Kaogu Xuebao*. s.4: 497- 516.
- Giraud, René (1960). L'Empire des Turcs Celestes, Les Regnes d'Elterich, Qapgha (680 - 734), Paris: Librairie d'amerique et d'orient adrien. [(1999). *Gök-Türk İmparatorluğu / İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları* (680-734), (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Yayınevi].
- Giraud, René (1961). *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris: Adrien-Maisonneuve; Jean Maisonneuve Edition.
- Gulcalı, Zemiire (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, A-N, O-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. Russell (2011b). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması, İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türkçe Çeviri: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James (1986). *Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang*, T. 1-2. Paris.
- Hazai, George -Peter Zieme (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Meister Fu, (Berliner Turfantexte I)*, Berlin: Akademie-Verlag.
- Karaayak, Tümer (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Sözcük Varlığı*, (Giriş - Metin - Aktarma - Açıklamalar – Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz (2001). Tonyukuk Yazıtının Kelime Dünyası, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 106-116.
- Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk*, (Suvarnaprabhasottama-sutra), (Giriş-Metin-Dizin), (Gözden geçirilmiş ikinci baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, Berker (2020). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kılıç Cengiz, Ayşe (2021). *Eski Uygur Dönemine Ait Tantrikpbir Metin: Sitātapatrādharanī*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Le Coq, A. von (1936). *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika)*, C.1, çev. Fuat Kösearif, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Le Coq, Albert von (1911). *Chuastanift, ein Sündenbekenntnis de manichäischen Auditoros, Gelfunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin.
- Le Coq, Albert von (1941). *Huastuanift* (Türkçe çeviri: S. Himran), Ankara: Ulusal Matbaa.
- Li, Jingwei (1994). *Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu* (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma), Ürümqi: Xingjiang Renmin Chuban She.
- Li, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mayer, A. (1992). *Xuanzangs Leben und Werk*. Teil 1. Xuanzang, Wiesbaden: Übersetzer und Heiliger.
- Mert, Abdullah (2014). *Eski Uygur Türkçesiyle Çaştanı Bey Masalı* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1908). *Uigurica I*, 1. Die Anbetung der Magier en chrstliches Bruchstick, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht, Berlin: AKPAW.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1931). *Uigurica IV*, SPAW, Berlin.

- Müller, Friedrich Wilhelm Karl, Gabain A. Von, (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi*, (çev. S. Himran), İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl, Gabain, A. von (1946). *Uygurca Üç Hikâye: Uigurica IV – B, C, D*, İbrahim İstanbul: Horoz Basımevi.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1920). *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin: AKPAW.
- Orkun, Hüseyin Namık(1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (1994). *Hsüan – Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Ölmez, Mehmet (1998). “Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi”, *Klaus Röhrborn Armağanı*, Freiburg / İstanbul, 261-293.
- Ölmez, Mehmet (2010). “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010, 629-640.
- Ölmez, Mehmet (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Bölüm (=5.Kitap)*, *Suvarnaprbhāsasūtra*, Ankara: Odak Ofset.
- Özbay, Betül (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özcan, Ceyda (2020). *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusu İncelemesi*, Metin- Çeviri-Açıklamalar- Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Radloff, Wilhelm (1899). *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademi der Wissenschaften.
- Radloff, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien*, Leningard: Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Röhrborn, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse (Berliner Turfantexte II)*, Berlin: Akademie-Verlag.
- Sayit, Muhemmetrehim – Yusup, İsrabil (2000). *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar*, Ürünçü: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Seren, Burcu (2019). *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Özel Adlar*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bolu.
- Sertkaya, Osman Fikri (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri (2004). “Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Shōgaito, Mashahiro (1987). ウイグル文献に導入された漢語に関する研究. Tokyo: Osaka University Knoledge Archine.

Şahin, Can Cüneyt (2019). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.

Şahin, İbrahim (2018b). *Adbilim*, (4. bsk.), Ankara: Pegem Yayınları.

Şemen, Serkan (2016). *Yenisey Yazıtları* (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şen, Oya (2010). *Göktürk Yazıtlarının Kelime Varlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şirin, Hatice (2016). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İbtidâî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâşika tarikatine âit bir eserin Uygurcası)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Tekin, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlâh)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat (2017b). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, Semih (1975). “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm”. *Yayımlanmamış Doçentlik Tezi*, Ankara Üniversitesi, DTCF.

Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* Helsingfors. [(2020b). *Orhun Yazıtları Araştırmaları*, Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları].

Tokyürek, Hacer (2013). “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (Journal of Turkology Research) TÜBAR-XXXIII*, 221-281.

Tokyürek, Hacer (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuğuşeva, L. Yu (2013). *Uygurskie Delovie Dokumentı, X-XIVVV*, Moskova: İz Vostoçnogo Turkestana.

Turan, Fikret (2020). “Türkçede Cariyelik ve Kadın Köleliğine Dair Leksikolojik Yapıları: Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Veriler”, *Tunyukuk Kitabı*, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, 289-299. s.

Uçar, Erdem (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç*, İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.

Usta, Zerrin (2012). *Eski Uygur Türkçesinin Sözcük Hazinesi*, Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Wilkens, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte XXV* (1), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.

Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Göttingen: Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen/ Universitätsverlag Göttingen.

Wuti, Qingwen Jian (1957). *Beş Dilli Mançuçe Sözlük*, Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte I, II, III, IV, V, VI, 3 vols.* Ed. by J. Oda / P. Zieme / H. Umemura / T. Moriyasu. Osaka. (Bu eserdeki vasiyet belgeleri).

Yang Fuxue, Niu Ruji (1995). *Shazhou Huihu Jiqi Wenxian (Shazhou Uygurları ve Onların El Yazma Belgeleri)*. Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi.

Yüncü, Didem (2013). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Asli Söz Varlığı İncelemesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Zieme Peter (1975). *Manichaisch-Türkische Texte* (Berliner Turfantexte V), Berlin: Akademie-Verlag.

Zieme, Peter (1986). Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Düşünceler, *TDAY-B*, 1982-1983, 229-237.

Zieme, Peter (1986). “Mängi bulzun!-Ein weiteres Neujahrssegen”, *Türk Kültürü Araştırmaları* 24: 131-139.

Zieme, Peter (1996). *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erte Buch. Edition und Übersetzung der attürkischen Version des Goldlanzsütra (Suvarnaprabhasootomasütra)*, Turnhout (Berliner Turfan-Texte).

Zieme, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasütra, (Berliner Turfan-Texte XX), Brandenburgische, Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*, Belgium: Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols.

Zieme, Peter (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*, Berlin: Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung.

Zieme, Peter (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*, Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Berlin, 2005.

Zieme, Peter (1975). “Ein uigurischer Erntesegegen”, *AoF* III.: 109- 143.

HAMZA-NÂME'NİN 71. CİLDİNDE SÖZ VARLIĞI

Celal ERYİĞİT*

Meriç GÜVEN**

ÖZET

Eski Anadolu Türkçesi, birçok tercüme ve telif eserin yazıldığı bir dönemdir. Hamzavî tarafından yazılan Hamza-nâmeler tarih, coğrafya, savaş sanatları, geleneksel halk edebiyatı gibi birçok disiplini barındırması açısından dönemin önemli eserleri arasındadır. Eser, hem yazıldığı hem istinsah edildiği dönemin dil özelliklerini yansıtmakta ve geniş bir söz varlığı barındırmaktadır. Söz varlığı, bir dilin kendi öğelerini içeren, bunun yanında yabancı unsurların da dile girdiği sözler bütünüdür. Söz varlığıyla ilgili onlarca çalışma yapılmıştır. Tarihî metinlerin söz varlığıyla ilgili yapılması gereken çok iş vardır. Dolayısıyla birçok eserde söz varlığını saptama çalışmaları yapmak, her geçen gün daha da önemli hale gelmektedir. "Hamza-nâme'nin 71. Cildinde Söz Varlığı" adlı bu çalışma, Hamza-nâmelerin söz varlığı unsurlarını ortaya dökmek ve bu bağlamda yapılan diğer çalışmalara katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle eserin içeriği ve genel söz varlığı hakkında bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde metindeki argo, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp söz unsurları belirlenmiş ve bunların metinde yer aldıkları sayfa ve satır numaraları yanlarına yazılmıştır. Sonuç bölümünde sayısal değerlerle işaretlenen söz varlığı unsurları, eserin telif ve istinsah edildiği dönemin dil özellikleri ile karşılaştırılarak kayıt altına alınmıştır. Çalışmada 364 deyim, 156 ikileme, 49 kalıp söz, 14 argo söz ve 5 atasözü tespit edilmiştir. Günümüzdekinden farklı nitelik taşıyan söz varlığı unsurları ve orijinal söz varlığı unsurları aynı tabloda karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamza-nâme, Söz Varlığı, Eski Anadolu Türkçesi

VOCABULARY IN VOLUME 71 OF HAMZA-NÂME

ABSTRACT

Old Anatolian Turkish is a period in which many translations and copyrighted works were written. Hamza-nâmes written by Hamzavî are among the important works of the period in terms of containing many disciplines such as history, geography, martial arts and traditional folk literature. The work reflects the language characteristics of the period in which it was written and copied and contains a wide vocabulary. Lexicology is a set of words that contain the elements of a language, as well as the words in which foreign elements enter the language. There have been dozens of studies on lexicology. There is a lot of work to be done about the vocabulary of historical texts. Therefore, it is becoming more and more important to carry out studies to determine the vocabulary in many works. This study named "Vocabulary in Volume 71 of Hamza-nâme" has been prepared in order to reveal the vocabulary elements of Hamza-nâmes and to contribute to other studies in this context. In this direction, firstly, information about the content and general vocabulary of the work is given. In the analysis section, the slang, proverb, idiom, reduplication and formulaic elements in the text were determined and the page and line numbers in which they were included in the text were written next to them.

* Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
e-posta: celaleryigit@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1385-7620

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: meric.guven@usak.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2533-5272

Gönderilme Tarihi: 16 Ekim 2021

Kabul Tarihi: 28 Aralık 2021

In the conclusion part, the vocabulary elements marked with numerical values were recorded by comparing them with the language characteristics of the period in which the work was copyrighted and copied. In the study, 364 idioms, 156 reduplications, 49 phrases, 14 slang words and 5 proverbs were identified. Vocabulary elements and original vocabulary elements, which are different from today's, are shown in the same table comparatively.

Keywords: Hamza-nâme, Vocabulary, Old Anatolian Turkish

Giriş

XIII-XV. yüzyıllar arasında Anadolu ve Rumeli’de varlık gösteren, Oğuz-Türkmen lehçesi esasında oluşan yazı dili, Eski Anadolu Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Eski Osmanlıca veya Eski Türkiye Türkçesi şeklinde adlandırılır. Günümüzde Anadolu ve Rumeli’de çok sayıda yazma eseri mevcut olan Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı açısından gelişen ve zenginleşen kıymetli bir evre olduğu gibi, Türk dili tarihi bakımından da önemli bir konuma sahiptir (Korkmaz, 2004: 471). Metin açısından oldukça zengin olan bu dönemde farklı alanlarda çeşitli türde eserler yazılmıştır. Bu eserlerden birisi de bu dönemde yazıya geçirilen Hamza-nâmelerdir. Asıl olarak Arap kaynaklı olan bu eserler, peygamberin amcası ve süt kardeşi Hz. Hamza’nın hayatı ve kahramanlıkları etrafında anlatılan dinî ve destani hikâyeleri içerir. Hikâyeler, ilerleyen zamanlarda Farislerin etkisiyle Türkler arasında da yayılmıştır. Türklerde Hamza-nâme adıyla bilinen bu eserler, Araplarda Sîretü Hamza, Esmârü’l-Hamza; Farislerde Kıssa-i Emîr Hamza, Kitâb-ı Rümûz-ı Hamza, Dâstân-ı Emîr Hamza şeklinde maruftur (Yelten, 2013: 180).

Hamza-nâmeler, millî bir vasıf taşımamasına rağmen Türkler tarafından benimsenmiş ve Türk halkı arasında uzun yıllar anlatılagelmiştir. Türk halkının İslam inancına karşı beslediği sevginin ve o inancın gerektirdiği hürmet ve itibarın yanında hikâyelerde din uğrunda cihat ve gaza temeline dayanan bir anlayışın olması, Hamza-nâmelerin sahiplenilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bunun yanında Hz. Hamza’nın yiğitliği, dürüstlüğü ve her durumda güçsüzün yanında bulunması, Türk halkının kendi karakterini onun şahsına denk düşürmesi de bu tesahupta, benimseyip sahip çıkmada etkili olmuştur (Albayrak, 1997: 517).

Hamza-nâmeler 72 ciltten oluşmaktadır. 71. cildin nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 2496 numara ile kayıtlıdır. Bu cildin tespit edilen başka nüshası bulunmamaktadır (Yelten, 2013: 158). Eser, Arap harfleriyle yazılmış, hareke ve noktalama işaretleri kullanılmamıştır. Mensur olarak kaleme alınmıştır. Metin kısmı 115 varaktır. Hicri 16 Zilkade 1293 (Miladi 3 Aralık 1876) tarihinde Hafız Edhem tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, eserin 103b sayfasında 6 ile 12. satırlar arasında bunu şöyle belirtmektedir: *Her ne kadar kuşûr var ise ‘afv idesiz 16 Zi İka’de 1293 işbu Hamza-nâme kırâ’at iden karındaşlar bu cildi tamâmen yazdum sizlerden recâ iderem ki biz günâhkâr karındaşınıza bir hayr du’â yâd idesiz andan kitâbı tamâmen kırâ’at eyledükde cümle şehîd olan gâziler ve pehlevânlaruñ ruh-ı tayyibeleri-çün hayr du’â idüp dañı gazkan halvâ bişürüp fî-sebîli İllâh firâvân eylesiñüz dañı eksiklik var ise ‘afv itmenize recâ ve niyâz iderem temmet ül kitâb Hâfız Edhem.*

Hamza-nâme'nin ana konusu ve düşünce yapısı, İslam inancının yayılmasıdır. İslami değerlerin gerekli ve önemli olduğunun işlendiği bu eserlerde, İslam uygarlığının her yere yayılması temel hedef olarak belirlenmiştir. Eser sistematik olarak düzenlenen ve destan, savaş teknikleri, tarih ve coğrafya gibi birçok disiplini bir arada bulunduran ansiklopedi (bilgiler) benzeri kitaptır. Hamza-nâmelerin ansiklopedik vasıf özelliği kazanmasında eserin efsane, destan, tarih, halk edebiyatı, dil ve genel kültür gibi birçok bilgi bütünü barındırmış olması etkili olmuştur. Hamza-nâmeler bu özellikleriyle söz varlığı zengin eser karakteri de taşımaktadır (Adıgüzel, 2021: 5-6).

Birbirinin devamı olan hikâyelerden örülü bu eser, Hz. Hamza'nın hayatından yola çıkarak onun karakteri ve tarihî seciyesi etrafında gelişir. Kimi yerde onu tecrübe alanını aşan ve doğüstü bir şahsiyete büründüren anlatımlara rastlanır. Hikâyelerin anlatımında bazı bölüm geçişleri arasında boşluk oluşmakta hatta aynı olay esnasında bile bu boşluklar görülmektedir. Genel olarak dinî unsurların hâkim olduğu eserde yer yer gerçeğe dayalı olmayan hayalî fantastik unsurlar da göze çarpmaktadır. Kaf Dağı, cin, peri gibi motiflere sıkça rastlanır.

1. Söz Varlığı

Söz varlığı, Türkçe Sözlük'te "*bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, vokabüler, kelime hazinesi*" şeklinde açıklanır (2011: 1807). Aksan (2018: 15) söz varlığını "*Yalnızca o dilin kelimelerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü*" şeklinde izah eder. Banguoğlu (2015: 144) da söz varlığını "*Söz varlığı denilince akla bir dilin sahip olduğu bütün sözleri gelir.*" şeklinde ifade eder.

Bir dilde zamanla beliren ses, şekil ve anlam değişiklikleri söz varlığını yansıtır. Kültürle bağdaştırıldığında bir milletin geçmişten geleceğe yaşayışı, maddi ve manevi değerleri söz varlığı içinde barındırılır. Dolayısıyla herhangi bir milletin sahip olduğu değerleri öğrenmenin başka bir yolu da konuştukları dilin söz varlığını tespit etmekten geçer. Çünkü insanların o dilden tercih ettiği kelimelerde sahip olduğu değerleri ve hayata dair yaşanmışlıkları vardır. Bu durum yazar için de geçerlidir. Yazarın sahip olduğu ve eserlerin icrasında kullandığı dil, yaşadığı toplum hakkında ve o topluma müteallik izler taşır. Yazar kullandığı dille hem kendi şahsi düşüncelerini aktarır hem de toplumun millî olan kültürü ile şahsi olan düşüncelerini birleştirir. Asırlar boyu süren bu durum, söz veya yazı kullanılarak, umumi kültür sayesinde nesilden nesile aktarılır. Neticede kültür kavramı, yazar ve toplumu süreç içerisinde ortak bir noktada buluşturur. Söz varlıkları bu birleşmede etkin bir rol oynar ve herkesin mehz edindiği bir kaynak olarak işlev görür (Akın, Karakaş, Tarhan, 2018: 81).

Hamza-nâme'nin 71. cildi, Türkçenin XIV. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki gelişim seyrine şahitlik etmektedir. Müellifin telifinden beş yüzyıl sonra istinsah edilmesinden ötürü, hem Eski Anadolu Türkçesi hem de istinsah edildiği dönemin dil hususiyetlerini taşır. Tarihî olayların anlatıldığı ve bedii bir üslupla tarihî birçok tafsilatın verildiği eserin dili sadedir. Anlatımda dönemin yaygın ve bilinen söz varlığı hâkimdir, yabancı kökenli kelimeler genellikle hemen herkesçe bilinenlerdir. Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserlerde olduğu

gibi Hamza-nâme’de de zengin dil özellikleri ve söz varlığı mevcuttur. Anamlı veya görevli tüm anlatım birimlerine yer verilmesi, halk deyişlerinin, deyim ve ikilemelerin sıkça ve yoğun biçimde kullanılması ve günlük konuşmalara yer verilmesi eseri, söz varlığı açısından dikkat çekici hale getirmektedir. Bunun için Hamza-nâme’nin 71. cildindeki söz varlığı unsurlarının belirlenmesi gerekmektedir. Metinde tespit ettiğimiz söz varlığı unsurları şunlardır:

1.1. Argo Sözcükler

Argo, belli topluluklar tarafından ortak konuşulan, umumi halk dilinden ayrı olarak kendi vasfını göstermemek adına kullanılan, herkes tarafından bilinmeyen, genel olarak kaba bir dil olarak kabul edilen, başka dillerden aynı şekilde veya kısmen bozularak alınmış unsurların yanı sıra ortak konuşulan dildeki kelimelere değişik anlamlar yükleyen, gerçek anlamlarının önemli yer ettiği özel dildir (Topaloğlu, 1992: 32). Şiraliyev (1988: 127) lingüistik metotlarla işlediği ve incelediği argoda hemen bütün diller için geçerli ve ortak olan incelenmesi gereken yönleri miktar, ele aldığı ve işlediği muayyen fikir ve amaç olarak tespit eder. Türleri ve kaynak dili bakımından ve hem günümüzde hem de geçmişte işlev ve kullanım açısından argo gizli olma, geniş kitleye hitap etmeyip grup özelliği taşıma, özenme, eğlenme, sanat ve edebiyat eseri üretme, aykırı olma, ilgiyi ve dikkati çekme şeklinde sınıflandırılır (Özkan, 2002: 27-30). Gerçeklik hissini oluşturabilmek, olay ve kurguyu doğal olarak anlatabilmek için birçok eserde argo söz ve kelimelere yer verilmiştir.

Hamza-nâme’de argo kelimelerin yanı sıra deyim özelliği gösteren argo kelimeler de mevcuttur. Aksoy (1988: 51-52), deyim niteliği taşıyan argo kelime öbeklerine “*argo deyim*” adını vermenin uygun olacağını ifade etmektedir. Örneğin piston, moruk, çakmak vb. kelimeler argo olarak kabul edilir. Maytaba almak (alay etmek), dalga geçmek (aklı başka yerde olmak) söz öbekleri ise argo deyimdir. Hamza-nâme’de tespit edilen argo sözler şunlardır:

açmaz	97b/1
cânı cehenneme git-	19a/14, 83b/8
defter-i ‘ömrün dür-	35a/8
herîf	15b/1, 26b/16, 37a/20, 45a/16, 46a/10, 46a/14, 55a/1, 55b/13, 55b/14, 55b/16, 61b/11, 84a/11, 89b/4, 89b/8(2), 89b/9, 102b/12
hınzîr	60a/11
işin bitir-	61a/16
kavara çek-	27a/20
kelle	22b/9(2), 23a/17, 23a/19, 24b/1, 25b/17, 27b/18, 45b/15, 68b/8, 68b/15, 70a/11, 76b/2, 80b/8, 84a/8, 84a/14, 88b/17, 88b/17, 88b/18, 90b/6, 90b/8, 102a/7(2), 105a/11, 106a/9(2)
maşhara	24a/17
mürd eyle-	10b/4

tomarın dür-	43a/13
yalburdağlı	90b/3
zarfa	27b/1, 27b/2
zenbârelik	46a/16

1.2. Atasözleri

Eskiden tâbir, sav, mesel/emsâl, darb-ı mesel/durûb-ı emsâl gibi kavramlarla karşılanan (Beyzadeoğlu, 1999: 55) atasözü, toplumun kültür unsurlarını yansıtan, sözlü gelenek içinde yüzyıllarca devam eden, uzun soluklu tecrübe ve incelemelere dayalı fikirlerden ortaya çıkan, kesin yargılar içeren kalıplaşmış özlü ifadelerdir (Parlatır, 2008: 2). Atasözleri; toplumsal olayların ne şekilde oluştuğunu bildiren atasözleri, doğa olaylarının ne şekilde oluştuğunu bildiren atasözleri, toplumsal olayları aktarırken detaylı bir tecrübe ve inceleme sonucu bunlardan ders çıkarmamızı anımsatan atasözleri, tecrübe veya akla dayanarak aracasız bir şekilde ahlak ve öğüt veren atasözleri, bazı düşünce, felsefe ve doğruları bildirirerek kılavuzluk yapan atasözleri, adet ve gelenekleri aktaran atasözleri, birtakım inançları anlatan atasözleri şeklinde gruplara ayrılır (Aksoy, 1988: 22-23). Halkın ortak malı olan, nesilden nesile aktarılarak bugüne ulaşan atasözleri, tam bir cümle niteliği taşır. Kısadır ve kalıplaşmıştır. Dilin aracılığıyla kendinden önceki nesillerin yaşamışlıklarını, bireylere kılavuz olarak sunar (Sağlam, 2001: 46).

Atasözlerinin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili kesin bilgiler yoktur. Toplumdaki bireylerin ulus olma bilincini kazanmasından veya dilin ortak bir iletişim aracı haline gelmesinden itibaren atasözlerinin var olduğu iddia edilebilir (Çobanoğlu, 2004: 1-2).

Atasözlerinin sürekli olması ve yayılması diğer kültür ürünlerinden fazladır. Sözlü edebiyat halinde beliren bu ürünler zamanla derlenip nesilden nesile aktarılmıştır. Bu aktarım sırasında değişik yerlerde değişik şekillere bürünmüşlerdir (Bilik, 2006: 3-4). Örneğin “*Davulun sesi uzaktan hoş gelir.*” atasözü Hamza-nâme’de “*Uzağdan dāvuluñ âvâzı ziyâde gelür.*” şeklinde kullanılmıştır. Hamza-nâme’de tespit edilen atasözleri şöyledir:

At binenüñ av alanuñ kılıç kuşananuñ	108a/10
El için ağlayan gözsiz çalır	37a/13
Serçeden korkan tarı ekmez	99a/1
Uzağdan dāvuluñ âvâzı ziyâde gelür	40a/11
Yol eri yolda gerek	3b/21, 14b/6

1.3. Deyimler

Birden fazla kelime veya kelime grubunun anlama güzellik ve zenginlik katması için gerçek anlamının dışında yeni bir anlam oluşturacak şekilde ortaya çıkan, kaynaşmış gramer yapıları deyim olarak tanımlanır. Aynı anlamda Türkçede *tabir* kelimesi de kullanılır. Biçim bilgisi açısından bakıldığında isim, sıfat, zarf ve ünlem olarak kullanılanlarla cümle niteliği

taşıyanlar bulunur (Korkmaz, 2007: 175). Deyimler en az iki kelimedenden oluşur. Kuruluşu bakımından söz dizimsel olarak kelime grubu kategorisindedir. Deyimi meydana getiren kelimelerden biri veya birkaçı zamanla asıl anlamının dışına çıkarak kalıplaşır ve bu unsurların çoğunda yargı unsuru bulunmaz. En önemli özelliklerinden birisi mecazlı oluşlarıdır. Bu yönüyle kalıp sözlerden farklılık gösterirler. Anlam bakımından yer yer düşünmenin temel ilkelerine aykırı düşen deyimler, kullanım alanları ve taşıdıkları anlam bakımından toplumun ortak malı sayılan unsurlardır. Kim tarafından ortaya çıkarıldığı belli olmasa da bu öğelerin büyük bir kısmının, başlangıçta bir kişi tarafından meydana getirilerek kullanıldığı, daha sonraları ise dile yerleştiği söylenebilir. Nitekim ilk defa bir devlet adamının, bir yazarın, bir bilgin veya bir düşünürün türetilip kullandığı bilinen deyimler vardır. Örneğin, Nasrettin Hoca'nın fıkralarında yer alan ve tanımlamaları özgünlük ve bütünlük taşıyan bazı söylemler, belli bir biçim kazanıp kalıplaşmış ve özelliklerini koruyarak deyim hâline gelmiştir. *Göle maya çalmak, ipe un sermek, ye kürküm ye* gibi deyimler bunun başlıca örnekleridir (Aksan, 2006: 97-98).

Dilde, sosyal yaşamın getirdiği kavram, nesne ve durumları anlatmak için deyimleştirme yoluna başvurulur. Deyimler dilin anlatım gücünü yoğunlaştıran, dili kendi kapsamının ötesinde çok boyutlu hale getiren önemli bir öğedir. Zihinde kalmayı sağlayan, anlatım gücünü artıran bu anlatım türü, bir toplumun diline yansıyan değerleri göstermesi bakımından zenginlik kabul edilir. Eserin çekici bir anlatım kazanmasında, akıcı bir üslupla okuyucuya aktarılmasında deyimlerin rolü büyüktür. Hamza-nâme'nin 71. cildinde söz varlığı açısından en çok örneği bulunan unsur deyimlerdir. Çalışmamızda belirlenen deyimlerden bazıları şunlardır:

‘ āciz kal-	9b/20
‘ āciz bī-cāre kal-	78a/10
ah eyle-	25a/9, 109b/6
ah intikām al-	66b/5
ah it-	19b/4, 31a/6, 37b/4, 53a/16, 70b/1, 74a/4, 77a/13
‘ ahd vir-	77a/6
‘ ahdine dur-	12a/13, 31b/11, 32b/16
aḥşam eyle-	12a/12
‘ aklı başına gel-	8b/18, 24a/7, 27a/4, 32b/9, 44a/13, 44b/8, 58a/10, 58b/11, 59b/10, 61a/3, 62a/8, 68b/11, 77b/7, 83b/14, 98b/15, 101b/12, 107b/13
‘ aklı başından git-	30a/11
‘ aklı dur-	6b/1
‘ aklı gel-	6b/6, 13b/6, 79a/17, 103a/13
‘ aklı git-	6b/6, 12b/6, 14a/16, 17a/2, 24a/2, 26b/11, 31a/18, 35b/5, 44b/15, 46b/3, 47a/9, 51a/9, 54a/5, 58b/18, 64b/14, 75a/11, 76a/2, 83a/2, 103a/10, 108a/9, 112a/13

‘ aklı şaş-	61b/7
‘ aklı şaşır-	59a/16
‘ aklıñ al-	72a/11
‘ aklıñ başına cem‘ eyle-	41a/13
‘ aklıñ başına cem‘ it-	35b/2
‘ aklıñ cem‘ it-	52a/13
‘ aklıma gel-	60a/17
alay göster-	4b/7
‘ aleyke al-	106a/10
‘ allāk it-	59b/5
alur göz ile bak-	61b/15
amān bul-	28a/4
amān dile-	3a/17, 13b/6, 23a/16, 56a/18, 68b/19, 86a/5, 88a/5
amān vir-	3a/18, 9b/2, 13b/7, 28a/2, 46a/2, 77a/19, 85b/10, 102a/6
amān zamān virme-	38b/15
anadan emdiği süd burnından gel-	94a/3
araya gir-	8a/15, 95b/10
ardı kesilme-	64a/10
arķa vir-	40b/6, 72b/10, 72b/15
arķası yire gelme-	8a/1, 8a/2, 8a/4
arķası yire getir-	8a/3, 105a/9, 106a/15(2), 106a/17
‘ aşķa gel-	46a/21
at kōpar-	76a/8
āteş ol-	12a/16, 13a/5, 13a/20, 35a/5, 52a/8, 53a/13, 53b/2, 74b/19, 93b/4, 94a/10, 99b/15, 100b/11, 102a/8, 104b/7, 108a/8
āteş ur-	91b/4
ayağına düş-	3a/22, 10a/15, 16b/20, 19b/8, 30b/18, 35b/14, 44b/16, 84b/9
ayaķ baş-	36b/6, 38a/3
ayrı düş-	30b/6
bağına baş-	13b/8, 84b/11, 109b/4, 112a/14
baş başa vir-	21a/1
baş göster-	77a/15
baş kıaldır-	3b/20, 65b/18
baş üstine	47a/11, 69b/5, 105b/10
baş üzerine	114a/12
başa çıkama-	41b/12(2), 85b/18, 106b/7

başına belâ ol-	93b/6
başına düşür-	40a/13
başına gel-	51b/11
başını kırtar-	22a/11, 44a/16
beddu' âsını al-	93a/5
belâ getir-	92a/12
bende çek-	16a/13, 22b/13, 24a/5, 41b/5, 48a/5, 48a/12, 48a/17, 49a/13, 49a/15, 57a/17, 57b/19, 62b/6, 67a/13, 70a/18, 75a/18, 76a/10, 76b/3, 76b/7, 90a/14, 98b/13
bende ol-	13b/19
berk ur-	25b/13, 57b/9, 108b/10
bıyıkları terle-	46b/13
bildiginden kıalmama-	1b/10, 32a/4, 39b/8, 66a/3, 106a/16
bildigini it-	74a/17
bildügin eyle-	12a/21
bilmezden gel-	98b/17
bilmezlikden gel-	73a/4, 102b/17
biş belâ	26a/9, 60a/1
bir hâl it-	53b/5, 83b/6
bir hâl ol-	11a/9, 110a/7
bir ol-	12b/19, 22a/9
birlik ol-	63a/6
boşâ git-	26a/8
cân al-	62a/4, 80a/16, 83a/5
cân at-	61a/20, 79b/20
cân baş	56b/4
cân başına şıçra-	37a/19, 50b/11, 62b/16, 72b/7, 76b/11, 77b/19, 93b/10
cân bul-	84a/3
cân vir-	52a/11
cânı sev-	45a/3
cânın cehenneme ışmarla-	19a/15, 25b/7, 29b/18, 38b/16
cânına minnet	5a/17, 100b/4
cefâ çek-	34a/14, 105b/4
cehennem deresin bul-	30a/9
cehenneme irsâl eyle-	35a/8
cevâb vir-	114b/10
cezâsını bul-	1b/6
ciger-gâhını sök-	19a/12

cihānı başına tar eyle-	88b/1
cihānı başına teng eyle-	94a/7
çehresi bozıl-	27a/9, 60b/4
da' vā it-	78b/3, 84b/16, 95a/2, 99a/6, 104b/6
da' vet eyle-	14b/4, 33a/14, 39b/16, 39b/18, 40b/6, 43a/5, 43a/11, 57a/7, 57a/9, 60a/5, 85b/7, 86a/2, 87a/4, 91a/5, 102a/8, 105a/15, 108a/2, 109b/11
da' vet it-	13b/21, 35b/16, 39b/17, 43a/12, 49a/5, 85b/14, 101b/16, 105b/3, 105b/4, 105b/5
da' vet gör-	39a/9
dem çek-	10a/14, 10a/21, 15b/11, 16a/20, 29b/3, 32a/14, 32b/2, 68a/19, 68b/2, 77b/16, 78a/4, 92b/5, 96a/1
derd belā çek-	111b/14
dermāndan қal-	9b/21
dil getir-	64b/7
dil ucıyla	22a/1, 22b/18, 62b/4
diline geleni söyle-	107b/7
diline al-	53a/17, 63b/17
dillerde dāstān ol-	18b/15
dolay al-	91a/2
dünyāyı tut-	87a/8
düş ol-	2b/1, 40a/18
ecel terleri dök-	43a/16
eceli getir-	67a/4
egri egri baқ-	35b/6, 37b/8
el çek-	3a/10, 16a/13, 60b/21, 67a/3, 69b/14, 84b/7
el eyle-	42a/18
el pençe dur-	58b/11
el ur-	9b/12, 9b/13, 9b/14, 17a/19, 19b/10, 21a/20, 21b/1, 57b/5, 74b/7, 81b/4, 93b/18, 105b/17, 112a/8
ele al-	60a/3
ele gel-	50b/13, 51a/14, 66b/11
ele getir-	36a/8, 45b/1, 48b/10, 51a/18, 63a/18, 65b/20, 66b/8, 66b/11, 90a/8, 107a/16, 110b/7
elem çek-	1b/11, 6a/17, 9a/11, 12a/20, 13a/2, 15a/8, 20b/6, 20b/14, 22a/17, 23a/9, 31a/10, 33b/8, 36a/20, 36b/10, 37b/12, 39a/8, 45a/10, 47b/9, 49a/6, 51a/17, 52b/15, 54b/11, 61a/9, 63a/14, 71a/5, 72b/16, 75a/15, 82b/1, 82b/11, 85b/7, 88b/6, 92b/8, 93b/18, 104b/6, 108a/14, 109a/5, 109a/6, 110b/5
elem vir-	15a/18, 78b/5, 83b/5, 92b/17, 93a/4

eleme düş-	60a/9
elinden al-	45a/20, 82b/3, 86a/16, 88a/7
(...) elinden çık-	69a/14
elinden gel-	103a/7
elinden kurtul-	28a/10
eliñden geleni ardına koma-	52a/2
engüşt ber-dehān it-	6b/20
eşer ko-	92a/10
eski kurt	106b/8
eylediği yanına kal-	52a/12
eylediğini bul-	8b/21
fenāya vir-	16a/1, 19b/5, 24b/8, 38a/20, 54a/20, 56a/1
ferāgat eyle-	8a/10, 18a/5, 32a/1, 46a/2, 60b/21, 67b/19
ferāgat it-	65b/13
ferāgat ol-	95a/3
feryād eyle-	2a/3, 12b/7, 15a/3, 15a/5, 16a/20, 29b/20, 37a/17, 38b/12, 41a/14, 50a/4, 83b/6, 94a/18
feryād it-	6a/21, 22b/17, 28a/1, 38a/15, 43b/11, 78a/5, 80a/18, 82b/3, 84a/19, 107b/15, 110a/4, 112a/8
feryād fiğān kop-	66b/10
feryād kop-	17a/4, 33a/7, 72b/5, 74a/2, 75b/3
fitne kopar-	91a/7
furşat bul-	29b/7, 33b/8, 41a/18, 62b/5, 62b/11, 82b/2, 83a/2, 91a/4, 100b/10
furşat esiri	41a/11
furşat vir-	76b/14
ğāfil bulın-	77a/14
ğālib gel-	4a/22, 39a/11
ğama düş-	74a/7
ğarķ it-	34b/10, 64a/8
ğarķ ol-	11b/7, 23b/21, 28b/18, 33b/12, 37b/7, 41a/11, 52a/1, 54b/17, 61a/17, 89a/13, 94a/16, 100b/14, 103a/5, 106b/18, 108b/17
ğayrete gel-	2b/3, 57b/13, 79a/14, 95a/6, 99b/7, 103b/5, 108b/3, 109a/16
ğayrete getir-	95a/4
ğazaba gel-	2a/6, 5b/17, 6a/6, 7a/5, 7b/7, 15a/6, 27b/3, 32a/17, 36a/12, 40b/13, 44b/2, 49a/8, 50a/21, 57b/15, 60a/20, 61b/10, 74b/7, 87b/15, 89b/18, 98a/3, 98b/11, 111b/8, 112a/7

gāzaba getir-	102b/6
gerdege ko-	32a/6
gōgsin ger-	96a/15
gōnli açıl-	27b/2
gōnli kal-	20b/8, 42a/12
göz göre	5a/20, 21a/16, 60a/14
göz kulağ tut-	4b/2
gōzi alası dört ol-	12b/16, 48a/18, 93b/15
gōzi karar-	102a/14
gōzine kesdir-	12a/17
gōzleri kamaş-	10b/11
gōzlerin dört yirden aç-	100a/16
gōzin aç-	16a/21, 43a/13, 50a/5, 50a/6, 100b/3
gurbet düş-	105b/9
gücine gel-	73b/12, 97b/3
günāhi boynına	83b/17
günlerde bir gün	4b/3, 36b/2, 63b/20
haber al-	14a/13, 22a/6, 22b/2, 36a/19, 55b/3, 65a/17, 65a/8, 65a/9, 69b/9, 72b/17, 77b/12, 77b/16, 78a/4, 80b/17, 82b/14, 86b/10, 92a/16, 92b/4
haber ol-	28b/2, 55b/19, 67a/2, 67b/12, 68b/16, 69b/3, 72a/3, 97a/8, 113b/3
haber vir-	3b/10, 5b/3, 9b/17, 9b/6, 10b/5, 10a/18, 10a/17, 10a/21, 17b/14, 20a/15, 23a/2, 25b/21, 26b/8, 28b/1, 28b/20, 29a/6, 30a/2, 34a/7, 34b/13, 34b/2, 37b/12, 39a/2, 39b/2, 39b/10, 46a/4, 47a/20, 47b/11, 47b/15, 48b/11, 51a/12, 51b/19, 51b/6, 55b/3, 56b/9, 60a/17, 60a/19, 64b/13, 66a/5, 73b/16, 75a/19, 76b/17, 77a/7, 77b/10, 78a/4, 79b/15, 80b/19, 81b/1, 81b/16, 84b/13, 86a/12, 86a/19, 86a/8, 86b/14, 90a/5, 91b/17, 93a/17, 96a/10, 98a/13, 95b/17, 107a/3, 107a/4, 108b/1, 108b/6, 109b/6
habs çek-	93a/6
hağ eyle-	9a/2
hāk(-i) pāye yüz sür-	14a/4, 92b/14
hağkın yetür-	72a/6
hağkından gel-	12a/5, 17b/15, 18b/12, 18b/6, 19b/6, 22a/19, 37a/16, 47b/14, 67a/5, 71a/9, 71a/10, 87a/5, 101b/5, 108a/11

hāl hātır şor-	3b/13, 20a/2, 22a/9, 28b/3, 31b/3, 34a/10, 64b/17, 70b/20
hārāba vir-	52b/7, 53a/10, 69b/19, 76a/4, 80a/20, 82b/7
hasret dök-	112b/6
haṭā eyle-	6a/19, 19b/9, 22b/18, 44b/10, 49b/10, 58a/1, 61b/14, 70b/1, 112b/2
haṭā it-	11a/10, 49b/10, 59b/20, 60b/17, 85b/1, 112a/9
hātır şor-	83a/10
hātırı kal-	42a/11
hātırına gel-	89a/12, 91b/17
hātırını hoş tut-	45a/10
hayātda bul-	32b/13
hayr du' ā it-	103b/10
hayrān dile-	67b/16
hayrān kal-	7a/1, 18a/3
hayrān ol-	3b/18, 4b/13, 12b/10, 15b/19, 17a/2, 17a/3, 17b/8, 39a/18, 40b/6, 48b/4, 50a/11, 53b/12, 55a/14, 64a/17, 65a/3, 105b/12, 105b/17, 110b/10
hayrete var-	11a/1
hāzır baş ol-	24b/10
hāzır eyle-	61b/5
hāzır it-	23b/17, 96b/3
hāzır kıl-	113a/15
hāzır ol-	2a/18, 4b/3, 5b/5, 23b/18, 25a/8, 39b/6, 61b/13, 63a/16, 66b/11, 73a/19, 74a/2, 75b/10, 81a/7, 91b/12, 91b/13
helāk eyle-	9a/17, 9b/2, 17a/13, 20a/12, 22a/16, 23a/4, 26b/5, 30a/10, 30a/15, 31b/18, 35a/20, 35b/9, 37a/19, 37b/16, 45b/4, 49a/7, 50a/20, 50b/9, 52a/15, 52a/19, 52b/6, 53a/2, 53a/12, 56a/12, 57b/12, 61b/12, 61b/19, 62a/6, 62b/10, 68a/4, 84a/15, 85b/11, 86a/17, 89b/17, 93a/9, 97b/12
helāk it-	8b/14, 16a/2, 27b/19, 29b/11, 30a/1, 30b/14, 32b/21, 33a/1, 33a/18, 36b/12, 37a/14, 43a/8, 46a/13, 61a/11, 61a/12, 61b/8, 61b/20, 62a/18, 62b/16, 67b/17, 67b/19, 68a/12, 68b/3, 70a/15, 70a/20, 70b/3, 70b/6, 70b/7, 70b/9, 72a/15, 72a/16, 74b/9, 75a/1, 75a/17, 77a/3, 77a/4, 77a/20, 77b/18, 83b/15, 85b/15, 87b/12, 89a/17, 81a/6, 100b/14, 104a/9, 104b/17, 107a/8, 107b/4, 107b/6, 111b/8, 113a/2

helāk ol-	8b/22, 9a/19, 9a/9, 21a/15, 25a/9, 32b/7, 37a/15, 38b/20, 50b/5, 56a/20, 67b/1, 68a/10, 78b/16, 85a/11, 85a/8, 97a/10, 76b/12, 76b/17, 83a/5, 84a/3, 89b/18, 93a/8, 107b/3, 109a/8, 109b/6, 109b/8
hezīmet bul-	88b/15
hicāba dūş-	46b/15
hisāba gelmez	10b/15, 33a/3, 33b/15, 91b/15
hizmet eyle-	26a/19
hizmet it-	19b/18, 56b/4
hizmetinde ol-	17a/1, 108a/18
hizmetde bulun-	79b/20
hor gör-	6b/10
iztirāb çek-	103a/4
‘ibret al-	21a/17
icāzet dile-	3b/5, 5b/14
icāzet ol-	23b/8, 39b/3, 98a/16, 98b/7
icāzet vir-	5a/1, 5b/15, 14b/20, 22a/2, 22a/20, 23a/1, 31b/19, 41b/15, 42b/19, 72a/3, 89a/6
īmāna gel-	2a/6, 3a/20, 22a/3, 22a/11, 22a/16, 23a/16, 28b/17, 30b/18, 38a/11, 39b/5, 41b/8, 42a/5, 44b/17, 45a/18, 45b/10, 51a/19, 52b/17, 55a/11, 56a/18, 56b/1, 57a/4, 57a/6, 57a/9, 58b/5, 59a/4, 60a/6, 60a/7, 62a/18, 62b/4, 63a/2, 63a/4, 63a/5, 67a/16, 69a/1, 69a/6, 74b/8, 83b/15, 86a/5, 86b/10, 87b/14, 87b/18, 107b/3
īmāna götür-	22a/1, 22a/2, 56b/5, 86b/1
inşāfa gel-	9a/7, 45b/13
intikām al-	9a/5, 22a/13, 23b/3, 36a/8, 42b/15, 43a/21, 53a/12, 54b/5, 58a/5, 63a/9, 63b/11, 67b/2, 69a/4, 75b/15, 77a/16, 77a/20, 79a/2, 94b/4, 101a/6, 108a/13
ipligün bāzāra çıkar-	23a/11
istimālet vir-	81b/11
iş eyle-	48b/9, 70b/10, 92a/10, 94b/4
iş gör-	73a/6, 74a/15, 84a/11
iş it-	23b/12, 24b/16, 20b/15, 35a/2, 46b/16, 66a/2, 72a/4, 73a/4, 73b/13, 75b/8
işine git	86b/16
itdiği yanına kal-	100a/10
kađem baş-	4a/11, 21b/16
kalbine gel-	28b/5

ķalem eyle-	56a/13
ķan aēla-	73b/6, 109b/7
ķanıē al-	38b/3, 106b/16
ķanıē dōk-	11b/20, 74b/11
ķan gōvdeyi getūr-	25b/21
ķan tūkūr-	52b/18
ķarşu çık-	42a/17, 46a/4, 69b/3, 96a/10, 97a/8
ķarşu dur-	66b/20
kelle vir-	84a/8
kendū 'ālemlerinde ol-	92a/14
kendūyi bilme-	92a/12
kendūyi cem' eyle-	12b/7
kendūyi cem' it-	7a/13, 18b/18, 79a/1, 100b/9, 101a/10, 107b/8
kerem eyle-	69b/4, 97b/16
ķılıcı keskin yūzi aē olsun	42b/19
ķılıç arala-	66a/4
ķılıç çek-	4b/1
ķılına ĥatā gelme-	52a/5
ķılına ĥatā getūrme-	51a/20, 51b/1
ķıyāmet ķopar-	25a/5
ķıyāsa gelmez	15b/17
ķīl vir-	44a/19
ķim bilūr	33a/9, 74b/1
ķoluna ķuvvet	50a/14
ķul eyle-	4a/17
ķul ol-	20b/19, 55a/14, 55a/16, 57a/20, 66a/15, 67a/18, 69b/14
ķulaēıē ķalem ķuyruķıē 'ālem it-	10a/11
ķuş uçurma-	75a/6
ķuvvet bul-	50a/8
kūl it-	38b/11
lāf ur-	13a/17, 23a/10
lakırdı it-	47a/7
lāyık gör-	42b/2
lāzım gel-	40a/20, 74b/18
lokma eyle-	15a/14
mā 'il ol-	8b/8, 59a/1
mecāli ķalma-	32a/11, 49a/14, 70b/19, 76b/12
mekān tūt-	8b/15, 26a/1

merhem ur-	58b/10, 77a/9
meserret yaşı dök-	104b/1
mest hayrān kı- muḥālefet eyle-	95a/15
muḥālefet it-	13b/21, 41b/14
muştun dök-	11a/14, 55a/14, 66a/11, 103b/2, 110a/4
mühr ur-	3a/5, 13a/9, 41a/16
nām қо-	4b/17
na' ra ur-	14b/14, 75a/17, 87a/17, 106b/8
	2b/4, 3a/13, 5b/13, 7b/18, 9a/13, 9b/1, 10a/10, 11b/3, 11b/13, 12b/13, 16b/2, 16b/12, 16b/7, 18b/16, 20a/14, 24b/3, 24b/17, 24b/20, 25a/3, 25a/9, 25a/18, 25b/8, 25b/18, 27b/3, 27b/5, 27b/8, 29a/3, 29a/14, 29b/18, 30b/14, 33a/4, 35a/14, 35a/16, 35b/2, 35b/4, 37a/10, 37b/4, 38b/7, 38b/10, 39b/16, 40b/6, 41a/4, 41b/11, 43a/5, 43b/21, 45a/19, 45b/17, 47b/18, 48a/7, 48a/14, 48b/1, 49a/1, 49a/19, 52a/11, 52b/9, 53a/9, 54a/7, 55b/6, 55b/17, 57b/16, 61b/3, 62a/4, 62b/15, 71b/2, 72b/18, 74a/8, 74a/10, 75b/11(2), 76a/12, 78b/15, 80a/15, 81b/3, 81b/13, 81b/17, 82a/4, 82b/4, 83a/14, 84a/1, 85b/9, 87b/16, 89b/13, 93a/19, 99a/11, 99b/11, 100a/6, 101b/1, 101b/13, 102a/1, 102a/4, 103a/12, 105a/1, 105b/19, 107a/7, 107b/12, 108b/13, 109a/14, 110b/13
nāşib al-	81b/6
naşib eline gir-	8a/12
ne çāre	70b/4, 78b/7, 85a/9
ne fā'ide	18b/9, 25b/3, 26a/22, 52a/4
ne ḥaber	71a/13, 92b/10
ne ḥaddine	11a/5
ne olur ise olsun	68a/7
nedāmet çek-	31b/12
neye uğradığıñ bileme-	19a/8, 77b/7, 85b/16
oturaқ eyle-	21b/17, 36b/2
ölüm eri	25a/19, 62b/10, 87b/6
öñin al-	6a/4, 22b/9, 28a/7, 48a/1, 55b/4, 70a/7, 74a/10, 83b/9, 99a/12, 100b/15, 101b/13, 102a/1, 102a/4, 103a/13, 103b/17
öñin kes-	55b/10
öñine düş-	3b/14, 61a/19, 110a/15, 113b/5
öñine gel-	31a/4

öñine kat-	15b/1, 28b/20, 85b/6
pervâz ur-	8b/12, 34a/3
peydâ eyle-	67b/10
peydâh it-	54b/19
râhat durma-	23b/6
râhat ol-	48b/11, 72a/9, 73b/4, 75a/4, 95b/11, 95b/12
râst gel-	8b/7, 8b/15, 10b/3, 16b/17, 17a/20, 17b/4, 25b/11, 26a/22, 26b/15, 27a/2, 38b/11, 43b/20, 45a/7, 46a/9, 46a/12, 53b/19, 53b/20, 54a/1, 76a/16, 79a/6, 80b/2, 80b/4, 80b/6, 81a/11, 81b/17, 82a/3, 82a/11, 82b/5, 83b/8, 84a/5, 84a/16, 90b/17, 95a/9, 95b/4, 107a/4
râst kıl-	54a/11, 94a/18, 102a/12
reng vir-	97b/1
rızâ vir-	20a/4, 33a/13, 93a/15
ri' âyetde kuşûr koma-	14b/4
şaf bağla-	5b/7, 53a/5, 85b/9, 87a/14, 101a/16, 105b/15
şaf çek-	45a/18, 87a/10
şaf sök-	84a/18
sahl ur-	10a/12, 83a/7
şakâl göster-	63b/3
sefer çek-	92a/4
selâm al-	7b/21, 11b/7, 104a/8, 110b/15, 110a/16
selâma dur-	106a/9
selâm eyle-	92b/15
selâm it-	5a/17, 49b/17
selâm vir-	7b/20, 10a/2, 11b/6, 14a/6, 19a/19, 39b/18, 49a/9, 71b/4, 79b/8, 82b/15, 88a/1, 99a/12, 104a/6, 104a/10, 106a/10, 110b/15
semâya ser çek-	69a/13
şihhat bul-	105a/18
şine-şâf ol-	13b/7, 41b/9
siz bilürsüz	72b/1
sipâriş eyle-	22a/19
söz tüt-	18a/11, 93a/8, 97b/16, 98a/8, 101b/2
sözinden taşra olma-	93a/14
söziñe dur-	32a/1
şanı ol-	29a/2
şekl bağla-	61b/3
şeref bul-	79b/19

şikār bin-	8b/3, 8b/4, 15b/20, 36b/3, 106b/12, 106b/15
taḅan kaldır-	2a/16, 28a/21, 39b/1, 46a/16, 47a/20
tāḳat getir-	25b/16, 39a/11, 40b/2, 67a/11, 70a/2, 91a/3, 95a/5
tāḳati ḳalma-	95a/13
tecāhūlden gel-	100b/17
tedārik gör-	4a/9, 15a/2, 67b/10
tek tūr-	89a/9
terk(-i) diyār eyle-	99b/10
tesellī vir-	54b/12, 100a/8
tīmārḫāne delisi	23b/5, 90a/7
ʿuryān eyle-	43b/2
ʿuryān it-	22b/14, 25a/4, 43b/12, 50b/2, 52a/10, 52b/11, 53b/13, 67a/15, 76a/11, 78b/18, 79b/2, 80a/17, 107b/16
uyḳu galebe it-	58a/17
ümīdiḡ kes-	33b/3
üşüندی eyle-	38b/9
şarḫ olsun	51b/1
var ḳuvveti bāzūya al-	12a/21
var ḳuvveti bāzūya getir-	12b/15, 25b/1, 40b/14
velveleye gel-	33b/11
vuşūl bul-	65b/10
yabāna söyle-	45b/5, 55b/13
yalın ayak başı ḳabaḳ	34a/9
yan vir-	43a/19, 82b/5
yanına ḳal-	6a/5, 37a/12, 52a/13, 93b/13
yār ḳarındaş ol-	5a/13, 101b/8
yār ol-	11a/14, 16b/15, 40b/9, 43a/7, 43a/10, 66a/16, 67a/19, 69a/1, 69b/15, 71b/6, 98b/9
yedi iklīm	8a/5
yedi iklīm dört gūşe	78a/14
yemīn vir-	16b/19, 77a/6
yoḳdan var eyle-	78a/10
yol vir-	55b/5(2)
yola git-	3b/21
yüz çevir-	22a/11, 27a/1, 51b/15
yüzi aḳ olsun	105a/3
(...) yüzi görme-	80a/5
yüzi ḳara	73a/6
yüzine kir getir-	59a/13

zafer bul-	35a/1, 88a/13, 93b/3
zaḥm aç-	22b/6, 54a/4, 82a/8, 100b/10
zaḥm ur-	24b/6, 43b/21, 52b/3, 53a/16, 53b/2, 53b/20, 58b/18, 76a/1, 84a/13, 99a/11, 101a/1, 103b/16, 104a/17, 104b/16
zaḥm yi-	26b/18, 44a/10, 54b/8, 59a/7, 100b/13, 104a/5
zaḥmet çek-	63a/20, 65b/20
zararı tokın-	9a/1, 89a/10
zarb yi-	12b/8, 35a/14, 40b/18, 54b/1
zerre kadar	1b/11, 1b/16, 16b/12, 21b/1, 27a/5, 27a/18, 38a/13, 54b/12, 55a/12, 60b/13, 66a/1, 80a/3
zevk eyle-	58b/22
zevk it-	58a/21, 92a/7
zîr ü zeber eyle-	13b/3, 37a/1, 37b/3, 49a/11, 49a/16, 56a/12, 57b/19, 84a/17
zîr ü zeber ol-	2b/5, 35b/5, 41a/8, 49a/14, 50a/13, 52a/18, 53b/4, 54a/6, 54a/13, 61a/1, 62a/17, 67a/12, 80b/3, 84a/7, 101b/18, 102a/16
ziyân gör-	55b/12

1.4. İkilemeler

İkileme, aralarında benzerlik bulunan öğeleri, taşıdığı anlamı ortaya koymak ve anlama güç kazandırmak maksadıyla tekrar etmek peş peşe ve arka arkaya kullanmaktır (Vardar, 2002: 119). Türkçenin -kaleme alınan ilk kaynaklarından itibaren- yapı bilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisi yönünden üzerinde durulacak önemli özelliklerinden birini ikilemeler oluşturur (Aksan, 2014: 60). İkilemeler, bu süreçte pek çok edebî esere malzeme olmuş çeşitli kullanımlarda yapı bilimsel, sözdizimsel ve anlam bilimsel yönden dikkat çekmiştir. Türkçenin tarihi boyunca çeşitli şairler ve yazarlar eserlerinde anlatımı daha güçlü ve ahenkli kılmak sözün kuvvetini artırmak kelimeleri arasındaki uygunluk ve uyumu sağlamak için ikilemeleri tercih etmiş, büyük bir sıklıkta kullanmışlardır (Hengirmen, 2002: 241). Ses güzelliği ve ses uygunluğu, anlam ve dizimsel sıra kalıplaşması, kelimelerin ayrı ayrı çekim eki alabilmesi, söz diziminde isim, sıfat, zarf ve fiil görevlerinde kullanılabilmesi bu unsurların belirleyici özellikleridir (Aktan, 2016: 27). Yan yana kullanılma, aynı kategoride olan veya aynı manaya gelen iki kelime ile birbirine karşılık veya zıtlık içinde koşutluk sağlayacak biçimde kullanılma ikilemelerin diğer özelliklerindedir.

Türk dilinin zengin yapısını, yeni bir unsuru ortaya koyma gücünü gösteren ikilemeler iki kelimenin kalıplaşmasıyla oluşur ve anlam açısından tek bir kelime gibi görünürler. İkilemelerin arasına başka öge giremez ve ikilemeleri oluşturan kelimelerin sırası değiştirilemez. Dilde herhangi bir anlam taşımayan bazı kelimeler, sadece kullanıldıkları ikilemelerde anlam kalıbına oturtulabilir (Yastı, 2007: 52). İkilemeler anlama güç katmak

üzere kullanılırlar ve isim çekim eklerini alabilirler. Aynı kelimelerin tekrar edilmesiyle, eş veya yakın anlam içeren kelimelerle, karşıt anlama sahip kelimelerle, aynı kelimenin baştaki sesinin değiştirilerek tekrarlanmasıyla yapılırlar (Korkmaz, 2010: 124). Hamza-nâme'nin 71. cildinde örnekleri oldukça sık kullanılan ikilemeler şunlardır:

Eş veya Yakın Anlamlı Kelimelerle Yapılan İkilemeler	
‘aceb ğarāib	82a/16
‘āciz bī-cāre	78a/10
ah intikām	66b/5
‘ahd ü amān	19b/21, 31b/10
‘ākıbet aḥir	22b/10
aḳrān emşāl	12a/9
al kırmızı	46b/15
‘alem ‘alemdār	84a/19
ata dede	57a/20
atadan dededen	46a/15, 65b/15
‘ayş u ‘işret	114b/5
‘ayş u nūş	20b/2, 23a/17, 57a/16, 60b/3, 96b/4, 105b/11
‘ayş şoḥbet	14b/5
‘azim heybetli	37b/6, 59a/9
beş altı	94b/18
bir iki	6a/6, 63b/11, 81b/7, 90b/12
burnı kulağı	77a/8
cān baş	56b/4, 91b/14
cüst cevlan	31a/11
dalların budakların	32b/17
derd belā	111b/4
dört beş	87a/13
el aya	2b/14, 3a/6, 3a/9, 13a/10, 57b/17, 59b/6, 92b/14, 87b/5, 94b/16, 95a/11, 111a/14
el düşmān	23a/15
eliñ yüziñ	58a/12
eṫrāf eknāf	23a/14
feryād fiġān	66b/14
gelür geçer	17a/8
geşt ü güzār	35b/20, 46a/7, 78a/14
geyinüp kuşandılar	64a/3
girüp giderken	54a/8
gidüp giderken	82a/3
gözi alası	12b/16, 48a/18, 93b/15
güç belā	54a/16

güzelce güçlice	24a/13
hāl hātır	20a/2, 22a/9, 31b/3, 34a/10, 64b/17, 70b/20,
hällü hālince	96b/3
heybet şalābet	58b/4
kad ü kāmēt	20a/20
karaca kurıca	47a/14
kerem ‘ināyet	78a/11
kırk elli	83b/1, 89b/12
kudret kuvvet	10a/1
leşden başdan	69b/20
mālī melālī	31a/13, 76b/14
medh şenā	110b/1
melül maḥzūn	11a/12
mest ḥayrān	95a/15
olup olduḡda	47b/17
olur gider	9a/5
onar on beşer	27b/21
otlu şulu	21b/7
otuz kırk	33a/1
sağ selāmet	100a/15
şayd şikār	85a/15, 106b/10, 106b/11
söz cevāb	98a/11
şöyle böyle	2a/1
tābī tüvānı	33a/5
tağlar taşlar	29a/19
tarīd cevlān	5b/13, 5b/22, 11b/2, 40b/5, 47b/18, 101a/18, 109b/11
tekmīl tāze	58b/3
tevbe istiğfār	22b/17
toza toprağa	41a/11
üç dört	114b/1
üsti başı	58b/5
vükelā vüzerā	42a/6
yār qarındaş	5a/13, 101b/8
yarın o bir gün	3b/11
yirli yirinde	26a/11, 30b/20
yirlü yirine	3b/6
yirlü yirince	13b/13, 14a/18, 42a/8, 64a/6
yiyüp içüp	114b/4
yolınca erkānınca	41a/5
yollu yolınca	64a/6

zār zūr	95a/13
zemīn zamān	49a/19, 83a/3

Aynı Kelimenin Tekrarıyla Yapılan İkilemeler	
acı acı	67a/6, 79a/10, 94a/15
alay alay	4b/11, 39a/17
bağa bağa	60b/14
bağup bağup	24a/4, 64b/1
başa başa	20a/5
baş başa	21a/1
başka başka	113a/15
belādan belāya	80a/5
bir bir	5b/3, 21a/8, 22b/5, 31b/4, 36a/20, 50b/9, 72a/14, 72a/19, 85b/10, 89a/4, 93a/13
boğaz boğaza	33b/4
bölük bölük	4b/10, 114a/7
dik dik	46b/8, 46b/9
döge döge	22b/13, 37b/21, 67a/13, 70a/7
dögüne dögüne	15b/14
dürlü dürlü	18b/11, 27b/21, 34b/18, 37b/5, 38a/16, 38b/14, 41a/4, 66b/21
egri egri	35b/6, 37b/8
gāh gāh	58a/20, 78a/17
gele gele	15b/1
gelen gelene	112b/15
gide gide	28b/21
gürüh gürüh	84b/5
günden güne	59a/1, 113a/8
gürz gürze	80b/2
ḥayr ḥayr	31b/20
‘inān rikāb	13b/9
kaçan kaçana	28a/3, 90b/15
ḥām-ender-ḥām	74b/13, 79a/13
karış karış	94a/16
kelle bir kelle	22b/9, 102a/7, 106a/9
kemer kemere	13a/14, 40b/8, 42a/15, 55a/12, 56a/15, 62b/1, 68a/17, 94b/18, 100a/1, 109a/4
kendü kendüye	58b/6, 59a/11
kıçın kıçın	19b/5, 29b/6, 81a/17, 82b/8

ķılıç ķılıca	80b/6
ķoca ķoca	31b/1
ķötek ķötege	76b/16
muřta muřtaya	3a/10, 13a/11, 41a/17, 56a/14, 62b/1, 87b/3, 94b/17, 99b/16, 111a/15
nice nice	19a/11
oluķ oluķ	7a/16, 35a/13, 50a/2, 79a/10
par par	15b/7, 68a/15
pāre pāre	38b/8, 111b/5
şına şına	19a/18
řoķak řoķak	50b/3
taraf taraf	20a/17, 25b/20
tomar tomar	93b/19
tuřam tuřam	16a/16
ulu ulu	17b/18
ura ura	10a/12
urup urup	101b/1
yaķa yaķa	2a/7, 3a/10, 13a/12, 62a/19, 87b/3, 99b/16, 109a/4
yan yana	93b/9
yek-ā-yek	8a/20, 22b/9, 69b/18, 82b/11, 94a/5, 99b/6, 100b/7, 101a/4, 107a/16, 111a/3

Zıt Anılamlı Kelimelerle Yapılan İkillemeler	
aķca kıızılca	28a/16
alaca bulaca	27b/8
alup virmekde	25b/12
aşağı yukarı	32b/16, 90a/16
bu ğün yarın	67b/20
dost dūřmān	12b/9, 25a/15, 53b/16
ğālib mađlūb	40a/8, 88b/1, 104b/11, 110b/14
ğice ğündūz	33a/16, 60a/9, 92a/14
ķızılca aķca	89b/6
ķona ğöçe	4a/20, 20b/21
meymene meysere	39b/13
olur olmaz	17b/2, 47b/20
ölüsi dirisi	83a/16
öñ řoñ	97a/13
öñinde ardında	64a/9
önün řonunda	2a/5
şağına şolına	83a/18

sağlı sollı	14a/18
varma gelme	113a/1
yirde gökde	81b/9
zîr ü zeber	2b/5, 13b/3, 35b/5, 37a/1, 37b/3, 41a/8, 49a/11, 49a/14, 49a/16, 50a/13, 52a/18, 53b/4, 54a/6, 54a/13, 56a/12, 57b/19, 61a/1, 62a/17, 67a/12, 80b/3, 84a/7, 84a/17, 101b/18, 102a/16

Yansıma Kökenli Kelimelerle Yapılan İkilemeler	
gürildi paırdı	20a/10
güm güm	83a/4
hor hor	29a/13
iñil iñil	88a/17
kütür kütür	2b/6, 24a/20, 27b/6, 57b/10, 90b/5
şapır şapır	38b/10
şapur şapur	33a/4
yap yap	19a/18, 21b/8, 84b/1

1.5. Kalıp Sözler

Kalıp sözler, günlük hayatta selamlaşırken, yemek yerken, sevincimizi veya üzüntümüzü paylaşırken, birisini tebrik ederken, görüştüğümüz kişiye veda ederken kısaca insanlarla iletişim halindeyken söylemeyi gelenek haline getirdiğimiz sözlerdir. Bu unsurlar ağızdan bütün halinde çıkar ve birkaç değişiklik dışında, teşkil edildikten sonra, usulüne uygun olarak aynı kalıp unsurlarla kullanılır ve anlamı değişmeden yinelenirler. Yer, zaman durum gibi birleştirme ve düzenleme sağlayan terkibî unsurlar olmasa bile istek, duygu ve fikirleri aktarmada yardımcı olurlar (Gökdayı, 2015: 1-2). İki şey arasında bağ kurdukları, karşılıklı münâsebet ve temas sağladıkları için ilişki sözleri de denen bu dil unsurları, deyim ve atasözlerinde olduğu gibi toplumun maddî ve manevî değerlerinin bütünü kültürünü, akide seviyesine ulaşmış inanışlarını, iletişimini, gelenek ve göreneklerini yansıtır (Erol, 2007:1). Nasıl deyim ve atasözlerinin geçmişi çok eskilere dayanıyorsa, kalıp sözler de çok eskilere dayanmaktadır. Geçmişten bugünlere kadar, bir durum karşısında kullanılan kalıp sözler; daha önce hiç karşılaşılmayan yeni bir durum için de kullanılabilir. Ayrıca çeşitli duyguları belli eden bu sözler, her toplum için birer hitap biçimi özelliği de gösterir.

Kalıp sözlerin her birinin bir anlamı, bazılarınının da birden fazla anlamı olabilmektedir. Dolayısıyla bu kalıp sözler de birden fazla anlamıyla kalıplaşmış dil birlikleridir. Gökdayı (2008:101-102), kalıp sözleri anlamına göre “*hayır dua ve iyi dilek bildirenler, küfür, beddua-ilenç bildirenler, duygusal tepkileri dile getirenler, selamlaşma bildirenler, ayrılık bildirenler, batıl inançları bildirenler, bir istek bildirenler, konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler, bir isteği kabul veya reddetme bildirenler, dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler, genel bir davranış veya düşünce bildirenler, töre, gelenek ve kültürel*

değerleri yansıtanlar, dini inançları bildirenler, soru sorup cevap isteyenler, özür dileme bildirenler, sembolik olarak ödüllendirme bildirenler, minnet, teşekkür bildirenler” şeklinde kavram alanı temeline dayanan alt gruplara ayırmıştır. Hamza-nâme’de bu anlamlardan bazılarını karşılayan kalıp sözler şu şekildedir:

Hayır Dua ve İyi Dilek Bildirenler	
‘aleyke ‘avnullāh	76a/5
Allāh ḥayrlar vire	26a/15
Allāh ḳurtara	73b/16
Allāh ḳuvvetiñ artura	80a/2
Allāh murādıñ vırsün	8a/14
Allāh Te‘ālāya çoḳ şükr olsun	30b/1
berḥudār ol	26a/12, 79b/8, 80b/19, 107b/18, 109b/4, 114b/2
bi-ḥamdülillāh	58a/9
bi-iẓn-illāh	10a/1, 52b/2
ḡazān mübārek olsun	31a/15, 35b/14, 68b/12
ḥayr du‘ā	21b/12, 64b/19, 103b/8, 103b/10, 106b/5
in-şāa’llāh	7b/10, 13b/21, 25a/14, 31a/10, 34b/6, 40b/2, 45a/10, 109b/16, 110a/9

Dini İnançları Bildirenler	
Benām(-ı) Ḥudā	5a/4, 98a/17
fi-sebīli’llāh	103b/11
Ḥaḳ Te‘ālā	15a/7, 32b/19, 52a/5, 58a/2, 58b/19, 63b/14, 65b/8, 66a/6, 67b/1, 68a/15, 84b/9
Ḥallāḳ(-ı)‘ Ālem	17b/7
va’llāh	112b/12
yā Allāh	21b/4, 21b/8, 29b/16, 32b/21, 41b/2, 87b/7
yā Ma‘būd	111b/11
yā Rabb	78a/15

Genel Bir Davranış veya Düşünce Bildirenler	
benī ādem	19a/16, 19b/7, 19b/10
cān ḥavliyle	12b/19, 25b/2, 27b/10, 62a/14
cümle ‘ālem	75a/14
el-ḥāşıl	21a/3, 103b/4, 109b/14
tīz ol-	57b/4

Soru Sorup Cevap İsteyenler

ne �alemdede	97a/16
--------------	--------

Konuşanı veya Dinleyeni Yuceltme Bildirenler	
bendeniz	22b/21, 61a/10, 65b/12
cānum	61a/14
ciger-kuřem	10a/5, 22a/20, 23a/3, 31a/16, 31a/2, 31a/8, 35b/17, 42b/20, 47a/5, 47a/19, 59a/14, 64a/18, 65a/6, 92b/11, 102b/4, 104a/16, 112a/14, 112b/4
gözüm nürü	33b/17, 64b/15, 97b/10, 105a/2, 105a/13, 105b/6, 106a/5
velıyyu �llāh	105a/11

Duygusal Tepkileri Dile Getirenler	
�ařk olsun	80b/11
�ayr ola	65b/6
ne �oř	18a/13

Selamlaşma Bildirenler	
merhabā	35b/15, 99a/12, 106a/11, 110b/16
�aleyke selām	19a/20
�oř bulduđ	110b/16
�oř geldi	98a/13
�oř geldüñ	14a/7, 56b/14, 58b/13, 59b/21, 71b/4, 82b/16, 91a/14, 92b/9, 97a/17, 106a/11, 110b/16, 112b/14

Minnet, Teşekkür Bildirenler	
Allāh kerīm	20a/14
Allāhu ekber	16a/10
�ok şükr	58b/19
el-�amdüli �llāh	5a/8, 19b/16, 32b/13, 34b/4, 45a/7
ha şöyle	50a/13, 64b/15, 112b/4
�akka řükrler idüp	78b/12
�akka yüz biñ řükrler olsun	112b/4
�udāya řükrler eyledi	15a/1, 28a/6, 45a/9, 76b/15
secde-i şükr	21b/11, 30a/14

Küfür, Beddua-İlenç Bildirenler	
--	--

Sonuç ve Değerlendirme

Eski Anadolu Türkçesi döneminde, Hamzavî tarafından anlaşılır bir dil, sade ve akıcı bir üslup ile kaleme alınmış olan Hamza-nâmeler Türk dili için de kıymetli eserlerdir. Taşdığı vasıf dolayısıyla bu eserlerdeki argo, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin saptanması ve söz varlıklarının ortaya konması gerekmektedir. Çalışma böyle bir amacı gerçekleştirmek üzere yapılmıştır.

Çalışmanın seyri içinde Hamza-nâmeler ve Hamza-nâme'nin 71. cildi hakkında bilgiler verilmiş, söz varlığı ile ilgili tanımlar yapılmış, açıklamalar doğrultusunda çalışmadaki söz varlığı saptanmıştır. Belirlenen söz varlığı unsurları, metinde buldukları satır ve sayfa numaraları ile birlikte tablolar halinde gösterilmiştir.

Buna göre Hamza-nâme'nin 71. cildinde tespit edilen söz varlığı unsurları ve sayıları şöyledir:

Söz Varlığı Unsuru	Sayısı
Deyim	364
İkileme	156
Kalıp Söz	49
Argo	14
Atasözü	5

Metinde en sık kullanılan söz varlığı unsuru 364 örnekle deyimlerdir. Hamza-nâmeler konusu itibarıyla tarihî ve menkıbevi özellikler taşıdığı için aynı deyimlerin metinde sıkça kullanıldığını görülür. 98 yerde tespit edilen “na‘ra ur-” deyimi metinde en sık kullanılan deyimdir. “helāk it-” 51 yerde, “imāna gelmek” deyimi ise 42 yerde tespit edilmiştir.

Deyimler, söz dizimsel özellikleri bakımından değerlendirildiğinde daha çok kelime grubu yapısındaki örneklerin kullanıldığı görülür. Metinde deyimlerin yapısıyla ilgili sayısal veriler şöyledir:

Deyimlerin Söz Dizimsel Özellikleri	Sayısı
Kelime Grubu Yapısındaki Deyimler	331
Cümle Biçimindeki Deyimler	33

Metinde görülen birçok deyim, günümüzde bugünkü Türkiye Türkçesinin dil özelliklerine bağlı olarak az çok ses değişiklikleriyle kullanılmaya devam etmektedir. Bunun yanında metinde, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinin ses, şekil ve anlam özelliklerine uygun “āteş ur-, berķ ur-, ele gel-, kılıç arala-, na‘ra ur-, hāzır baş ol-, yabāna söyle-” gibi birçok deyim belirlenmiştir. Ayrıca metinde, özgünlük taşıyan ve kaynaklarda yer almayan “kalem

eyle-, kulağın kalem kuyruğun ‘alem it-, naşib eline gir-, oturaç eyle-“ gibi pek çok deyim tespit edilmiştir.

Metinde deyimlerden sonra en çok tespit edilen söz varlığı unsuru ikilemelerdir. İkilemeler daha çok eş veya yakın anlamlı kelimenin tekrarıyla yapılmıştır. Ayrıca zıt anlamlı kelimeler ile yapılan ikileme ve aynı kelimelerle yapılan ikileme örnekleri de mevcuttur. İkilemelerin yapılışıyla ilgili sayısal veriler şöyledir:

Anlam İlişkileri Açısından İkilemeler	Sayısı
Eş veya Yakın Anlamlı Kelimelerle	76
Aynı Kelimenin Tekrarıyla	51
Zıt Anlamlı Kelimelerle	21
Yansıma Kelimelerle	8

Metinde görülen ikilemeler köken bakımından farklı özellikler göstermektedir. Hem Türkçe ve hem alıntı kelimelerle yapılan örnekler tespit edilmiştir. En çok Türkçe kelimelerle yapılan ikileme türleri mevcuttur. İkilemelerin kökeniyle ilgili detaylar şöyledir:

Köken Bakımından İkilemeler	Sayısı
Türkçe Kökenli İkilemeler	94
Yabancı Kökenli İkilemeler	54
İlk Sözcüğü Türkçe İkinci Sözcüğü Yabancı Kökenli İkilemeler	5
İlk Sözcüğü Yabancı İkinci Sözcüğü Türkçe Kökenli İkilemeler	3

Metinde tespit edilen ikilemelerin birçoğu az çok ses ve şekil değişiklikleriyle günümüzde de kullanılmaktadır. Ancak bu ikilemelerden 6’sı Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemine uygun ses, şekil ve anlam özellikleri içermektedir:

kendü kendüye	şokaş şokaş	urup urup
şına şına	ura ura	yap yap

Üçüncü sırada kalıp sözler gelmektedir. Kalıp sözlerde en çok hayır dua ve iyi dilek bildiren unsurlar bulunmaktadır. Metinde tespit edilen kavram alanı temeline dayanan kalıp sözlerin sayısal değerleri şöyledir:

Kavram Alanı Temeline Dayanan Kalıp Sözler	Sayısı
Hayır dua ve iyi dilek bildirenler	12
Minnet, teşekkür bildirenler	9
Dini inançları bildirenler	8
Selamlaşma bildirenler	5
Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler	5
Genel bir davranış veya düşünce bildirenler	5

Duygusal tepkileri dile getirenler	3
Soru sorup cevap isteyenler	1
Küfür, beddua-ilenç bildirenler	1

Dördüncü sırada argo sözler bulunmaktadır. Hamza-nâme’de halka ait konuşma dili öğelerine sık sık başvurulduğu için argo söylemlere de tesadüf edilmiştir. Metinde bulunan 15 argo sözün 5’i argo deyimdir. Bunların 3’ü günümüzden farklı kullanıma sahiptir:

Argo Sözlerin Günümüzdeki Kullanımı	Argo Sözlerin Metindeki Kullanımı
canını cehenneme göndermek (yollamak)	cānı cehenneme git-
defterini dürmek	defter-i ‘ ömrün dür-
defterini dürmek	ţomarıñ dür-

En az bulunan söz varlığı unsuru ise atasözüdür. Atasözleri sözlüklerde kalıplaşmış bir vaziyette görülür. Yazılı ve sözlü ürünlerde bir kısım değişikliklere uğrayabilir ve konuşma diline yaklaşabilir. Bu bağlamda metinde kullanılan atasözleri günümüzde az çok değişiklikle kullanılmaktadır. Aynı anlamı içermesine rağmen söyleniş farklı atasözü kullanımları mevcuttur. Atasözlerinin günümüzde ve metindeki kullanılış şekilleri şöyle gösterebilir:

Atasözlerinin Günümüzdeki Kullanımı	Atasözlerinin Metindeki Kullanımı
At binenin, kılıç kuşananın	At binenün av alanun kılıç kuşananun
El için ağlayan gözden olur	El için ağlayan gözsiz kalur
Serçeden korkan darı ekmez	Serçeden korkan tarı ekmez
Davulun sesi uzaktan hoş gelir	Uzakdan dāvulun āvāzı ziyāde gelür
Yolcu yolunda gerek	Yol eri yolda gerek

Eser XIX. yüzyılda istinsah edildiği için bazı eklerin gelişiminin başlamış birçok ekin ise gelişimini tamamlamış olduğu ve kelimelerin kalınlık-incelik uyumu yanında ağırlıklı olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun kullanıldığı görülür. Eserde, ki’li kullanımlar artmış, bağlaç olarak kullanılan kim soru zamiri yerini ki’ye bırakmıştır. Söz varlığı bakımından Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde sıklıkla kullanılan “ağır söz, kara yüz, acı acı tütünler, sert söyleme, ‘aşk ateşi” gibi mecazi ifadeler Hamza-nâme’nin 71. cildinde de geçmektedir. Anlatımı güçlendirmek, anlamı zenginleştirmek ve dili akıcı hale getirmek için diğer kelime türleri yanında deyimler daha çok kullanılmıştır.

Eserin telif ve istinsah edildiği dönemler dikkate alındığında, her iki dönemin dil özelliklerini yansıttığı görülür. Yazıldığı döneme bakılmaksızın istinsah edilen eserlerde bazı yazım yanlışlarının veya hatalarının bulunduğu bir gerçektir. Buna bağlı olarak eserde kelimelerin noktalarının eksik veya fazla fazla işaretlenmesi ile ilgili müstensihinden kaynaklandığı muhal, bazı yazım yanlışları vardır. Örneğin metinde 6a/17’de “gürz” kelimesi “güz”

şeklinde, 14a/1’de “zīra” kelmesi “zāir” şeklinde, 38a/6’da “yigirmi dört” sayısı “yigir dört” şeklinde yazılmıştır. Bunun dışında bazı ünlü ve ünsüzlerin yazılışında ve ikili bazı kullanımlarda yazım yanlışları, ikircikli ve tereddütlü yazılışlar mevcuttur. 6b/3’te geçen “ağdar-” fiili, 37a-18’de “ākdar-” biçimiyle yazılmıştır. “na’re” kelimesi 9 yerde Arap imlasına uygun bir şekilde yazılırken 116 yerde “nağra” biçiminde yazılmıştır. Benzer şekilde “zarb=darb, vuruş” kelimesi 33 yerde doğru imla ile 10 yerde “zarb” biçiminde yanlış imlalı olarak tespit edilmiştir.

Eser, Türkçe kökenli kelimelerden oluşan söz varlığı bakımından oldukça zengindir ve eserde bir kısmı kullanımdan düşmüş bir kısmı kullanılan arkaik özellikli “aņa, anuñ, artuq, bencileyin, beñille-, bir uğurdan, çöker-, dönder-, eñse, eyt-, kakı-, kañğı, kanı, taşra, sanç-, sencileyin, sendere-, şol, vazgel-, yaña, yazuq, yu-” gibi çok sayıda Türkçe kelime mevcuttur.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2021). Hamza-nâme Adlı Eserin 72. Cildinde Türk Dil Tarihinin Gelişim Seyri. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 387-404.
- Akın, E., Karakaş, R., Tarhan, H. (2018). Orhan Kemal’in “Baba Evi” Romanına Söz Varlığı Açısından Yaklaşım, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Volume: 40, Winter: 81-91.
- Aksan, D. (2006). Anadilimizin Söz Denizinde, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan D. (2018). Türkçenin Sözvarlığı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Aktan, B. (2016). Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Albayrak, N. (1997). “Hamzanâme”, TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul: C. 15, Diyanet Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2015). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- Beyzadeoğlu, S. (1999). Divan Şiirinde Bir Deyim: Taş Yatur. Türk Edebiyatı Dergisi, S. 269: 55-56.
- Bilik, N. (2006). Türkçe ve Urduca Atasözlerinin Biçim ve Kavram Özellikleri Bakımından Mukayesesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çobanoğlu, Ö. (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Erol, Ç. (2007). Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökdayı, H. (2015). Türkçede Kalıp Sözler. Ankara: Kriter Yayınevi.

- Gökdayı, H. (2015). Türkçede Kalıp Sözler. Bilig/44 (Haziran 2008): 89-110.
- Hengirmen, M. (2002). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınları.
- Işıklar, Z. (2018). Retorikte Dili Doğru ve Etkili Kullanma Yolları(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (2004). Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Cilt 52 Sayı: 2004/2: 99-105.
- Korkmaz, Z. (2010). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, N. (2002). Gizli Dil Olarak Argonun Fonksiyonu Üzerine, Türk Kültüründe Argo (Ed. Emine Gürsoy-Naskali ve Gülden Sağol) SOTA Yay., Haarlem-Hollanda.
- Parlatır, İ. (2008). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Sağlam, M. Y. (2011). Atasözü ve Deyimlerde İmgelem. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 8(1): 45-51.
- Şiraliyev M. Ş., Azerbaycan'da İşlenen Argolar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: Arıkara Üniv. Basımevi. 1966, 127-141.
- Topaloğlu, A. (1992). Dil Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2002). Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yastı M. (2007). Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 21: 51-87.
- Yelten, M. (2013). Hamza-nâme'nin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9 Summer: 151-165.
- Yelten, M. (2013). Türk Edebiyatında 15. Yüzyıldan Bir Nesir Kesiti Olarak Hamzanâme'nin Hitap Ettiği Zümreler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13 Fall: 179-247.

İnternet Kaynakları

Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/30.09.2021>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/30.09.2021>

MESNEVÎ'DE ZİKREDİLEN YAHUT TELMİHTE BULUNULAN ARAPÇA DARB-I MESELLER

Kenan MERMER*

ÖZET

Arapça yalnız Arap ırkıyla değil; İslamiyet'i kabul eden diğer milletlerin içerisinde yetişen zekâ ve kabiliyetlerin kaleme aldığı eserlerle, hem bir sanat hem de bir bilim dili olarak daima kendi sosyolojik ve kültürel halkasını genişletmiştir. Bu genişleyen halkanın bir üyesi olarak Mesnevî, her şeyden önce bir ahlâk kitabıdır. Mesnevî, varlığa ve vicdana dair iddia ve tespitlerini insanlığa sunarken inancın ve bilimin dili olarak taayyün eden Arapçanın söz ve mesel varlığından etkilenmiştir. Meseller (=Atalar sözü) farklı milletlerin ortak hafıza ve kanaatleriyle oluşturulmuş binlerce yıllık bir folklordur. Bu sebeple bir eserin, beynelmilel bir yüze sahip olan mesellere bîgâne kalmasını düşünmek oldukça güçtür. Elbette ki kültürlerin mesel getirme mantıklarında bazı farklılıklar vardır. Bu bağlamda Arap kültüründeki mesellerde yaşanmışlığa ve özel isimlerin kişisel tecrübelerine binaen kullanımlara çokça rastlanır. Örneğin, Türk ve Fars atasözü kültüründe mesel, fılan gibi cesur, falan gibi cömert gibi teşbihler üzerinden getirilmez; bizatihi kavramın kendisi merkeze alınarak yapılır. Oysa Arap kültüründe cömert, korkak, ahmak ve cesur tanımı, tarihteki gerçek yahut muhayyel kişiler ve onların yaşadığı bir takım olaylarla birlikte mesel hâline getirilir. Mesnevî'de zikredilen yahut telmihte bulunan mesellere genel itibarla bakıldığında büyük çoğunluğunun "Hikmetli sözler ve nükteler" başlığına uydukları görülür. Bu sözler beylikmeşrep diye de tabir edilen ortak aklın ürünü ifadelerdir ve bunların bazıları felsefi bir tabana yahut temel mantık ilkelerine yaslanmaktadır. Çalışmamızda Mesnevî'de geçen Arapça darb-ı meseller farklı tasnifler altında değerlendirilmiş olup ayrıca mesellerin transkripsiyonlu hâli, tercümesi ve ilgili beyitlerin bağlamı dairesinde içeriği sunulmuştur. Meseller bazen birebir çeviri olarak takip edilebilirken bazıları ise telmihi fark etmekle tespit edilebilecek tarzda kaleme alınmıştır. Öncelikli amacımız, Mesnevî'nin Arapça mesel ve tabir varlığını listeleyebilmek ve mesel getirmenin dil içerisindeki mantığını, kısmen de olsa gözsterebilmek amacına matuftur.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Mesnevî, Atasözü, Darb-ı Mesel, Deyim.

ARABIC PROVERBS MENTIONED OR REFERRED IN *MASNAVI*

ABSTRACT

Arabic has always widened its own sociological and cultural circle as an artistic and scientific language through not only the Arabian race but also the works written by the intelligences and talents trained within the Muslim nations. *Masnavi*, as a member of this wide circle, first and foremost is a book of ethics. While *Masnavi* was expressing its claims and indications about existence and conscience, it was impressed by vocabulary of the Arabic having been the language of faith and science. Proverbs are folklore that has been formed with common memory and knowledge of different nations. Therefore, it is quite difficult to think that a literary work may ignore proverbs which have an international feature. Naturally, there are some variations on the expression-building logic of cultures. In this context, the proverbs of the Arabian culture are usually based on natural people's life experiences. In Turkish or Persian adagial culture, the notion itself is the axis of the proverbs, they are not built on similes, brave like him, generous like him, etc. On the other hand, in the Arabian culture, while illustrating the generous, coward, foolish, or brave, historical or imaginary people and their experiences are used to build an expression. When we look at the proverbs mentioned or referred in *Masnavi*, we can see that most of them can be listed under the title of "Wise words and wits". These words are products of a common mind, and some of them base upon a philosophical

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
e-posta: kmermer@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8085-5970

ground or ultimate principles of logic. In this work, Arabic proverbs mentioned or referred in *Masnavi* are analyzed under different titles, in addition to the transcription and translation of these proverbs, and their meanings pursuant to the context of containing verses are given. Some proverbs can be followed as a verbatim translation, some of them can be identified only by noticing the reference. Our primary purpose is to list the Arabic proverbial and phrasal reserve of *Masnavi*, and to point out the lingual logic of building proverbs.

Keywords: Rumi, *Masnavi*, Proverb, Adage, Expression, Phrase, Idiom.

Giriş

بعد از ما مثنوی شیخی می کند

Bizden sonra Mesnevî şeyhlik eder.

-Mevlânâ-

Milletlerin birbirine farklı vechelerden etkisinin hayatın kaçınılmaz bir gerçeği olduğu malumdur. Etkileniş, karşılıklı bir eylem biçimi olduğundan birçok sahada alış veriş söz konusu olur. Örneğin ticaret ahlakı, kâğıdın hammaddesi, ok ve yay yapabilme zanaatı, savaş teknikleri, söyleme biçimleri, ahlâki ilkeler/duruş ve nihayet inanç noktasında birtakım maddi-manevi paylaşım alanları açılır. Hele ki söz konusu inanç olduğunda, zihnin bir yansıması ve düşünme yetisinin ehlileştirilmesi olarak da görebileceğimiz edebiyat sahası; yeni inanç biçiminin, dünya görüşünün etkisi altına girer. Bu noktada bir dilin diğer dili baskılaması, etkisi altına alması olarak tabir edebileceğimiz yeni bir alan açılır. İslamın dairesine giren milletlerin efkârıyla birlikte, sözel ve yazınsal tarafları da peyderpey değişiklik göstermiş, bazen de melez yapıların -çift dilli, üç dilli- inşasına imkân tanımıştır. Genelde milletlerin “saf edebiyat” olarak tanımladıkları dönemler, diğer milletlerle en az karşılaştıkları, deyim yerindeyse şehrin kaosuna henüz katılmadıkları yerel ve otantik edebiyata karşılık gelir. Böylesi dönemlerde eserleri oluşturan kelimeler, ana dil dairesine sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin Şâhnâme’de Arapça söz varlığı yüzde on, on beş aralığındayken, Kutadgu Bilig’de Allah’ın ve Peygamber’in ismi öz Türkçeyle (Bayat ve Yalavaç) ifade edilebilmiş, âyet ve hadîslerden bizzat iktibasta bulunmak yerine; telmih yoluyla meselenin hâline gidilmiştir. Elbette bu yürüyüş biçimi değiştirilmek zorunda kalmış, özellikle tahmîd/hamdele ve tasliye/salve kısmında kullanılan Arapça kalıp cümlelerle başlayan dil dönüşümü, devamında tazmîn ve iktibasları, darb-ı meselleri getirerek Arapçanın rayiç hâle gelmesini sağlamıştır. İş bir noktada tamamen Arapça eser te’lif etmek, şerh ve hâşiyeler yazmak şeklinde kendisini göstermeye başlamıştır. Burada bir dilin çok geniş toplumsal tabakalar tarafından kabulü ve farklı düzeylerde işlenmesi söz konusudur: “Yalnız Arap ırkının değil, İslamiyet’i kabul eden muhtelif kavimlerin en müstesna zekâ ve kabiliyetlerinin dilinde ve kaleminde, san’at ve ilim lisanı olarak parlak bir gelişme safhası geçirdi; farklı medeniyetlerin unsurlarını yaşatan müteaddit ilim ve sanat merkezlerinde işlendi (Çetin, 1973: 18-19).” Dolayısıyla ilmî değer mihenk noktası, İslamlaşan milletler için Arapça yahut diğer bir deyişle Lisân-ı Tâzî olmuştur.

Arap ve Fars edebiyatının etkileşimini, eserlerin başlangıç noktasından H. 7. asra (13. yüzyıl) kadar, iki yüz doksan dört eser ve altı bini aşkın beyit/mısra örneği üzerinden

karşılaştırmalı olarak inceleyen Dr. Hüseyin Fakîhî, diller arası geçişliliği şu sacayağında değerlendirir: **a)** Ticârî ve resmî ilişkiler, **b)** İnanç/Akâid, **c)** Kültürel etkileşim. Hayatın ve bir manada küllî kaderin kuşatıcı evreninde, yeni bir inancın gölgesine giren topluluklar hem doğal yollarla hem de metnin tezyinatı ve ilmî seviyelerini arz etmek noktasında da Arapçayı kullanmak durumunda kalmışlardır (1371: 14-15). Darb-ı mesel listemizde zikrettiğimiz meşhur “امسيت كردياً و اصبحت عربياً” [Emseytü Kurdiyyen ve aşbahtü ‘Arabîyyen / Kürt yattım, Arap kalktım/uyandım.]” sözü, bahsi geçen inançtaki köklü değişimi ve kültürel etkileşimi ifade için iyi bir örnektir. Seyyid Ebu’l-Vefâ-yı Bağdâdî’ye dayandırılan mesel, bir yönüyle Mevlânâ’nın tarikat silsilesine de işaret eder. O, kendi tarikatının soy kütüğünü ifade etmek amacıyla bu meseli kullanmıştır. Esasında Mevlânâ’nın tarikat silsilesinin, hocası Seyyid Burhâneddîn Muhakkık-ı Tirmizî yoluyla, Necmeddîn-i Kübrâ’nın halifelerinden olan babası Bahâeddin Veled’e ve hatta oradan Ma ‘rûf-ı Kerhî’ye kadar uzandığı düşünülmektedir (Bilgin, 2016: 241, 245). Kübrevî köklere sahip olduğu açık olan Mevlânâ’nın birçok görüşü ve yolu içinde barındıran bağdaşımçı (=senkretik) duruşunu da akılda tutmak gerekir. Bilgi kaynağı olarak gördüğü bütün isimler -Muhyiddîn İbnü’l-Arabî, Ferîdüddîn-i Attâr, Şems-i Tebrîzî- bir manada onun yol babası / fikir babası sayılabilir. Başka bir açıdan “Kürt yattım.” demesi, ömrünün ilk yıllarında ilim tahsilim yoktu, yalnızca anadilimde konuşmakla yetinirdim. Oysa daha sonra öğrendiğim ilimler sayesinde -ki bu ilimlerin genel itibarla Arapça kaleme alındığı malumdur- Hak ve halk bilgisine vasıl oldum demeye karşılık gelir (Zemânî, 1383a: 990; Zemânî, 1383d: 614-615). İrfânî dönüşümün neticesinde ortaya konan kelâm, deyim yerindeyse Arap olarak uyanılan zaman dilimine aittir. Burada esasen bir dilin kutsanmasından ziyade; bilim ve kültür dilinin inanç evreniyle at başı gittiğine dair bir saptama söz konusudur.

Fakîhî’nin karşılaştırmalı edebiyat mantığında incelemeye aldığı eserler, daha önce ifade ettiğimiz üzere geniş bir zaman aralığına ve büyük bir şahıs kadrosuna sahiptir. Örneğin, Eski Arap yahut Cahiliye şiirinin İmrüü’l-Kays, Tarafe b. el-Abd, Hillize, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Antere b. Şeddâd vd. meşhur isimlerinden başlayıp Hassân b. Sâbit, Lebîd b. Rebî’a gibi Muhadramûn’a ve oradan Emevî ve Abbâsî dönemi şuarasına (=Müvelledûn, Muhdesûn) kadar uzanır. Fars edebiyatı dairesindeyse, Fars edebiyatının klasik tabir edilen *Hadikatü’l-Hakika ve Şerî’atü’t-Tarika, Gülistân, Bûstân, İlâhî-nâme, Musîbet-nâme* gibi mesnevî şeklinde kaleme alınanların tamamına; Hâfiz, Sa’dî, Attâr, Minûchehrî, Câmî vd. tarafından kaleme alınan şöhretli *dîvânlara* kadar uzanır. Bu geniş karşılaştırma sahası neticesinde; Fars kökenli kalem ehlinin bazen birebir alıntı bazen tercüme ya da telmih yoluyla Arap şairlerin tamamından faydalandığı ifade edilmiştir. Daha özelden meseller bahsi “Mezâmîn-i Ebyât-i ‘Arabî der-Mütûn-i Edeb-i Fârsî” şeklindeki başlık altında değerlendirilmiştir. Fakîhî, Mesnevî’nin de içinde bulunduğu Farsça metinlerin içinde geçen Arapça alıntılarının oluşturduğu kavram haritasını şu maddelerle özetler: **a) Toplumsal Meseleler ve İlişkiler:** Adâlet, nifâk, ümit, arzu, hayat ve ölüm, bilgi ve hikmete övgü/sitâyîş, zamandan ve zamaneden şikâyet, kaza ve kader, mutluluk ve mutsuzluk, hayat endişesi, sitem vd. **b) İrfânî Duruş-Tasavvufî İmgelem:** Fenâ fillâh, ru’yetullâh, aşk, sadakat, havf u recâ, sûz u güdâz, ahd-i peymân, iyilik ve kötülük meselesi, vâcibü’l-vücûd, zikr-i Hak, tevhîd, idrâk-i İlâhî, sekr ve sahv, kabz u bast vd. **c) Gnâyî/Estetik:** Tabiat güzelliklerini tasvir, sahralar ve vadiler, bahar, nevrüz, maşûkun övgüsü, içkinin ve kadının tasviri, güzelliğin tasviri vd. **d) Ahlâki konular ve**

Pender ü Enderz (=Nasihât ve Vasiyet): Dünyayı zemmetmek, sabr ve tahammül, izzet-i nefis, riyazet, şükür ve vefa, sâlih amel ve iyi söz, tekebbür ve gururun yergisi, îsâr, uzlet vd. gibi maddeler söz konusudur (1371: 21-22).

Zikredilen maddelere binaen en çok dikkat çeken husus, kalem ehli olmakla ahlâk inşâsı arasındaki kaçınılmaz bağıdır. Dolayısıyla Mesnevî bir ahlâk kitabı olarak bahsi geçen bütün maddelere dair birikimini arz ederken adeta inancın ve bilimin dili olarak taayyün eden Arapçanın söz ve mesel varlığına temas etmek durumunda kalmıştır. Mesnevî, İslam kültürünün taşıyıcı bir varlığı olması hasebiyle “edeb mektebi” olarak görülen Mevlevîliğin şiir-semâ’-mûsikî şeklinde hulâsa edilen sacayağının üstünde pişirilmiş aşını, okuyucunun damağına ve dimağına arz eder. Yalnızca bununla da kalmaz ve Türk dili açısından yeni kelime, kavram ve terkiplere de Mevlevîlik tarîkıyla imkân tanır: Âgâh olmak, Allah derdini arttırsın, Âteş-bâz, ana bacı, aşk olsun, ayak mühürlemek, cünbüşlemek, çark, çebebi, çerâğ, çivi tutmak, dal sikke, dem, deste-gül, elifi nemed, hâmûşân, kafesçi bacı, kurbân tıglamak, matbah canı, niyâz penceresi, resim hırkası, safâ-nazar, ser-pâ etmek, sır olmak, sırlanmak, şeb-külâh, tennûre, tîğ-bend, uyandırmak, züvvâr... (A. Mermer vd., 2009: 11-15). Hâsılı Mesnevî, dil ve muhteva bakımından hem Arap dili hem de İslam kültürünün bütün etki alanlarına muhatap olmuş, bu muhataplığı neticesinde eserleriyle yeni bir dünya görüşünün kurulmasına katkıda bulunmuştur.

A. Arap Dilinde Mesel Getirme Mantığının Mesnevî’deki Yansımaları

Farklı milletlerin ortak hafıza ve kanaatleriyle oluşturdukları atasözleri, binlerce yıllık bir folklor olarak kabul edilir. Hatta insanlığın hayata bakış açısı, ortak hafızası ve öte dünyayı anlama biçimi kavranmak istense, milletlerin ortak meselleri, yani mesellerin kesişim kümesi bize bir kapı aralayabilir. Bu sebeple meseller, atasözleri karşılaştırmalı bir edebiyatın ilk zemini sayılır. Mezopotamya’nın kadim yerleşenleri olarak tanımlanan Sümerlerin, büyük bir coğrafyanın dil ve din kaderi üzerindeki etkisi malumdur. Sümerler, kendilerinin ardılı kabul edebileceğimiz Hitit ve Akad gibi diğer kadim topluluklara, sözel/şifâhî birikimlerini taşımışlardır. İlginç olan bu taşıma neticesinde hemen ortak bir paylaşım alanının kurulmasıdır. M.Ö. 1000’li yıllarda bile Mezopotamya’daki kil tabletler üzerinde Sümer-Akad ve Hitit-Akad atasözlerinin kıyas edildiği göz önünde bulundurulursa (Lambert, 1963: 8-12), sözün kaynağını tespit ve tarihsel dönüşümünü takip -özellikle meseller söz konusu olunca- başlı başına bir müşkül olarak görünüyor. Sümerler kendi zamanında nasıl bir merkez teşkil ediyorsa, özellikle İslam dininin Arapçayı bir manada ortak ve mukaddes dil hâline getirmesi de mesellerin ve tabirlerin dünyasını değiştirmiş, onlara yeni bir kader biçmiştir.

دیو اگر عاشق شود هم گوی برد

جبرئیلی گشت و آن دیوی بمرد

اسلم الشیطان آنجا شد پدید

که یزیدی شد ز فضلش بایزید

(Eğer şeytan âşık olursa o dahi topu kapar götürür

O şeytanlık ölür ve Cebrâîl kalır ondan geriye

Şeytan İslam olunca şu zâhir oldu ki

Bir Yezîd onun fazlından oldu Bâyezîd 3/3648-3649)

Arap dilinde mesel getirmenin mantıksal ve ilmî tabanı, aynı mecâzî ve kinâyeli ifadelerde olduğu üzere teşbîh yani bir benzetme meselesi olarak tebarüz eder. İsti'âre kısmen burada ayrılır gibi dursa da yine kendisine benzetilen yahut kendisi benzetilen (Müşebbehün bih ve müşebbeh) taraflardan birinin hazfıyla mümkün olmaktadır. Mecâz-ı mürselde ise teşbîh dışındaki bazı alakalar öne çıkar: Öncelik-sonralık, mazhariyyet, bütün-parça ilişkisi vb. Burada dahi bir şeyi diğer şeyin yerine kullanma yahut bir şeyin parçasını bütün yerine koyma, sonradan aldığı hâle, öncesine, sonrasına, etkilenme biçimine kıyaslamak yoluyla analojik bir düşünceye imkân tanınır. Değişmeyen nokta, bir şeyle diğer başka şeyleri anlatmak arzusu ve amacıdır. Bu sanatsal ve düşünsel hamlelerin tamamı, ilm-i belâgat dairesinde “Beyân” başlığı altında değerlendirilir. Taşkoprüzâde, beyân ilmini “ma'nâ-yı vâhidi vuzûh-ı delâletden îrâd etmenin tarîkını” bilmek şeklinde tanımlar (Taşkoprüzâde Ahmed Efendi, 1968: 230-231). Tarifte kast olunan delâlet biçimi, akli olsa gerektir. Mesela görülmesi gereken bir nesne; incecik, ufacak bir şey olsa güçlü bir ışık lazım olur. Fakat nesne büyükse, bu ihtiyaç ortadan kalkar. Akıl da meseleyi ve maksûdu bulabilmek için bir ışık arar. Kelimeler ve kavramlar bu meyanda yol gösterici ışıklar gibidir. Onlar inceden inceye seçilerek bir inci gibi dizilmelidir ki değerleri anlaşılabilirsin. İnciyi dizerken faydalanılacak en temel şey dikkat olduğu gibi, iyi bir cümle ve nutkun göbeği de, mecâz, isti'âre, teşbîh ve kinâyenin doğru kullanımına bağlıdır. Kast olunan anlam, ancak bu yollarla mufassal ve müselleme hâle getirilebilir. Taşkoprüzâde'nin bir şeyi daha açık hâle getirme yollarını işaretini bu meyanda anlamak icap eder (K. Mermer, 2018: 339).

Toplumlar, bir şeyi diğer başka şeylerle anlatmayı kalıba döktüklerinde, mesel ve deyime kapı aralamış olurlar. Maksat bir meseleyi açık etmek olsa da, usûl açısından bazı farklar söz konusu olabilir. Fars ve Türk dilindeki mesellerin karşılıkları çoğunca ve süratle karşılaştırılabilirken -bunu daha önce atıfta bulunduğumuz bir makalemizde göstermeye çalışmıştık- Arap dilindeki mesel mantığı, daha çok gerçek olaylar ve kişiler mihverinde dolaştığı için -örneğin Mütelemmis'in mektubu, Sinimmâr'ın cezası, Semev'el'in vefası, Ebû Seyyâre'nin eşiği, Havmel'in köpeğinin açlığı, Mütemenniye'nin kara sevdası, Amr b. Adî'nin kibri, hırsız Süleyk'in el çabukluğu vd.- kendine has kalmaya devam eder. Bu bağlamda adâlet, cesaret, yalancılık, iffetsizlik, cömertlik ve cimrilik gibi ahlâki temele oturan bazı kavramlar, Türk ve Fars atasözlerinde isimler ve olaylarla değil; bizzat kavramın kendisiyle tartıya konup kalıp ifadelerle dökülür. Elbette ki bu bütün meseller için genelleyebileceğimiz bir görüş değildir. Bir çırpıda Türkçe karşılıkları bulunabilecek, kolaylıkla eşleştirilebilecek Arapça meseller vardır. Buradaki temel mesele, darb-ı meseli kimin ilk söylediğini tespitinin güçlüğüdür. Türk dilinin ikilemeleri çokça kullanma, tezatlardan faydalanmayı sevme, mecazi dili öne çıkarma gibi birtakım özellikleri göz önünde bulundurularak bazı tahminler yapmak mümkünse de, bu tam bir kesinlik arz etmeyecektir.

İnsan varlığının temel meselesi, ahlâkın evrensel çitası ve paylaşılan coğrafyanın birbiriyle harmanlanan kültürel cephesi düşünüldüğünde, ortak söz getirmek yahut söylenen şeylerin benzerliği doğal bir hâl olarak önümüze çıkar. Örneğin Arap الحَيْطَانُ لَهَا آذَانٌ = “Duvarların kulağı vardır.” dediğinde, biz bunu “Yerin kulağı vardır.” şeklinde anlarınız yahut söyleriz. Keza الدراهم بالدراهم تُكْسَبُ = “Para para ile kazanılır.” dediğinde “Para parayı çeker.”; لا يضرُّ السَّحَابُ نَباحَ الكلابِ = “Köpeklerin ulması buluta zarar vermez.” dediğinde “İt ürür kervan yürür.”; قولُ الحقِّ لم يدع لي صديقاً = “Doğruyu söylemem bana dost bırakmadı.” dediğinde “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.”; رُزٌ غباً تزدد حُباً = “Az ziyaret et ki muhabbet artsın.” dediğinde “Fazla muhabbetten maraz doğar.” الجارُ النَّارُ = “Önce komşu sonra ev!” dediğinde “Ev alma komşu al.” şeklinde anlarınız. Bazı meselleri ise, kendi dilimiz dairesinde dönüştürmeye, yeni bir yorum katmaya dahi gerek yoktur: كَالْقِطِ بِسَبْعِ أَرْوَاحٍ = “Kedinin yedi canı vardır. / Yedi canlı, kedi gibi!”; تَقَاقَمَ الْأَمْرُ = “İş çığırından çıktı”; لكلِّ داءٍ دواءٌ = “Her derdin devası vardır.”; كلُّ رَأْسٍ بِهِ صُدَاعٌ = “Herkesin bir derdi olur.”; لا تُؤَخَّرِ عَمَلَ الْيَوْمِ لِغَدٍ = “Bu günün işini yarına bırakma!”; ما تَعْدَمُ الْحَسَنَاءُ دَاماً = “Her güzelin bir kusuru olur.”; لا يَفْطَعُ حَدِيدٌ إِلَّا بِحَدِيدٍ = “Çivi çiviye söker.”; بَلَعَ السِّكِّينُ الْعَرْمَ = “Bıçak kemiğe dayandı (Galland, 2020: 116, 118; Koçak, 1991: 172-179; Naci, 2002; 170).”

Dil açısından birebir karşılanabilen söz varlıkları, özellikle de deyim ve meseller söz konusu olduğunda, “kopyalama” tabir edilen bir başlık öne çıkar: “Kopyalamada terminolojiyi kaynak dilden alıcı dile ses, şekil bilgisi ve/veya anlam açısından uyarlamak esastır (Şimşek, 2020: 103).” Türk toplulukları Budist ve Maniheizt inanç gölgesinde oldukları zaman Çince, Soğdca yahut Tibetçe kaynaklı çeviriler yaparken İslam sonrası Arapça ve dolaylı olarak Farsça tabir ve meselleri de bu şekilde bünyesine katmış olma ihtimali yüksektir. Çevirinin en çok ihtiyaç duyulduğu alanların soyut kavramlarla ilgili olduğu düşünülürse, itikadi ve öte dünya merkezli bir yapının öne çıktığı fark edilir (E. Çetin, 2017: 434). Mesnevî’de zikredilen, atıf yahut telmih yoluyla çağrışımında bulunan mesel ve tabirler de, yukarıda bahsi geçen durumlara -çeviri yahut benzer kelimelerle ifade etme- uygunluk arz eder. Kimisi Türk kültürü dairesinde çeviriye muhtaç olmadan anlayabildiğimiz, haddizâtında kullandığımız sözlerken kimisi farklı kelime ve bağlam içerisinde olsa da benzer mantığı işaret eden yapılardan oluşmaktadır.

Uyarlama, kopyalama, doğaçlama çeviriyle kültürden kültüre taşınan meselleri birbirinden ayırmak çok güç olsa da, ikonik karakterlerin ve başat olayların -çoğunca trajikomik- Arap mesel getirme mantığındaki etkisi yadsınamaz. Arap dilinde, o cesur kişinin (Ukbe’nin katili), o şirret ve iffetsiz kadının (Hurra), o cömert adamın (Hâtim yahut Herim), o gözü doymaz köpeğin (La’ve) ve o ahmak adamların (Huceyne ve Habennakâ) adlarını ve yaşadıkları olayları bilmek her zaman iş görecektir. Örneğin bu ikonik karakterlerden biri de, ilk na’t örneği kabul edilen Ka’b b. Züheyr’in “Bânet Su’âd” isimli kasidesinde geçer. Mezkûr kasîdenin 12. beyti şöyledir: Kânet mevâ’ idü ‘Urķûbin lehâ meşelen / Ve-mâ mevâ’ idühâ ille’l-ebâ’îlû = *Urķûb’un vaatleri*, Su’âd için darb-ı mesel olmuştur. Ve Su’âd’ın va’ dleri bâtil ve asılsızdır; inanmaya gelmez. Urķûb, Amâlîka kabilesinden biri olup yalan sözleri sebebiyle *mesel* olmuştur. Kendisinden hurma isteyen biraderine, “Şimdi acıdır, koruktur sonra gel, sararınca ya da kızarınca yersin. İyice ballanınca, kemâle erince alırsın.” kabilinden sözler söyleyip ona hurmayı koklatmaz. Bir gece hurmanın tamamını toplar ve böylece sözünde hilâfa düşer. Böylece yalancı vaatler için bir mesel hâline gelir. (Necîb, 1314: 51, 54). Artık bu

noktada, iş hurma bahçesinden ve yalancı ‘Urkûb’den çıkmış, genel geçer bir klişeye dönüşmüştür.

Aynı bağlamda Arapların bir şeyi daha iyisi ya da kötüsüyle kıyaslama mantığıyla kullandıkları bir kalıbın varlığı da (=Ef alü min), meseleleri, deyim yerindeyse mottoya dönüştürmezden önce kişiler üzerinden gösterme eğilimini belgeler niteliktedir. Bu kalıp yalnızca isimler üzerinden değil; hayvanlar ve nesnelere üzerinden de kullanılmaktadır. Meselleri toplayan kitaplarda (Mecma‘u’l-Emsâl, Cemheretü’l-Emsâl, el-İstiksâ vb.), üstünlük ve karşılaştırma kalıbı (=ism-i tafđil) ayrı bir bâb olarak değerlendirilecek kadar geniş bir sahaya sahiptir: Ecvedü min Hâtim = Hâtim’den daha cömert; ekzebü min Müseylime = Müseyleme’den daha yalancı; ebhâlü min Mâdir = Mâdir’den daha cimri; aħzebü mine’l-ħarbâ’i = bukalemundan daha ihtiyatlı; evsa‘ u min ħaffi’r-Râfizi = Râfizi çizmesinden daha geniş; echelü min kâzi Cübbel = Kadı Cübbel’den daha cahil; aħmaķu min ebî Ğabşân = Ebû Ğabşân’dan daha ahmak; eş‘emü min Besüs = Besüs’tan daha uğursuz; ebşaru min ‘uķâb = Kartaldan daha keskin görüşlü; eberru mine’l-hirradi = Kediden daha itaatsiz; ebħaşü min Find = Find’den daha alçak; eblaĝu min Kuss = Kuss b. Sâ’ide’den daha beliĝ; vb. örnekler çoĝaltılabilir (Galland, 2020: 188; Katâmiş, 1988: 29-30; Meydani, 2017: 68, 70, 87, 135; Muallim Naci, 2002: 108; el-Askerî, 1964: 239, 243, 250).

Mesellerin kelime merkezli değerlendirilmesi, kültürler arasındaki bazı farkları göstermeye uygun bazı delaletler içerse de, muhteva merkezli yaklaşımda beynelmilel ve ayrılmaz bir cephe söz konusu olur. Mesellerin muhtevasının, ahlâkî temel düsturları gösterme yahut günlük yaşam pratiklerine çözümler bulma ve eleştirme mantığı dairesinde geliştiĝi malumdur. Bu sebeple Abdülmecid Katâmiş, Arap dilinde meselleri üç başlık altında değerlendirir: **a) Veciz (Mûcez) Mesel:** Kendisinden sonra vuku bulan olaylarla kıyaslanmaya müsait, yaygınlaşmış sözlerdir. Bunlar, teşbîh edildikleri duruma uygunluk gösteren, maksada tam anlamıyla isabet eden sözlerdir. Bunlar insanlar arasında rayiç olarak kullanılan yaygınlaşmış kalıplardır. Bazen hikmetli bir söz, zaman içerisinde mesel hâline de gelebilir. Şiirlerden alınan örnekler ve daha önce zikrettiğimiz “Ef alü min” kalıbında üretilen ifadeler, bu basamak altında değerlendirilmeye uygundur. **b) Kıyâsi Mesel:** Teşbîh yahut temsîl yoluyla, ortaya koyduĝu fikri izaha çalışın ve hikâye etme biçiminde dile getirilen uzun diyaloglar yahut konuşmalardır. Meselleri toplayan kitaplarda yer bulmamakla birlikte “Nehcü’l-Belâĝa” tarzı nutuk ve vecîze içeren kitaplarda rastlanması daha olası sözlerdir. Edeplendirme ve uyarı içeriĝi (=te’dîb ve tahzîr) taşıyan meseller, yüksek mesel biçimleri kabul edilir. Bu tarz meseller, eski Arap şiirinde yer bulmaz; daha ziyade medeniyet telakkisinin ve din algısının gelişmesiyle ortaya çıkmışlardır. Özellikle âyet ve hadisler yoluyla vaz edilen bazı ahlâki ilkeler ve misâl yoluyla ortaya konan hakikatler ilk elde bu basamaĝa ait kabul edilebilir. Örneĝin Bakara sûresi 249. âyet bu hususta çokça zikredilir: “Nice küçük topluluklar vardır ki, Allâh’ın izniyle büyük topluluklara galip gelirler.” Bunlar veciz bir tarzda söylenen motto ifadeler yerine; bağlam içerisinde hikmetini izhâr ettiren bir yapıya sahiptir. **c) Hurâfi Mesel:** Fabl tarzında kaleme alınan ve hayvanlar arasındaki konuşmalar neticesinde, ahlâki birtakım ilkeleri ortaya koymaya çalışın mesel biçimleridir. Hurâfi mesel getirme, Mesnevî’nin diĝerlerine oranla daha az kullandığı bir yoldur. Tavşan, av hayvanları, tilki ve eşek, papaĝan, Hüdhdüd ve karga, aslan ve kurt, ayı, çakal, fil yavruları, katır ve deve, karınca, ceylan yavrusu, sıçan ve kurbaĝa, göldeki balıklar vd. hakikatin tecelli ettiĝi yer

yahut çıkış noktası olur. Bu tarz aktarımların ilki, 22. maddede zikredilen meseldir. Hz. Süleyman ordusu için su bulma görevini, yükseklerden bile çeşm-i yakîn ile görebildiği iddiasındaki Hüdhd' e verir. Mesel, onun ağzından (Goft-i küteh bihterest) dile getirilir. İkinci örnek olarak 38. maddedeki meselde, yol gösterici ilke arslanın ağzından aktarılır. Arslan, kesb-i kâr etmeden, iradi eylemde bulunmadan sırf tevekkülle, rızkın hak edilemeyeceği yönünde görüşler beyan eder. Örnek olarak da bir efendinin kölesinin eline bel, kazma verdiği zaman, bunun manasının “Çalış!” demekten ibaret olduğunu ifade eder. Dolayısıyla mesel, arslanın ağzından ve telmîh yoluyla gösterilmiştir. Son mesel, bir horozun ağzından aktarılır. Hikâye bağlamında, çiftçinin atının öleceğini köpeğe müjdeleyen horoz -bu sayede ekmeği paylaşanlar azalacaktır- atın satılması sebebiyle yalancı durumuna düşmeden hemen önce şöyle der: “Her segân-râ ‘îd bâşed merg-i esb / Rûzî-yi vâfir buved bî-cehd ü kesb =Atın ölümü bütün köpekler için bayram olur. Zira bundan sonra, onlar için telaşsız, yorulmadan bol gündelik/kazanç olur.” Hurâfî meseller, hayvanlar âleminde birer aktarım olması sebebiyle, hayatın gerçeğine tam olarak tekabül etmediği için, bu tarz mesellere “Ekâzîbü'l-‘Arab (=Arapların yalanları) yahut “Rumûzü'l-‘Arab (=Arapların Simgesel İfadeleri) de denir (Katâmiş, 1988: 28-35). Mesnevî'nin hikâye dokusunda bahsi geçen hayvanların dilinden birçok hikmetli söz izhâr ettirilirken; bizim listelediğimiz darb-ı meseller ise daha çok “Kıyâsî ve Mûce Meseller” başlıklarına uygunluk arz ettiği görülmüştür.

Meseller çıkış noktaları esas alınarak değerlendirildiğinde ise, şu basamaklar altında incelenebilir: **a)** Bir olaya istinaden zikredilen meseller, **b)** Benzetme esasıyla ortaya konulanlar, **c)** Kıssadan hisse kabilinden bir hikâye örgüsünde ortaya çıkan nüktelere bağlı olarak, **d)** Şiirden ve hikmetli sözlerden çıkarım yoluyla ilkeleştirilen meseller (Yazıcı, 2003: 36-38). Mesnevî'de zikredilen yahut telmihte bulunan mesellere genel itibarla bakıldığında büyük çoğunluğunun (43 tane) “Hikmetli sözler” başlığına uydukları görülür. Bu sözler beylikmeşrep tabir edilen ortak aklın ürünü ifadelerdir ve bazılarıysa felsefî bir tabandan yahut temel mantık ilkelerinden esinlenilerek oluşturulmuştur: “İki zıt bir arada bulunmaz.”, “Hepsini istemek hepsini kaybetmektir.”, “Her şey aslına döner.”, “Delilin yokluğu o şeyin yokluğuna delâlet etmez.”, “Ateş utanmaktan yeğdir.”, “Sabır ferahlanmanın anahtarıdır.”, “Sözün hayırlısı az ve öz olandır.”, “Aykırı ol şöhret bul!” , “Akıllı için bir işaret bile yeter.”, “Görünen, gizli olanın göstergesidir.”, “Asillerin ve özgür kimselerin gönülleri, sırların gömüldüğü kabirlerdir.”, “İnsanlarla, akılları seviyesince konuş!” vd.” Mesnevî'de benzetme esasıyla ortaya konulanlar başlığına uygun düşen mesel örnekleri (2, 6, 16. maddeler) vardır: Kırbadan dökülürcesine gelen yağmur, tilki kuyruğu gibi tuzak, sular seller çer çöp gibi mebzûl. Yine diğer bir başlık olan kıssadan hisse çıkarmaya uygun olanlar görülür. Bu meyanda Sebe kavmine, Hurre isimli hafif kadının hikâyesine, Ebu'l-Vefâ-yı Bağdâdî'nin bir hâdisi üzerine söylediği ifadesine, Basra'nın harap edildiği güne, bir daha evlenmem diyen Arap bir adamın yeminine matuf meseller (4, 5, 9, 13, 14. maddeler) göze çarpar. Kalan meseller, daha önce ifade ettiğimiz üzere, hikmetli sözler/nükteli ifadeler başlığına uygunluk arz eder. Ayrıca Mesnevî'deki meseller, aktarım biçimleri yönünden de tasnif edilebilir: **1) Eserin dilinde birebir aktarım/Farsça ifadelendirme (%33):** 1, 6, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 21, 22, 27, 30, 31, 43, 47, 48, 49 numaralı meseller, **2) Tam İktibas (%17):** 4, 5, 8, 14, 15, 19, 24, 28, 40 numaralı meseller **3) Kısmi İktibas (%13):** 3, 9, 16, 25, 35, 36, 50 numaralı meseller, **4) Telmih (Alternatif Bağlam, Çağrışım Alanı Kullanma (%37):** 2, 7, 10,

23, 26, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 51, 52 nolu meseller. Görüldüğü üzere Farsça tercüme, kısmi ve tam iktibaslar bir araya getirildiğinde, Mesnevî’de zikredilen mesellerin büyük çoğunluğunun telmih dışında kalan birebir aktarma yoluyla ifade edildiği ortaya çıkar.

B. Mesnevî’de Direkt ya da Dolaylı Olarak Geçen Arapça Darb-ı Meseller ve Tabirler (Atasözleri ve Deyimler)

نکته ها چون تیغ بولاد است تیز

گر نداری تو سپرواپس گریز

“Nükteler keskin çelik bir kılıç gibidir

Eğer siperin (=idrak ve nazar) yoksa geri çekil, sıvış!”

Mesnevî, I/699

Esaslı meselemiz olarak gördüğümüz darb-ı mesellerin aktarımı/dökümü, modern dönemin büyük şârihlerinden kabul edilen Kerîm Zemânî’nin 6+1 cilt olarak neşrettiği “*Şerh-i Câmi’-i Mesnevî*” eserinden hareketle yapılacak; beyitlerin içeriği ise Zemânî’nin şerhinde ifade ettiği hususları göz önünde bulundurmakla birlikte, son dönemin büyük Türk şârihlerinden Tâhirü’l-Mevlevî’nin 14 ciltten müteşekkil “*Şerh-i Mesnevî*”si ve Ahmed Avni Konuk’un yine 14 ciltlik “*Mesnevî-i Şerîf Şerhi*”yle birlikte takip edilecektir. Kerîm Zemânî, esasında eserinin son cildini farklı konu başlıklarına, fihristlere, Mesnevî’de geçen âyet ve hadîs iktibâslarına, darb-ı mesellere, kelâm-ı kibârlara ayırmıştır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus; Zemânî’nin formüle ettiği/kalıba soktuğu darb-ı mesellerin, ta’bîrlerin bazıları birebir beyitlerde geçmez. Çünkü mezkûr darb-ı meseller ve ta’bîrler, ilgili beyitler içerisinde bazen farklı sentaksta bazen de farklı kelimelerle kurulmuştur. Zemânî bu noktalarda, beyitten çıkan mana dairesinde, Arap ve Fars kültürünün sözel dağarcığını hesaba katarak maddeler oluşturmuştur. Mesel, kültürlerarası özelliğe sahip olduğundan kelime ve gramatik formu değişkenlik gösterebilir. Keza Arapların mesel getirme mantığı da, bu değişkenliğe sahiptir. Çünkü mesel, ilk elde değişmez bir kalıp ifade olarak zikredilse bile, bazı durumlarda iştikâk (kelime türetme) ve i’râb (gramer) açısından dil kaidelerinin esnetildiği, bazen farklı lafızlarla da rivayet edilebildiği bilinen bir gerçektir. Özellikle metne şâhit getirme (=istişhât) noktasında, mesellerin bir şiirin yahut paragrafın içerisinde eritilebildiği göz önünde bulundurulmalıdır (Uzun, 2003: 159-162).

Mesnevî dâhilinde düşündüğümüzde, Farsçaya tercüme, tam yahut kısmî iktibas ve bazı durumlarda telmihte bulunan deyim ve darb-ı meselleri, mezkûr meseleleri göz önünde bulundurarak Arap mesellerini toplayan kitaplardan karşılaştırmak önem arz etmektedir. Bu sebeple biz, ikişer ciltten oluşan el-Meydânî’nin “*Mecma ‘u’l-Emşâl*” ve Ebû Hilâl el-Askerî’nin “*Cemheretü’l- Emşâl*” eserlerinden birebir kontrollerini yaparak mesellerin anlamsal çerçevesini çizmeye çalıştık. Son olarak, zikredilecek darb-ı meseller ve deyimsele ifadelerin önce Arapça asılları, ardından köşeli parantezle kalın/bold olarak transkribe edilmiş hâlleri -Zemânî’nin *Şerh-i Câmi’-i Mesnevî (6+1)* eserine bağlı kalınarak- önce cilt sonra beyit numaraları verilmek sûretiyle, kendimizce bir usûle tabi tutulmuştur. Cilt ve beyit numaraları verilen darb-ı meseller/ta’bîrler, bazen direkt bazen de bağlam içerisinde -yani beytin bütünü yahut üst başlıkla alakası dairesinde yorumlanarak- tercüme edilmiştir. Tercüme olunan ifade, okuyucunun kolaylıkla

görebilmesi ve aslıyla kıyaslanabilmesi için, yine köşeli parantezle kalın/bold yazılmıştır. Mesellerin sonunun vakfedilerek okunması kuralı gereğince, hareketler yuvarlak parantezle ayrıca belirtilmiştir:

1. آخرالدواء الكى [Āḥīru'd-devā'i' el-keyy(ü)], 2/2009; [Tedavinin sonu yarayı dağlamaktır / Tedavide son iş yarayı dağlamaktır.]: Mesel; hikâyenin bütününe bakıldığında, gözleri görmeyen bir adamın kendindeki iki körlükten bahsetmesiyle ilişkili olarak gelir. Kendisindeki körlüğün bir manada -beyte gör-nâkışlığın ikinci bir vechesi olduğundan bahseden kişi, aynı zamanda sesinin çirkinliğinden yakını. Tamamen mecazî bir anlam evreninde tanımlanan körlük ve ses çirkinliği; küfürle, şirkle, halkın kanını köpek gibi içmekle ilişkilendirilir. İnsan evladı mayası bozulup çirkinleşmişse, bunun nedeni ya bir Yûsuf'un kurdu olması ya da günahsızların kanını içmesidir. Düşünen varlık için tek yol, tövbedir. Tam bu noktada "Tövbe et, karnındaki kötülüğü kus! Yaran da kabuk bağlamaya başlamışsa/eskimişse dağla!" mealindeki beyitte, direkt tercüme yoluyla bir Arap meseline gönderme yapılmıştır. Arap kültüründe "keyy" kızgın demirle yarayı dağlayarak cerahatli bölgeyi pislikten arındırma metodu olarak zaten mevcuttur. Ebû Hilal el-Askerî, aynı meselin "Āḥīru'd-dā'i'l-keyy(ü)" şeklinde bir kullanımı olduğunu fakat dilcilerin bu ifade biçimini sorunlu bulduklarını ifade eder. Ona göre mesel, manası itibarıyla şiddet ile ıslâh olunmaya karşılık gelir (el-Askerî, 1964: 97). Hastalık ne kadar çetin, yara ne kadar derinse, cerahati akıtmak o kadar mühim bir meseledir. Beyit bağlamında dağlamayı mümkün kılan ateş, riyâzetin ta kendisidir (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2005: 61).
2. أتى مطر كافواه القرب [Etā maṭar(un) ke-efvâhi'l-kıreb(i)], 1/1454; [Yağmur kırbanın ağzından dökülürcesine/bardaktan boşanırcasına geldi.]: Beytin bağlı olduğu üst başlık, Rum elçisiyle Hz. Ömer'in, gülün kulağına söylenince handân eden, taşta söylenince akike döndüren nefha-i ilâhî ve ruhun mahiyeti üzerine konuşmaları üzerine kuruludur: Cismi, cân güneşi olarak parlak eden nükte nedir? Beytin tercümesi şöyledir: "*Hakk'ın nefhası bunlara ne fısıldamıştır? Buluta ne olmuştur ki duyduğu şey sebebiyle gözlerinden bardaktan boşanırcasına yeryüzüne su indirmiştir?*" Kısmen tercüme kısmen de telmih yoluyla, bahsi geçen mesele atıfta bulunulmuştur. (Zemânî, 1383a: 465).
3. الاحسان بالاتمام / الاكرام بالاتمام [el-İhsân(ü) / el-İkrâm(ü) bi'l-itmâm(i)], 6/2891; [İhsanın ve ikramın kemâli onun tamamındadır. İyilik tamama erdirilince tam bir iyilik olur.]: Beytin bütününde Kelîmullâh olan Hz. Musa ile Hz. Peygamber'in Cenâb-ı Hak'tan gördükleri ihsan ve nimetler mukayese edilir. Birine tecellî, diğerine ise bizzat ru'yetullâh bahşedilmiştir. İlgili darb-ı mesel kısmî iktibâs yoluyla ve Arapça zikredilmiştir: "*Pes kemâlû'l-birri fî itmâmihî =Binâen 'aleyh ihsânın kemâli onun tamamındadır* (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2008d: 310)"
4. اذا جاء القضا ضاق الفضا / اذا حان القضا ضاق الفضا [İzâ ḥâne'l / cā'e'l-kaẓā ḍāka'l-fezā'], 3/381; [Kaza gelince/yaklaşınca gökyüzü daralır, kaçacak yer kalmaz.]: Meselin zikredildiği beyit, Sebe kavminin devam hikâyesinde geçer. Malumdur

ki Mevlânâ, tedâî kabiliyeti üstün bir müelliftir, dolayısıyla hikâyeleri bölerek ilerlemeyi yeğler. Başka bir hikâye kendisini gösterir, bazen bitirilir bazen o da ertelenir. Nihayetinde, Sebe kavminin elde ettikleri onca nimete karşı küfrân içinde olması konunun odak noktasıdır. Sebe kavmi, tekebbür ve nankörlükte o denli haddi aşarlar ki vebanın, bâd-ı sabâdan daha latif ve hoş olduğunu iddia edecek kadar ahmaklaşırlar. Aslında olacak şeyler için -ki burada Arîm seli hatırlanmalıdır- bütün zemin oluşmuş, kazanın icra olunacağı ân gelip çatmıştır. Böyle bir hâl olduğunda kaçınılmaz olan, insanı karşılar. Sebe kavmi de kendi sonunu hazırlayan kavimlerden biridir. Ayrıca mesele yalnızca Sebe kavmiyle de sınırlı değildir; bu hâlin insan varlığını bağlayan bir yönü vardır: 371. beyitte İmru'ül-Kays'tan (Yaṭlubü'l- insānu fi'ş-şayfi'ş-şitā' / Fe-izā cā'e enkerā zā = İnsanların çoğu o kadar küfrân-ı nimette bulunur ki; yazın kışı ister, kış gelince de ondan hoşlanmaz) bir alıntı ve 373. beyitte Abese sûresinin 17. âyetinden (Ḳutile'l-insānu mā ekferah / Küllemā nāle hüden enkerah = İnsanların bazıları kahrolsun ki ne kadar kâfir-i nimettir. Ne vakit bir hidâyete nâil olsa onu inkâr eder (Mevlevî, 1967c: 98)) başka bir iktibasla aynı meselenin altı çizilmiştir. Mesel, tam iktibas yoluyla ve Arapça olarak ifade edilmiştir. Ebû Hilâl el-Askerî, aynı manaya karşılık gelen şu deyimini verir: İzā cā'e'l-ḳader(u) 'aşıye'l-başar(u) = Kader gelince, göz kararır (Askerî, 1964: 118).

5. إذا زנית فإذن بالحرّة و إذا سرقت فإسرق الدرّة [İzā zeneyte fe'zni bi'l-Ḥurra(ti) ve izā seriḳte fe'sriḳi'd-dürra(te)], 1/2805; [Zina edeceksen Hurre'yle zina et; hırsızlık yapacaksan da inciye çal!]: Meselin geçtiği bölüm, gerçek ve sahte âşıkı tefrik ve külle/ bütüne bakanla cüz'e/parçaya takılı kalanların mukâyese edilmesine mebnidir. Mesel, tam iktibas yoluyla Arapça olarak ilgili beyitte zikredilir. Şârih Zemânî, seçilen beytin ilk bakışta insana çirkin gelen bir tarafı olabileceğini fakat asıl meselenin manzûru yani kastı anlamak gerektiğini ifade eder (Zemânî, 1383: 823). Çünkü zâhir ve bâtın arasındaki aşılmaz çizgi okuyucular arasına bir hat çekecektir. Kimileri meselin içindeki kelimelerle boğuşacak, kimileriye mecaz köprüsünü geçerek manayı kavrayabilecektir. Âdetâ kendisini yine kendisiyle izah eden bir mesel kullanımı söz konusudur ve manası itibarıyla “Bir iş yapacaksın madem doğrusunu hatta en iyisini yap!” demeye karşılık gelir.
6. الية فى برية ما هى الالبية [Elye(tün) fi beriyye(tin) mā hiye illā li-beliyye(tin)], 2/2722; [Yerde bir kuyruk varsa da tuzaktan başka bir şey değil!]: Mesel, Muaviye ile İblis'in mübahasesi ve İblis'in Muaviye'yi hileyle aldatma hikâyesinde geçer. Hikâyenin temelinde, dünyanın aldatıcılığı ve insanları *kuyruk* mesabesinde sayılabilecek haz ve nümâyişle asıl âlemden uzaklaştırması vardır. Eski bir avcı numarası olarak bilinen kuyruk numarası, tilkileri aldatıp tuzağa çekmek için kullanılan bir av hilesidir. Keza dünyada kuyruğunu sallayan aldatıcı tarafıyla insanı kendisine çekmektedir. Mesel, Farsçaya birebir tercüme yoluyla zikredilmiştir: “Vaktâ ki yeşillik içinde kuyruğu göresin, tuzak olur; sen bunu niçin bilmezsin (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2004: 245)?”

7. الانتظار اشد من الموت الاحمر [el-İntizâr(u) eşeddü mine'l-mevti'l-aḥmer(i)], 5/3706; [Bekleyiş, kızıl ölümden (=şehvetin ve nefsin ölümünden) daha şiddetlidir.]: Beytin bütününde, bekleyişin/intizârın zehirli ve ölüm içinde ölüm olduğundan bahsedilir. Devamındaki beyit yeni bir anlam çerçevesi çizer: Mevcûd-ı hakîkîye, mutlak olan asla ulaşmak için kabul edilmesi gereken ilk şey, Hakk'ın zâtının müşahede edilemeyeceğini fark etmektir. İnsan bunu kavrayabilirse, durmadan ölmek sayılabilecek zehirli intizarı da tatmamış olacaktır. İntizar ölümünden kurtulmak, müminin kurtuluşudur. Mesele telmih yoluyla atıfta bulunulmuştur (Zemânî, 1383e: 1014). Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da ölümün kırmızıyla tavsifidir. Kırmızı ölüm olarak tarif edilen şey, tasavvuf ıstılâhında -ilk olarak Hâtim el-Esamm tarafından kullanıldığı düşünülür- kişinin nefsanî arzularını öldürmesiyle, tam anlamıyla nefse muhalefet etmesiyle tanımlanır (es-Sülemî, 1406: 93).
8. الانسان حريص على ما منع [el-İnsân(ü) ḥarîşun 'alâ mâ münî' a], 6/3659; [İnsan men' olunduğu şeye karşı hırslıdır.]: Mesel tam iktibas yoluyla ve Arapça olarak ifade edilmiştir. Önceki beyitlerde zikrolunan *sûretler kalesi* (=zâtü's-suver) bir bakıma *görüntüler âlemi*, kişiyi aldatmak için türlü yollar icat eder. Sembolik manada bir günah biçimi olarak elmayı yahut buğdayı seçen insan, bir yönüyle zaafını belgelemiştir; diğer taraftan hayatın hayat olmasını ikâme eden imtihan dünyasının, ezeliyette biçilmiş kaderine ortak olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta da, insanın körü körüne yasaklanan şeye karşı, daha bir hırslı olduğu gerçeğidir. Takva ehli olanlar için, dünyanın sunduğu aldatici şeyler nefret ve uzaklaşma sebebi olurken nefse yenik düşenler, mevt-i ahmeri tatmayanlar için o şeylerin cazibesini ziyadeleştirir. O sebeple *sûretler kalesine* giden yolları tutmak, nefsin dikenli taraflarını budamak icap eder (Zemânî, 1383b: 945-946).
9. امسيت كردياً و اصبت عربياً [Emseytü Kurdiyyen ve aşbahtü 'Arabiyyen], 1/3465; [Kürt yattım, Arap kalktım/uyandım.]: Mesel, kısmi iktibas yoluyla Arapça-Farsça mülemma' bir tarzda zikredilmiştir. İlgili beyit ve anlamı şöyledir: "Sirr-i emseynâ le-Kurdiyyen be-dân / Râz-i aşbaḥnâ 'Arabiyyen be-ḥ'ân = Kürt olarak geceledik/yattık ifadesinin gizini anla, bil! / Sabah Arap olarak kalktık sırrını kavra! Buradaki darb-ı meselin istinad ettiği maksatlar şöyle hulâsa edilmiştir: *Birincisi*, ilgili cildin mukaddimesinde ve bahsi geçen beyitte Hz. Mevlânâ, kendi tarikatının soy kütüğünü ifade etmek maksadıyla bu beyti söylemiştir. Çünkü söz, Seyyid Ebü'l-Vefâ-yı Bağdâdî'ye dayandırılmaktadır. Dolayısıyla bu mesel, bir yönüyle Mevlânâ'nın tarikat silsilesini -ki burada daha çok gönül hocaları şeklinde anlamak gerekir- de işaret eder. Başka bir açıdan beyitte "Kürt yattım." demekten maksat, "Ömrümün ilk yıllarında ilim tahsilim yoktu, yalnızca anadilimde konuşmakla yetinirdim. Oysa daha sonra öğrendiğim ilimler sayesinde -ki bu ilimlerin genel itibarla Arapça kaleme alındığı malumdur y.n.- Hak ve halk bilgisine vasil oldum." demektir (Zemânî, 1383a: 990). *İkinci olarak* meselin, kendini bilmekle başlayıp Hakk'ı bilmeye doğru devam eden seyr ü sülûkun sufide yaptığı içsel/devrimsel dönüşümleri karşılamak için ifade edildiği belirtilmiştir. Aynı bağlamda 4. cildin 2115. beytinde hiçbir ilham almaksızın bir

Türk'ün -ki burada kastolunan Bâyezîd-i Bistâmî'dir- Ene'l-Hak yolunda giderek "Sübhânî mâ a'zame şânî" demesi de bahsi geçen içsel dönüşüm ve kırılmaların bir sonucu kabul edilir. İrfânî dönüşümün neticesinde ortaya konan kelâm, deyim yerindeyse *Arap olarak uyanılan zaman dilimine* aittir (Zemânî, 1383a: 614-615).

10. انما يتبين الأشياء باضدادها/تعرف الأشياء باضدادها [İnnemâ yetebeyyenü'l-eşyâ'(ü) bi-ezdâdihâ] / Tu'rafü'l-eşyâ'(ü) bi-ezdâdihâ], 3/7841, /1130; [Eşya ancak zıttıyla bilinir, tanımlanır.]: Mesel, telmih yoluyla eserin kaynak dilinde, Farsça ifade edilmiştir: "Renc ü gam-râ Hâk pey-i ân âferîd / Tâ bedîn zîd hoş-dilî âyed pedîd = Hazret-i Hak gam ve sıkıntıyı onların zıddı olan şadmanlık ve hoş gönüllülük ortaya çıksın diye yaratmıştır (Mevlevî, 1967b: 520)." Meselin geçtiği bölümdeki bahis, Firavun'un ilahlık iddiası üzerinedir, bu hâliyle o tavus rengine boyanmış çakala teşbih edilir. Kim çakalken tavus olmak dilerse, kendi gerçeğinin zıddına hareket etmiş olur ve bunun da bir bedeli vardır: "Ey müdde'î-i müte'azzım, eğer rûhânî olan velîler silkinde görünmeğe yeltenir isen, onların ahvâliyle zâhir olmaktan âciz kalırsın ve neticede rezîl rûsvây olursun (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2005b: 218).
11. اول الدن دردی [Evvelü'd-denni dürdiyyün], 1/1225; [(Bu nasıl iş ki) ilk kadehte tortu var! / (Nasılsa) daha ilk kadeh tortuludur.]: Mesel, şu mana çerperinde ortaya çıkar. Kendisiyle birlikte toplam altı beytin (1225-1230) üst başlığı, fasit bir karganın Hüdühüd'ü ta'n ve ona iftira etmesiyle ilgilidir. Hz. Süleyman, karganın iddialarına binaen Hüdühüd'e şöyle hitap eder: "Ey Hüdühüd reva mıdır bu? Daha ilk kadehte tortu açığa çıktı!" Mesel birebir tercüme yoluyla aktarılmış olup mana itibarıyla bir işin henüz başındayken yanlış ve bozuk şeyleri ihtiva etmesine karşı duyulan hayret duygusuna işaret etmektedir. Fürûzanfer, meselin Fars kültüründeki karşılığını "Evvel piyâle ve bed-mestî" şeklinde verirken şu açıklamada bulunur: Şarabın tortusu küpün dibinde olur ve doğal olarak ilk kadehte gözükmemesi icap eder (Bedüzzamân Fûrûzanfer, 1347: 452). Konuk, meselde kelâmın kadehe, kelâm içindeki fikrin şaraba ve fikrin batıl oluşunun da tortuya teşbih edildiğini ifade eder (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2004: 379).
12. البدر يلوح والكلب ينوح [el-Bedr(ü) yelûhu ve'l-keleb(ü) yenûhu], 6/14; [Ay parlıyor, köpek uluyor. /Köpek ulumasından aya hanel gelmez, ay parlamaya devam eder.]: Mesel birebir tercüme yoluyla aktarılmıştır: " Meh feşâned nûr ve seg 'av 'av koned / Her kesî bâ-ħilqat-i ħod mî tûned = Ay nur saçar, köpekse havlar. Herkes kendi yaratılışına, kendi tiynetine göre hareket eder." Zemânî, köpek ve ay ile kurulan temsili, 5. cildin 2090. beytine bağlı olarak şöyle izah eder: Allah'a kavga açanlar, hakikatle çekişenler köpeğe; evliya yani Allah'ın dostları ise parlak aya benzetilmiştir (Zemânî, 1383c: 23).
13. بعد خراب البصرة [Ba' de ħarâbi'l-Başra], 6/536; [Basra harap olduktan sonra...]: Meşhûr mesellerden biri olup eserin kaynak diline tercüme yoluyla (=pîş ez-ħarâbî-i Başra) aktarılmıştır. Meselin hikâyesi şöyledir: Bağdat'ın işgali sırasında, savaşın ciddiyetini kavrayamayan halifenin gevşek tutumu yüzünden şehir yakılmış, yıkılmıştır. Durumun vehametini işler olup bittikten sonra ancak

kavrayan halife, askerlerini gönderdiyse de korkunç sonu değiştiremez. Basra ahalisi bu vaziyet karşısında “Basra harap olduktan sonra asker göndermenin ne manası var!” şeklinde halifenin tavrını öfkeyle kınamıştır (Zemânî, 1383c: 536). Konuk, Basra’dan muradın kalp şehri olduğu; eğer tamah, heves ve nefsanî arzular bu şehri yağmalarsa orada iman ve ihsan adına bir şey kalmayacağı şeklinde bir şerh düşer (2008c: 187).

14. بعد اللّتيا و التي لا اتزوج ابدا [Ba‘de’llüteyyā ve’lletī lā etezevvecü ebedā], 3/599; **[Bunca şeyden sonra bir daha asla evlenmem!]**: Mesel, tam iktibasla ve Arapça olarak zikredilmiştir. Mesel, Mesnevî’nin meşhur hikâyelerinden biri olan şehirli ile köylü mukayesesi içerisinde geçmektedir. Hikâyede, yıllarca şehirli tarafından misafir edilen bir köylü, şehirliye riyakâr bir davette bulunur. Bu hileli davete ailesiyle birlikte icabet eden şehirli, yatacak yer, yiyecek lokma bulamaz. Hatta yıllarca misafir ettiği köylü tarafından tanınmazdan gelme gibi tavırlara maruz kalır. Meydânî, meselin Arap dünyasındaki karşılığını, hikâyesiyle birlikte betimler: Zamanın birinde kısa boylu ve huyları bozuk bir kadınla evlenen adam, yıllarca izdivacı yüzünden zahmetler çeker. Sonunda onu boşar, ardından uzun boylu bir kadınla nikâh kıyar fakat *gelen gideni aratır* misali bu uzun boylu kadın, ona daha çok eziyet çektirir. Onu da boşayan adam şöyle der: Bunca şeyden sonra bir daha da evlenmem (el-Meydânî, 2005: 135)! Konuk, meselin Türkçedeki karşılığını “Ham hum etmek (2005b: 171)”, Tâhirü’l-Mevlevî ise “Neler neler...” şeklinde verir (Mevlevî, 1967a: 157).

15. ثبت العرش ثم النقش [Şebbiti’l-‘arş(e) şümme’n-naşş(e)], 6/1534; **[Binayı tespit et/sağlamasını yap sonra onu süsle!]**: Mesel, tam iktibasla Arapça zikredilmiş olup *kadı ile sufinin hikâyesine dönüş* kısmında geçmektedir. Hikâyenin bağlamı açısından kadı karakteri, sufinin kendi yanında getirdiği düşkün kişiye; acül olmamasını, önce iddiasını destekleyecek delillere ulaşıp teemmül ettikten sonra hüküm vermesini salık verir. Dolayısıyla hasta ve sökel yani binası bozuk birisi hakkında, iyi ya da kötü yorum yapmanın, ona reçeteler yazmanın, onu nakşetmenin yani onun hakkında bir hüküm koymanın bir mahiyeti yoktur: Goft kâzî: Şebbiti’l-‘arşe iy püser / Tā ber-ū naşş konem ez-ḥayr u şerr = Kadı dedi ki: Ey oğul, evvela arşı tespit et! O vakit ben de ona hayır ve şerden müteşekkil nakşımı yapabileyim.

16. جاء بالطم والرم [Cā’e bi’t-ṭimm(i) ve’r-rimm(i)], 4/3288; **[Çer çöple geldi. / Çer çöp getirdi.]**: Mesel, kısmî iktibâs yoluyla Arapça zikredilmiş olup konusu itibarıyla *Üzeyir (as) ve oğulları* bahsi içinde geçmektedir. Hikâye bağlamında dirilişin imkânı, Cenâb-ı Hak için kula zor gelen şeyleri yaratmanın kolaylığı, âşıklık yolunda küfrün kuru ve dinin lezzetli birer kabuktan ibaret olduğu, çıplak aklın bu hakikatleri keşfedecek kudrete sahip olmadığı gibi konular işlenir. İlgili beyit bağlamında sadece akıl yoluyla keşf-i râz etmeyi düşünen kişiye seslenilir: “Akl-ı tū kısmet şode ber-şad mühim / Ber-hezārān ārzū ve ṭimm ü rimm = Senin aklın yüzlerce kendince önemli bulduğu şeylere taksim olunmuş / Binlerce isteğe ve çer çöp gibi çok fazla şeye.” Konuk, İsmail Ankaravî’nin yorumları merkezinde şöyle bir şerh düşer: “Senin aklın birçok ihtiyâcât-ı dünyeviyyeye

muallak olmuş ve binlerce nefsinin arzularına ve pek çok mala taksîm olup dağılmıştır (2007: 448).” Ebû Hilâl, el-Asma’î’den alıntılıyarak deyim “az çok” gibi bir manasının da olduğunu belirtirken (315); Meydânî, deyimini yalnızca “deniz ve bolluk” olarak tanımlar (1425:245).

17. الجنس يميل الى جنسه [el-Cinsü yemilü ilâ cinsih(i)], 1/745, [Cins, cinsine çeker, kendi cinsine meyleder.]; الجزء يميل الى الكل [el-Cüz‘ü yemilü ile’l-küll(i)], 1/763, [Parça, bütüne doğru meyleder / Büyük kütle küçük kütle çeker.]: Her iki mesel de küllî kadere, sünnetullâha olan vurguları nedeniyle birlikte zikredilmeye münasiptir. Meseller, eserin kaynak diline tercüme yoluyla zikredilmiştir. Hz. Peygamber’in *İncil*’deki övgüsüne binaen yazılan bölümde zikredilen mesellerin ilki, şu bağlamda gelir: “Tâ kıyâmet her ki cins-i ân bedân / Der-vücüd âyed buved rüyeş bidân = Kıyamet gününe kadar onların (kötüler kastediliyor y.n.) cinsinden vücuda gelen her varlığın teveccühü, meyli o cinslere ve kötülöklere doğrudur.” Bunun nedenini Konuk şöyle izah eder: “Çünkü habâset-i tab’ları hasebiyle onu beğenirler (2004: 262).” İkinci mesel, parçanın bütüne doğru cezp olunmasını konu edinir. Beytin bütünü bağlamında iyilerin iyiye, kötülerin kötüye fitraten yakınlaşmasını, birbirleriyle ezeli bir bağla ünsiyet kurmaları anlatılır. Zemânî, bu beytin önceki beyitteki (762) soruya, cevap mahiyetinde getirildiğini ifade eder. Önceki beyitte Mevlânâ’ya farazî olarak şu soru gelir: Aşktan nasibi olmayan, aşk eteğinden tutmayan kimse ilahi nurlardan feyz-yâb olabilir mi? Cevabı şöyledir: Layık ve münasip değildir. Zira parçalar, ayrıldıkları bütününe doğru meyleder. Örneğin kayalar, taşlar göğe doğru meyletseler de yere doğru çekilirler. Nasıl ki bülbüllerin aşk ortağı gül ise, her varlık da bu temel kaideye bağlı hareket eder (1383a: 268).

18. الجنون فنون [el-Cünün(ü) fünün(ün)], 2/1384; [Mecnûnluk türlü türlüdür.]: Mesel, kaynak dile, küçük öge değişimleriyle ve takdîm-te’hîr yapılarak (=Pes fünün bâşed cünün in şod meşel) çevirilmiştir. *Zincirlik deli* tabir edilen şahıslar, bütün varlıklarını bir şeye bağlı kılarlar. Mezkûr beyitten iki beyit önce (1382), meselenin aslı ortaya konur: “Halqahâ-yi silsile-i tû zû-fünün / Her yeki halka dehed diğer cünün = Senin zincirinin halkaları türlü türlüdür. Her birisi başka bir delilik verir.” Zemânî, buradaki silsile yani zincir kelimesiyle kast olunanın ilâhî tecelliler ve sıfatlar olduğunu, zira “Lâ tekrâre fi’t-tecellâ / Tecellide tekrar yoktur; daima yeni yaratım vardır.” kaidesi gereği yaratımın ve tecellilerin durmaksızın devam ettiğini ifade eder. Dolayısıyla ârif-i billâh olan kişi, bu bitimsiz hareketlilik karşısında Cenâb-ı Hakk’ın delisi/mecnûnu ve hayranı olmaktan kendisini alamaz (Zemânî, 1383b: 354). Darb-ı mesele konu olan beyit bu manada, tecellilerden kaynaklanan cünün ve hayretin çeşit çeşit olduğuna ve ârifin kalbindekine giriftar olduğuna işaret eder.

19. الحديث ذو شجون [el-Ĥadîşü zû-şücün(in)], الكلام يجر الكلام [el-Kelâm(u) yecurru’l- kelâm(e) 6/1598; [Sözün bağları vardır. / Laf lafı açar.]: Mesel, küçük öge değişimleriyle, takdîm-te’hîr yapılarak Arapça zikredilmiştir. Beytin bütünü bağlamında mesel, kelâmın kelâmı cezbettiğine, söylenen sözlerin yenilerini çağırduğuna ve bu yüzden kelâma bazen ilgisiz ve evhâmlı şeylerin dâhil olduğuna

delalet eder. Zaten beytin bütünü incelendiğinde başlıkta belirtilen diğer bir meselle birlikte, bahsi geçen mana açık edilir: “İn ne-ḥāhend ki’l-kelām ey müstehām / Fī şücünin cerrahū cerru’l-kelām? = Ey müstehām, gönlü kırık! Bunu okumadın mı ki kelām bir takım gereklilikler, çağrışımlar içindedir ve laf lafi açar.” Askerî’de mesel için şu şekilde bir karşılık da verilir: el-Ḥadîşü yecurru ba’zühū ba’zan = Sözü’n biri diğerini çağırır (377). Meydânî, şecn/şücün kelimesinden hareketle, Türk kültürü dairesinde “dallanıp budaklanma” tabiri ettiğimiz manayı destekleyecek bir yorum yapar (Meydânî, 1425: 301).

20. الحفنة تدل على البيدر الكبير [el-Ḥafne(tü) tedüllü ‘ale’l-beyderi’l-kebîr(i)], 4/141; [Bir avuç dolusu bile, büyük harmandakine/geride kalanına delalet eder.]: Mesel, Farsçaya tercüme yoluyla aktarılmıştır. Konusu bağlamında ise, buğday-ambar ilişkisi üzerinden kendisini açıklar: “Bir anbardan alınmış bir avuç buğdayı gör ve o anbardaki buğdayların hepsinin o avuçtaki gibi olduğunu anla (Mevlevî, 1967c: 38).”

21. خالف تعرف [Ḥālif tu‘ raf], 5/3498; [Aykırı ol, şöhret bul!]: Mesel, bazı kelimeler ve dizilim farkıyla birlikte tercüme yoluyla aktarılmış olup yapısı itibarıyla, beynelmilel bir yüze ve yaşam alanı hâlihâzırda devam eden sosyolojik bir değere sahiptir. Bir beyin, zahitlik taslayan birini edeplendirmek için harekete geçtiği yerlerin anlatıldığı bölümde, riyâkâr sofinin, avâm tarafından parmakla gösterilmek arzusuyla ortaya koymuş olduğu sahte fiilleri eleştirilir. O ister ki bu sahtekâr davranışları makbûl olsun ve böylece nâm salsın. Beyit ve dahası ilgili bölüm, “Aykırı ol ki şöhreti bulasın!” kaidesine sıkı sıkıya bağlı yaşayan mustasvîfîn resmini çizer. Meydânî meseli, aynı anlama gelen başka bir ibareyle verir: “Ḥālif tezker (358)”

22. خير الكلام ما قل و دل [Ḥayru’l-kelām(i) mā ḳalle ve delle], 1/1215; [Sözün hayırlısı, az ama kâfi olandır/az ve öz olandır.]: Hz. Süleyman ile Hüdühüd’ün kıssası dâhilinde Farsçaya birebir tercüme yoluyla aktarılmıştır. Zemânî, birçok defa olduğu üzere, kelimelerin yahut terkiplerin meczolduğu alanı göz önünde bulundurarak ilgili meseli tespit eder (1383a: 405). Hz. Süleyman, ordusu için su bulma görevini Hüdühüd’e verir. Hüdühüd yükseklerden bile çeşm-i yakîn ile görebildiği iddiasıyla bu görevi üstlenir. Bu iddiasını az ve öz bir şekilde Hüdühüd’ün ağzından (Goft-i kûteh bihterest) dile getirir. Zaten sözün hayırlısı, az da olsa meseleye kifâyet edebilen yani mücmel olandır.

23. سقرته الشمس [Seḳarathü’ş-şems(ü)], 5/2714; [Güneş, rengini/cildini kararttı.]: Şeyh Muhammed Serrezî-i Gaznevî’nin hikâyesinin anlatıldığı bölümde geçen mesel, Zemânî tarafından beyitteki kelime ve terkiplerden hareketle tespit edilmiştir. Dolayısıyla telmih yoluyla zikredilen mesellerden biridir. Şeyh, seyahatinin bir noktasında Gaznin şehrini nurlandırır, ahali onun için sarayları tezyin ederken o elindeki zenbille “Gedâ bâşem gedâ bâşem = Dilenci olayım dilenci olayım” diyerek şehrin sokaklarında gezer. Onun işi, ezeli kaderle tahkîm edilmiş olup şey’en lillâh etmek alınına nakşolunmuştur. İmtihan gereği bir gün Cenâb-ı Hak yeryüzünün hazinelerini ona açar. Şeyh, ben sana âşığım diyerek

elinin tersiyle iter. Meselin geçtiği ve devamındaki beyit şöyle tercüme edilebilir: “Eğer sekiz Cenneti düşünceme nazarıma getirip yahut Cehennem korkusundan ötürü sana hizmet edersem sadece kendi rahatını, selâmetini düşünen bir mümin olurum. Çünkü her iki arzu da bedenseldir.” 2714. beyitte geçen ve Cehennemin isimlerinden biri olan “Seğar” kelimesine matuf olarak ilgili mesel tespit edilmiştir. Aynı mesel “Sağarathü’ş-şemsü evi’n-nâru” şeklinde de kullanılmaktadır. Zemânî, bağlantı noktasını, şeyhin kendisine sunulan şeylere karşı dönüşüm yapmamasıyla, Cennet ümidi ve Cehennem korkusuyla yapılan değişimlere bir tezat olarak görür. Nihayetinde onun rengi değişmemiştir (1383e: 748-749).

24. الصبر مفتاح الفرج [eş-Şabr(u) miftâhu’l-ferec(i)], 1/96; [Sabır, ferahlanmanın anahtarıdır.]: Hz. Hüseyin’e atfedilen söz, ilgili beytin ikinci mısrasında Arapça olarak birebir geçmektedir. Mesel *el-Makâsıdu’l-hasene* gibi hadîs zannıyla halk arasında meşhûr olmuş rivayetleri toplayan eserlerde şu şekilde karşımıza çıkar: “eş-Şabru miftâhu’l-ferec ve’z-zühdü ğine’l-ebed = Sabır ferahlanmanın anahtarıdır, zühd ise ebedi zenginliktir (es-Sehâvî, 1985: 309).”

25. الضدان لا يجتمعان [ez-Zıddân(i) lā yectemi‘ân(i)], 5/894; [İki zıt bir araya gelmez.]: Mesel, Muhammed Harzemşah’ın Râfızîlerle dolu Sebzvâr şehrinin zaptetmesi başlığı içerisinde zikredilir. Şehir ondan emân ister; o ise şart olarak yörenin itikadına zıt gidecek şekilde, ismi Ebû Bekir olan birisini getirmelerini şart koşar. Sebzvâr’da Ebû Bekir aramak, ırmakta kuru kerpiç aramaktan farksızdır. Beytin ilk mısrası şu şekilde tercüme olunabilir: “*De ki: dergâh-ı İlâhî’de makbul bir gönül, bu cihan içinde gizlidir, kendini aşikâr etmez. Zaten cihan sevgisiyle onun varlığı bir zıtlık içindedir.*” İkinci mısradaki, karanlıkla aydınlığın bir arada bulunamayacağı şeklindeki yargı kısmî iktibas yoluyla aktarılır: “Z’ânki zulmet bâ-ziyâ zıddân buved = O sebeple ki karanlık ve aydınlık bir zıtlık içindedir.” Zemânî, buradaki kıyası genişleterek gönül ehli insanlarla, dünyaya tapanların bir araya gelmelerinin imkânsızlığını hatırlatır (1383e: 263).

26. الطير على الرأس [eṭ-Ṭayr(u) ‘ale’r-re’s(i)], [Başının üstüne kuş yuva yapmış, tam odaklanmış şekilde duruyor.], طارت عصفير رأسه [Ṭāret ‘aşāfiru re’sihī = Başının üstünde kuşlar uçuyor, zihni dağılık ve tefrikaya düşmüş.], 5/3248: Meseller birbirine zıt anlamlar içermektedir. İlk mesel sağır edici bir sessizlik, tam bir istiğrâk hâlinde odaklanmaya karşılık gelirken ikincisi zihnin tefrikaya düşmesi, odağını yitirmesi anlamında kullanılır. Mesellerin işaret edildiği beyit, üst başlık olarak Cebriyeci kâfirle Sünnî Müslüman arasında geçen tartışma (özelde Cebriyeci kâfirin cevabı) bölümünde zikredilmiştir. “الطير على الرأس” ifadesi, Buhârî hadîsinde şu bağlam içerisinde zikredilmektedir: *وسكت الناس كأن على رؤوسهم الطير* = İnsanlar sustu, adeta başlarının üzerlerinde kuş vardı, o derece odaklanmışlardı (Buhârî, Kitâbü’l-Vuzû’, 2842). Anlaşılan o ki bu deyimsel ifade, tam bir sessizlik ve istiğrâk hâlinde dinlemeye karşılık gelmektedir. İkinci mesel, bahsi geçen içeriğin tam zıddıdır. Beytin şerhinde, insân-ı kâmilin sözlerini, yani ilahi sırları duyup anlayabilmek için öksürüğün gelse bile tutmalısın! Aksi takdirde başındaki kuşu uçurmuş, yani mesajın merkez noktasından uzaklaşmış

olursun, bâbında bir değerlendirme göze çarpar. Meseller birebir zikredilmemiş, beyitten çıkan anlam dairesinde telmihte bulunduğu Zemânî tarafından tespit edilmiştir (1383e: 890-891). Beytin transkripsiyonu ve çevirisi şöyledir: “Dem ne-yārî zed be-bendî surfe-râ / Tâ ne-bâyed ki bi-perred ân hümâ = Kafandaki Hümâ/devlet kuşu uçmasın diye öksürüğünü tutarsın hatta nefes dahi alamazsın!”

27. **طلب الكل فوت الكل [Ṭalebü’l-küll(i) fevtü’l-küll(i)], 5/1402; [Hepsini istemek hepsini yitirmektir.]:** Mesel birebir çeviri yoluyla aktarılmıştır. Beytin bütünü bağlamında hırs; bir emir, efendi olarak tanımlanır. Onun bütün bildiği adeta kendi hammaddesi olarak tanımlanabilecek olan küllü istemekten ibarettir. Her şeyi / Küllü istemek kişiyi, elindekinden, kazanma ihtimali olan şeylerden de men’ eder: “Hırs hevânın resûllerinden birisidir; o ancak kendi hakîkatinden söyler ve kendi hakîkatine münâsib olan ma’nâyı izhâr eder (İbnü’l-Arabi, 1992: 194).”
28. **فجل ابن الفجل [Füculü’bni’l-fücul], 5/1402; [Turp oğlu turp]:** Mesel, birebir iktibasla, Arapça olarak zikredilmiştir. Konuk, tahkir ve istihfâf içeren deyiminin hâlen kullanımda olduğunu ve “insanlıktan uzak kimse” anlamına geldiğini ifade eder (2008d:463).
29. **الظاهر عنوان الباطن [eẓ-Zāhir(u) ‘unvānu’l-bāṭıl(i)], 1/1271; [Görünen, gizli olanın göstergesidir.]:** Mesel, tevekkülü tercih eden av hayvanları ve onların sözcüsü durumundaki tavşan ile yalnızca çalışmayı, bilek kuvvetini esas alan arslan arasındaki ibretlik öykü içerisinde telmih yoluyla zikredilmiştir. Türk kültürü dairesinde “Sîreti sûretinden belli!” şeklinde ifade edilen deyimsel ifadeyle benzerlik arz eden mesel, kişinin yüzünün renginin ahvâlinden haber verdiğinin altını çizer. Bir sonraki beyitte yüz rengiyle hisler arasındaki bağlantı iki renk üzerinden açık edilir. Sarı renkli, sararmış yüz âşıklıktan; kırmızı yüz ise kişinin doygunluğundan, işlerinin yolunda gittiğinden haber verir. Yüzün sararması bazen de kişinin nefsiyle olan çekişmesinden, çektiği ezaya katlanırken gösterdiği sabırdan ve hatta küfürden kaynaklı bile olabilir (Zemânî, 1383a: 418-419). Şu ya da bu şekilde insanın görünür tarafı, görünmeyen ve gizlediği taraflardan izler taşır, hâl ve hareketleri derunundaki vicdani taraftan güç alır. Bir önceki beyitte Hz. Peygamber’e atfedilerek zikredilen şu söz meseleyi hulâsa eder niteliktedir: “el-Mer’ ü fi ṭayyi lisānihî lā fi ṭaylesānihî = İnsanın özü, cevheri dilinin altındadır; sarığının elbisesinin altında değil (418)!”
30. **العاقل يكفيه الإشارة [el-‘Ākilü yekfihi’l-işāret(ü)]; 4/Sürh-i Şerîf (=Epigraf); [Akıllı kimseye bir işaret dahi yeterli gelir.]:** Sürh-i şerîf tabir edilen bölüm başında birebir Arapça zikredilen mesel, konusu itibarıyla Cenâb-ı Hak’tan gelen ilahi hitabın evrensel ve birikimsel doğasına işaret eder. Hz. Davud ve Hz. Süleyman’ın (a.s.) taşıdığı vahyin, onlardan önceki ve sonraki (selef ve halef) peygamberler gibi aynı kaynağa bağlı oldukları bildirilir. Nasıl ki müminlerin sayısı ne kadar çok olsa da, inandıkları üst değer açısından tek bir vücut hatta kardeşirler. Âkil olan kişi, bu meselelerin farkında olmalıdır; kaldı ki âkil olana

söz değil bir göz kaş işareti bile yeter (1383d: 136). Aynı sözün, birçok defa olduğu üzere Farsça karşılığı da verilmiştir. Bu meyanda, Farsça darb-ı mesellerin Türkçe atalarsözleriyle uyumunun, Arapçaya göre -ortak coğrafya ve sosyoloji sebebiyle- daha fazla olduğu (Mermer, 2021: 57) dikkate değer bir husustur.

31. عدم الوجدان لا يدل على عدم الوجود [‘Ademü’l-vidcân(i) lâ yedüllü ‘alâ ‘ademi’l-vücüd(i)], 5/1111; [Delilin yokluğu, o şeyin yokluğuna delalet etmez.]: Meselin geçtiği bölüm başlığı, Mevlânâ’nın bir rubâ’îsinden (836 numaralı) alıntılanmıştır. Konuk, rubâ’înin Attâr’a yahut Hakîm Senâî’ye ait olabileceğini düşünür (2008d: 373):

Mef’ülü Fâ’ ilätü Mefâ’ ilü Fe’ ilün/Fa’ lün
Ger rāh rüy rāh beret be-güşāyend
Ve’r nīst şüy be-hestīt be-girāyend

(Eğer sen Hak yolunu gözetirsen yolunu açık ederler, O’na yol bulursun. Eğer sen varlığından/varlık iddiandan vazgeçersen, işte o vakit *var* olursun.)

Meselin zikredildiği beyitte, aynı bağlamda bir uyarı cümlesi vardır: “*Sen bilmiyorsun, bulamıyorsun diye bu yol yoktur deme! Bu yolu gözükmeyen yoldan bize gitmek nasip olmuştur.*” Dünya-ahiret kıyasına dayanan bu cümlede, öte âlemi bizzat müşahede edemiyorsun diye yok sayamazsın babında, ilgili mesele telmihte bulunulmuştur (Zemânî, 1383a: 317).

32. على الاهداء لا على الهام [‘Ale’l-hām(i) lâ ‘ale’l-aḥdām(i)], 1/1602; [Ayakla değil; kafayla!]: Mesel, meşhur bezirgan ile papağan hikâyesinin son demlerinde zikredilir. Kafeste mahsur kalan papağanın selâmını, oradaki hür papağanlara götüren tacir, bir tanesinin titreyip ağaçtan düştüğünü görür. Malumdur ki bu, bir dostun diğerine taktik vermesidir. Ardından zikredilen beyitlerde söz ve sabır üzerinden gidilir. Örneğin 1597. beytin tercümesi şöyledir: “Bir söz, koca âlemi viran; kocamış tilkileri de arslan eder.” Zemânî farklı kaynaklardan derlediği bilgilerin ardından, telmîh tarikiyle meseli tespit eder ve sözün arka planı için şu bilgileri aktarır: Sufiler katında nimete şükretmek, bela ve mihnete sabretmekten daha meşakkatli bir iştir. Sabırsız itaat mümkün olmadığı gibi, isyan ve zorluklara direnmek de mümkün değildir. İnsan tabiatı öyledir ki zor zamanlarda dünyanın çekici yüzüyle karşılaştığı vakit sabrın organını elinden bırakır (1383a: 511). Ez-cümle ahlâkın çitasını kuran şey basirettir, akıldır, kafadır; yoksa ki sırf fiziksel donanımla seviye atlamak mümkün değildir. İşin usûlüne göre hareket esastır, kafa istenen iş, ayakla görülmez. Meselin telmihte bulunulduğu beytin tercümesi şöyledir: “Her kim sabrederse feleğin üzerine yürür, terakkî gösterir; kim ki helva yer yani dünya zevklerine aldanırsa o da geriye gider, tedennî eder.”

33. الغريق يتشبث بكل حشيش [el-Ġarîḳ(u) yeteşebbeşü bi-küllü ḥaşış(in)], 1/1817; [Boğulan, ota çöpe tutunup ona sığır. / Denize düşen yılanı sarılır.]: Mesel, beytin bütünü bağlamında birebir tercüme yoluyla zikredilmiştir: “**Merd-i ğarğa geşte cānī mī koned / Dest-rā der-her giyāhī mī zened = Boğulmak üzere olan kişi canını kurtarmak için çer çöp her ne varsa elini onlara uzatır.**” Tâhirü’l-Mevlevî, beyt-i merhûn mantığı dairesinde, vesileler aramanın dahi -ne kadar

basit düzeyde de olsa- bir sa'y, bir hareket ve bu yönüyle onları teselli eden bir tarafı olduğunu hatırlatır. Pinekleme, ımızganmak yerine bir çaba göstermek bile, yâr-ı hakîkiye ulaşmanın yollarından biri hâline gelebilir (Mevlevî, 1967d: 917-918).

34. في التأخيرات [Fi't-te'ħîr(i) āfāt(ün)], 6/2714; [Geciktirmede, felaketler vardır. / Geciktirmek, felakettir.]: Mesel, sıçan ile kurbağa hikâyesinin bölüm başlığındaki açıklamalarda geçmektedir. Mevlânâ'nın çoğunca yaptığı üzere, hikâyenin düğüm noktasından hareketle bir üst meseleye bahis açılır. Sıçan, kurbağaya “Benim isteğimi yerine getirmemek için bahaneler düşünüp durma!” diye yalvarır. Çünkü ihtiyaçları gidermede serî olmak icap eder. Sufiye nasihat babında zikredilen beyitlerde, “İbnü'l-vakt”in kimliği, “Nehrî yahut Dehrî” olmanın manası, “Serî'u'l-hisâb” olmanın mahiyeti anlatılır. Avam geleceğin bekleyeni, vaktin oğlu ise anın bekçisidir. Dehrî olan endişe ve hayaller içinde eriyip giderken nehrî olan gelip geçmekte olan zamanın değerini kavrayıp Hakk'a yönelir. Bu bağlam çerçevesinde Zemânî, telmih yoluyla ilgili mesele gönderme yapıldığını belirtir (1383e: 712-714).

35. قامت الحرب على ساق [Kāmeti'l-ħarb(u) 'alā sāq(in)], 3/3380; [Savaş ayakları üzerine dikildi. / Savaş kızıştı, kaçınılmaz oldu.]: Meselin geçtiği bölüm, kendi ölümünü işitmek yüzünden korkuya kapılan bir kişinin, ayakları dolaşarak Hz. Musa'ya doğru koşuşturması üzerinedir. İlgili beyitte zikredilen “sāq = ayak” ifadesinden ötürü, Kıyâmet suresinin 29. âyetine (Ve'lteffeti's-sāqu bi's-sāq, = Ve bacaklar birbirine dolaştığında...) bir gönderme olduğu ifade edilmiştir (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 2006: 258; Zemânî, 1383c: 864). Hikâye bağlamında değerlendirirsek ölümünü bir horozdan haber alan kişi, endişe ve korku içerisinde Hz. Musa'ya gider. Yaptığı işlerin bedelini ödemek zorunda olan kişi, ne kadar yalvarsa da başına gelen şeye katlanmak zorundadır; çünkü ok yaydan çıkmıştır. Adamın nevre döner, midesi bulanır ve dört kişi onu ayaklarını birbirine sürter hâldeyken eve götürürler. Ayakla ilgili deyimsel ifadelerin genelde zorluklarla birlikte zikredildiğine değinen Zemânî kısmî iktibastan faydalanarak meseli tespit eder. Mesel, savaş kızıştığında ve ayaklar endişeden birbirine dolaştığında zikredilmeye en uygun olanlardandır (1383c: 864-865).

36. قلوب الاحرار قبور الاسرار [Kulübü'l-aħrār(i) ħubürü'l-esrār(i)], 1/175; [Asillerin ve özgür kimselerin gönülleri, sırların gömüldüğü kabirlerdir.]: Mesel kısmî iktibas yoluyla aktarılmıştır. Anlamsal çerçevesi itibarıyla mesel, yalnızca gönüllerin bir sır hazinesi olmasından bahsetmez; aynı zamanda sır saklamanın, gönül meselelerinde ketum olmanın, kişiyi isteklerine daha çabuk ulaştıracağını da müjdelir. Padişahın, cariyeye aşkının konu edildiği bölüm içerisinde geçen mesel, şöyle tercüme edilebilir: “Gür-ħâne-i rāz-i tū çün dil şevd / Ān murâdet zūd-ter ħāşıl şevd = Senin sırrının mezarı gönül olduğu vakit, muradın daha erken yerine gelir.” Zaten bir sonraki beyit Hz. Peygamber'in hadîsiyle tahkim edilmiş, sırrı tutmakla murada ermenin yolu bir kere daha gösterilmiştir: “Goft peygamber ki her ki sîr nühüft / Zūd gerded bā-murād-ı ħ'îş cüft = Hz. Peygamber

buyurdu ki kim sırrını tutarsa, muradına çabucak ulaşır.” Tâhirü’l-Mevlevî meseli, “Suduru’l-ahrâr kubûru’l-esrâr” şeklinde aktarır (Mevlevî, 1967e: 163).

37. كل شيء يرجع الى اصله [Küllü şey’(in) yerci‘u ilâ aşlih(i)], 1/767; [Her şey aslına döner.]: Mesel, beyit bağlamında birebir zikredilmemekle birlikte, anlaşılır bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir meselin, yan yahut alternatif bir bağlamda aynı hükmü vermesine örnek teşkil eder: “Ān-çi ez-deryâ be-deryâ mî reved / Ez-hemân-câ k’âmed ān cā mî reved = Denizden gelen şey denize gider, her nereden, hangi yerden gelmişse yine oraya avdet eder.” Türk kültürü dairesinde çokça kullanılan “Haydan gelen huya gider.” sözüyle de aynı minvalde değerlendirilebilir.
38. كلم الناس على قدر عقولهم [Kellimi’n-nās(e) ‘alā kıadri ‘ukūlihim], 6/3528; [İnsanlarla onların seviyelerine, zekâlarına göre konuş.]: Mesel, birebir zikredilmemekle birlikte bazı noktalarda işaret ettiğimiz üzere, şârih Zemânî’nin bazen kendine bazen İsmail Ankaravî’ye bazen de Fûrûzanfer’e dayandırdığı görüşleri mezcederek oluşturduğu kanaatlere bağlı olarak tespit edilmiştir. Hikâye noktasında, Tebrizli bir muhtesibe borçlanmış bir adam söz konusudur. Etraftaki zenginlerin yardımıyla, borcu olan paranın bir bölümünü toplamışsa da, borcunu ödemesi mümkün olmaz. Çünkü Tebrizli muhtesip vefat etmiştir. İlgili beyitler muhtesibin mezarında başlar, daha sonra borçlu kişinin teselli edilmesiyle devam eder. Bölümün deyim yerindeyse dip akıntısında, her hakikatin dile gelmeyeceği, gelse bile ona uygun kulağın her daim hazırda olmayacağı salık verilir. Kaldı ki bazı şeyler açıkça söylenmeye müsait de değildir; dolayısıyla bir takım işaretlerle, gerçeği yansıtabilmek mümkün olacaktır: “Tā ne-derred perde-i ğaflet tamām / Tā ne-māned dīg-i miħnet nīm-ħām = Ta ki gaflet perdesi boydan boya yırtılmasın ve miħnet tenceresinin içindekiler çīğ kalmasın.” Dolayısıyla kelām, muhatabın anladığı kadardır ve miħenk karşı tarafın zekâsıdır.
39. لسان الحال انطق من لسان المقال [Lisānü’l-ħāl(i) enṭaķu min lisāni’l-meķāl(i)], 1/932; [Ĥâl dili, kâl dilinden daha işlektir, konuşkandır.]: Mesel, av hayvanlarıyla arslan arasındaki hikâyede, arslanın ağzından -hurâfi metoda uygun olarak- neredeyse tam karşılığıyla gelir. Yine de birebir çeviri olmaktan çok yan bağlamda, meselin çağrışım alanında ortaya çıkar: “Ĥāce çün bilî be-dest-i bende dād / Bî-zebān ma’lūm şod ū-rā murād = Efendi, kölesinin eline bel verdiği zaman, hiçbir şey söylemeden yapılacak iş kölenin malumu olur.” Konuk, meseleyi şöyle şerh eder: “Hak Teâlâ’nın insana el ve ayak vermesi ‘Çalış!’ demesine işarettir (2004: 303).”
40. لقاء الخليل شفاء العليل [Liķā’ü’l-ħalîl(i) şifā’ü’l-‘alîl(i)], 1/1536, [Dostla buluşma, dertlerin dermanıdır.]: “Allah ile beraber olmak isteyen ehl-i tasavvufla beraber otursun.” şeklindeki üstbaşığa bağlı beyitler içerisinde, meselin kastının adeta ters yansımasıyla gönderme yapılmıştır. Dolayısıyla telmih tarikıyla tespit edilen mesellerdendir. Mana çerçevesine bakıldığında, mezkûr bölüm esasında Hz. Ömer ile Rum elçisi arasındaki konuşma ve elçinin emirülmüminine bazı sorularını içeren ana bölüme bağlıdır. Ölü ile dirinin gerçekte ne olduğuna dair

konuşmaları içeren bölümde, diri görünüp ölü olan ve ölü görünüp diri duranların kimler olduğu beyan edilir. Ölü'nün tam karşılığı “ehl-i dünya”dır; diri ise marifeti İlâhî peşinde koşandır. Zemânî ilgili beytin tam olarak *sohbetin önemine* odaklandığını ifade eder. Elbette buradaki sohbet, alelâde konuşmalardan öte bir şeydir. Öyle ki insan oturduğu, sohbet hâlinde olduğu mekândan bile müteessir olan bir varlıkken; musâhabet ettiklerinden nasıl azat olacaktır? Öyleyse dostla, hususan Allah dostlarıyla oturmak, dertlerin devasıdır (1383a: 490). “Çünkü sohbet müessir, tabîat sârîdir (Mevlevî, 1967d: 788). Mezkûr beyit ve tercümesi şöyledir: “Vây ân zinde ki bā-mürde nişest / Mürde geşt ü zindegî ez-vey be-cest = Vay o ölülerle (mürde-dilân/gönlü ölmüşler) oturan kimselere ki, ölüm onların hâli üzerine sirâyet eder ve dirilik kendisinden kalkar.”

41. ليس الخبر كالمعاينة [Leyse'l-ḥaber(ü) ke'l-mu'āyene(ti)], 4/2065; [İşitmek, şahit olmak gibi değildir. / Görmek, işitmekten üstündür.]: Meselin geçtiği bölüm, Hz. Peygamber'in Hüzeyl kabilesine mensup bir genci, birçok tecrübeli ve yaşlı sahabeye nispetle seriyeye kumandan olarak seçmesi üzerinedir. Hz. Peygamber'in tercihi, bir muteriz tarafından tenkit edilir. Bölümde bu tenkitlere cevabi nitelikte beyitler vardır. Sadece itiraz mantığıyla konuşmanın yersizliği, gönlü ve basireti olmayanın durmadan tespitler yapmasının lüzumsuzluğu üzerinde durulur. *Sükût edip necât bulmak* yerine, edepsizce söyleyenin, nazar sahibi karşısında nasıl sapır sapır döküldüğü gösterilir. Yine Mesnevî'nin temel mantığı işlemeye devam eder. İnsanlar için kesin bir taksim söz konusu olur: Görenler ve hiç göremeyecek olanlar! Mesel, telmih tarzıyla zikredilmiştir. İlgili beyit ve tercümesi şöyledir: “Dest mî dâdeş sülḥan ü bî-ḥaber / Ki ḥaber-i herze buved pîş-i nazâr = O muterize söz verdiler ki o sözünden habersizdir. Ne söylese nazar sahibi önünde zırvalamaktan ibarettir, ondan öte geçmez.” Çünkü kulaktan dolma haberle yola çıkmak başka bir yoldur; meseleyi bi-hakkın gözlemleyip neticeye gitmek daha başka bir yoldur. Görmek, fark etmektir; yalnızca aktarmak ise yâvegûluk etmekten ibarettir.

42. ليس الدلو الا بالرشاء [Leyse'd-delvü illâ bi'r-rişâ'(i)], 3/4397; [İpsiz kova işe yaramaz.]: Zemânî *telmih tarzıyla* bahsi geçen ibareyi tespit etmiş olsa da, beyit dairesinde meselin Fars kültüründeki benzeri -bir bakıma karşılığı- (Yek dest şadâ ne-dâred = Tek elden ses çıkmaz) zikredilmektedir. İlgili beyit ve tercümesi şu şekildedir: “Hîç bāng-i kef zeden n'āyed be-der / Ez-yekî dest-i tû bî-destî diğēr = Eğer bir elin karşısında diğēr bir el yoksa; ses, senin elinden çıkıp da kapıya varmaz.” Eski zamanda ekâbirden birisi kapıda duran hâdimini çağıracağı vakit, ellerini birbirine vurup ses çıkarır ve bu ses üzerine hizmetçi içeriye girer idi (2006: 529).” Mesel, varlığın mürekkep ve ihtiyaç sahibi oluşunu da ortaya koyan geniş bir açığa sahiptir. Örneğin ilgili bölümde, kadınla erkeğin ittihadından yeni canların doğması yine bir ip-kova ilişkisiyle değerlendirilmeye müsaittir. Başka bir açıdan her şey çiftini aramak üzere yaratılmıştır; saman çöpü ve kehrübâ bile böyledir. Zira varlık, bazen zıddına bazen cinsine bazen ilk kaynağına yolculuklar yaparak kendini ikame edebilmektedir. Meydânî, buradaki temsilde *ip* için karşılık olarak akrabayı, aşireti yani kişiyi destekleyen ailevi ve sosyal grupları işaret eder (127).

43. المأمور معذور [el-Me'mūru ma'zūr(un)], 4/570; [Emir altında olan özür sahibidir. / Memurun günahı olmaz.]: Mesel, bir kalıp olarak değil; beytin bağlamı içerisinde ortaya çıkar: “Bāz goftend er kesād ü er revā / Çişt ber-mā bende fermānīm mā = Yine dediler ki: İster kıymetli, revaçta bir hediye olsun isterse de kesat ve değersiz; nihayetinde bir emir kuluyuz.” Meselin geçtiği bölüm, başlığı Sabâ melikesi Belkıs'ın Hz. Süleyman'a hediye göndermesi üzerinedir. Belkıs, altın yüklü kırk deve gönderir. Altınları taşımakla görevli memurlar, Hz. Süleyman'ın mülküne girince yerlerin altından olduğunu görürler ve götördükleri hediyenin manasını tartışırlar. Fakat biraz düşündükten sonra, hediyenin ister kıymetli olsun isterse değersiz olsun, bizzat yerine ulaştırılması gerektiğinde ittifak ederler. Ne de olsa elçi ve memurun günahı olmaz, diye düşünürler.
44. ما لا يدرك كله لا يترك كله [Mā lā yüdrakü küllüh(ü) lā yütrakü küllüh(ü)], 5/17; [Tamamı anlaşılmadı diye bir şeyin tamamı terk olunmaz.]: Mesel, ilgili beyitte tam iktibas sayabileceğimiz bir noktada zikredilmektedir: “İn şey'en küllühü lā yüdrakü / İ'lemü en küllühü lā yütrakü = Eğer bir şeyin tamamını kavrayamıyorsan, bil ki o şeyin tamamı terk olunmaz.” Zemânî, bu ilkenin, zihnî, ilmî, bireysel, toplumsal, felsefi, fıkhi, siyasi vs. bütün alanlarda kullanılabilecek bir temele sahip olduğunun altını çizer (1383e: 23).
45. مصائب قوم عند قوم فوائد [Meşā' ibü kavmin 'inde kavmin fevā'id(ü)], 3/3313; [Bir topluluk için felaket olan şey diğer bir toplumun faydasına olabilir. / Bir toplumun cefası, diğerinin sefası olabilir.]: Mesel, *horozun köpeğe cevabı* isimli alt başlıkta, telmih yoluyla zikredilir. Hikâye bağlamında, çiftçinin atının öleceğini köpeğe müjdeleyen horoz -bu sayede ekmeği paylaşanlar azalacaktır-, atın satılması sebebiyle yalancı durumuna düşer. İlgili beyit ve tercümesi şöyledir: “Her segān-rā 'id bāşed merg-i esb / Rūzî-yi vāfir buved bî-cehd ü kesb = Atın ölümü bütün köpekler için bayram olur. Zira bundan sonra, onlar için telaşsız, yorulmadan bol gündelik/kazanç olur.” Örneklem hurâfî metot dâhilinde horozun ağzından zikredilmiş ve mana itibarıyla tam bir karşılık bulmuştur.
46. المفلس في امان الله [el-Müflis(ü) fi emāni'llāh(i)], 4/2755; [İflas eden Allah'ın koruması altındadır.]: Mesel, beytin içeriğine binaen telmih yoluyla tespit edilmiştir (1383d: 777). İlgili beyit dairesinde Hâmân'ın sözlerinin tezyîfi altbaşlığında, Dünya hayatının aldatici yüzü betimlenmiş, tekebbürün bir *zehr-i kâtil* olduğunun altı çizilmiştir. Hâman gereksiz kibri ve boş mağrurluğu yüzünden tahkir edilir. Aynı zamanda o, hayat oyununu, bir bakıma bu tavlayı doğru oynayamayan ahmaklardan biridir. Hızır'ın direğini ve yelkenini harap ettiği gemi, yıkık olduğu için kurtulmuştur. Demek ki yıkık ve müflis olmak, dünya çirkinliğinde eman bulunacak yerlerden biridir. İlgili beyit ve tercümesi şöyledir: “Rāh-zen hergiz gedāyî-rā ne-zed / Gürg gürg-i mürde-rā hergiz gezed = Yol kesen bir eşkıya hiçbir vakit bir köleye karışmaz, elini değmez. Keza kurt da ölü bir kurdu asla ısırılmaz.” Güç bazen güçsüzlükte yahut mutlak güce tevekkülde aranmalıdır.

47. **من جرب المجرب حلت به الندامة** [Men cerrabe'l-mücerreb(e) **hallet bihi'n- nedāmet(ü)**], 5/4006; [Denenmiş denemek, pişmanlık getirir.]: *Mısır şâhi ile cariyeye* hikâyesinde geçen mesel, manası itibarıyla neredeyse birebir karşılık bulmaktadır. Kendisine ihanet eden pehlivanı affeden şâh/halife, cariyeyi ona eş olarak verir. Önceki bölümden (Cariyenin niçin tebessüm ettiğini kılıç zoruyla açık etmesi) itibaren mecazi alanda derinleşen Mevlâna, öncelikle Cenâb-ı Hakk'ın sırları nasılsa bir gün âşikâr edeceğinden kötü tohum ekmenin insanları felakete sürüklediğinden bahseder. Daha sonra kök ile çiçek, asıl ile sûret arasındaki ilişkiye değinir. Örneğin nutfe ekmektendir ekmeğe benzemez; cin ateşendir ateşe benzemez. Hiçbir üzüm, asma çubuğuna benzemez (2008b: 560-565). Sonra birden bire Musul şahının cariyesine tecavüz için harbe tutuşan Mısır şahının kendi cariyesine bir pehlivanın tecavüz ettiği anlaşılır; avcı avlanmıştır. Burada sert bir dil vardır; Mevlâna, başkasının haremine bakana kendisine sahip olamayana kavat der. Daha da sertleştiği yerler gelir. Çoğu zaman karşılaşılan “Mesnevî’de niçin böyle sözler geçiyor?” sorusu ve eleştirisini çürüten hamlelerden biri, Mevlânâ’nın esas konu için diğer şeyleri birer figürasyon olarak kullandığı gerçeğidir. Zira o, bir yönüyle de hikâyeci ve tasvîcidir. Konu, tecavüzdən yakınan şâha gelir. Şâh, yanlış tecrübe etmiş, ısrarla yürümüş ve nihayet kendi kazdığı çukura düşmüştür. Beyit ve tercümesi şöyledir: “Hem-çünân k’în yek beyâmed der-cezâ / Āzmüdem bâz ne’zmâyem verâ = İşte tam bu yüzden / Nitekim kötü işlerime ceza vermek hususunda birisi geldi. Ben bir kere tecrübe ettim bir daha da etmem, yanlışımı anladım.”
48. **من طلب شيئاً و جد وجد** [Men talebe şey’(en) ve cedde veced(e)], 1/1412; [Kim bir şeyi talep ederse, gerçekten de onu bulur, elde eder.]: Mesel, hikâye itibarıyla “Rum elçisinin Hz. Ömer’in yanına ulaşması ve Hz. Ömer’in kerametlerine şahit olması” başlığı altında birebir Farsça karşılığıyla geçmektedir. Emîrülümünîn hakkında duydukları sebebiyle hayranlık duyan elçi, daha sonra onu bir hurma ağacının altında bulacaktır. Hayranlık içerisinde hem isteğini dile getirir hem de mesel kendi makamını böylece bulur: “Cüst ū-râ tās çün bende buved / La ceram cüyende yâbende buved = Onu aradı ta ki ona bende olsun. Ne şüphe arayan bulur.” Meydânî meselin ibaresini şu şekilde zikreder: “Men talebe şey’en vecedehū (351)”
49. **من القلب الى القلب روزنة** [Mine'l-ğalbi ile'l-ğalbi revzene(tün)], 1/352; [Kalpten kalbe bakan bir pencere vardır.]: Mesel, “Yahudi vezir ile Hristiyan Kral” hikâyesi içerisinde birebir Farsça karşılığıyla zikredilmiştir. Beyit ve tercümesi şöyledir: “Goft goft-i tū çü der-nân sūzenest / Ez-dil-i men tā dil-i tū revzenest = Dedi ki senin sözün ekmek içinde iğne gibidir, hilelidir. Bunu fark ettim zira benim gönlümden senin gönlüne açılan bir pencere vardır.”
50. **من لم يذق لم يدرب** [Men lem yezuğ lem yedri], 2/3566; [Tatmayan idrak etmez/bilmez.]: Darb-ı mesel kısmî iktibas yoluyla aktarılmış olup işin ehli olanlarla dışardan yaklaşanların ahvâli üzerine keskin bir ayrımı betimler; çünkü tasavvuf yolu müşahedeye ve birtakım özel tecrübelerle ikâme olunabilecek bir

pratiğin adı sayılabilir. Hemen bir önceki beyitteki çarpıcı misâl, konuyu vazıh hâle getirir: Kişi ya Cafer-i Tayyâr'dır ya da Cafer-i Tarrâr. İlki malum olduğu üzere Mûte savaşı komutanlarından ve Hz. Peygamber'in amca oğludur ki cihat yolunda iki kolunu kaybetmiştir. Kendisine cennette iki kanat takılacağını müjdeleyen Hz. Peygamber'in seçkin sahabelerindendir. Oysa diğeri yankesicilikle şöhret bulmuş ve insanların gözlerini boyamak için taktığı sahte kanatlarla bir müddet havada kalmayı marifet bilmiş bir zavallıdır. İnsân-ı kâmilin şeriat ve hakikat kanatları, Cafer-i Tayyâr'ın nurdan kanatlarına; zahir ulemasının sonradan birtakım ezber ve okumayla elde ettiği sun'î kanatlarsa, Cafer-i Tarrâr'ınkilerle bir tutulmuştur (Rûmî, 2005: 455). Darb-ı meselin geçtiği beytin tercümesi şöyledir: "Tatmayan kimsenin nezdinde bu bir davadan ibarettir; Ufuk sahiplerinin/sakinlerinin katındaysa bu manadır."

51. النار اولی من العار [en-Nār(u) evlā mine'l-‘ār(i)], 3/394, [Ateş, utanmaktan yeğdir.]; النارولا العار [en-Nār(u) vele'l-‘ār(u)], [Utanmaktansa ateş yeğdir.]: Mesel, Sebe halkının kıssasının devamı başlığı altında, çağrışım alanı kullanılarak telmih yoluyla zikredilmiştir. Öncelikle meselin bağlamını anlamak icap eder. İlk elde dünyanın tabiatı gösterilir. Dünya Yûsuf'ların derilerinin yüzüldüğü, yaptıkları iyiliklerin parça pinçik edildiği bir yerdir. İnsanın tabiatındaki çarpıklığa ise 371 numaralı Arapça beyitle özet getirilmiştir: "Yaţlubü'l-insânü fi'ş-şayfi'ş-şitā' / Fe-izā cā'e'ş-şitā' enkerā zā = İnsan şu misaldir ki yaz gelince kış gelsin ister. Kış gelince de ondan şikayette bulunur." İnsan dikkatini güzel ahlâk tarafına vermeli, tehlike gördüğü yerde kendini sakınmasını bilmelidir. Zira işin sonunda kepaze olmak vardır. Kurt, ağıla girmeden tedbir almak esastır. O sebeple, sürüyü uyaran çoban misali, enbiya ve evliyanın işaret ve ikazlarını can kulağıyla dinlemek icap eder (2005b: 110-118). Bu bağlamda beyit ve tercümesi şöyledir: "Tu' me-i gürgim ü ân yâr ne' / Hizom-i nârîm ü ân 'âr ne' = Biz o yarın değil; kurdun lokmasıyız, ateş için odunuz ve utanmaya, âra layık değiliz."
52. الناس عبيد العسا [en-Nās(ü) ‘abîdü'l-‘aşā], 3/2981, [İnsanlar, asânın kuludur.]; [en-Nās(ü) ‘abîdü'l-ihsân(i)] الناس عبيد الاحسان [İnsanlar, iyiliğin kuludur.]: Meseller telmih tarikiyle tespit edilmiş olup ikisi de, temel ahlâk ve insan biçimini ortaya koyan anlamsal bir içeriğe sahiptirler. Zemânî, ilk meselin aşağı tabiatlılar (fürû-mâye); ikincisinin ise yüksek tabiatlılar ve civanmerdler için birer mısdak olduğunun altını çizer (1383c: 754). Beyit ve tercümesi şöyledir: "Bā-le'îmî çün konî qahr u cefā / Bendeî gerded tu-rā bes bā-vefā = Kınanan bir alçak kişiye cefa ettiğin vakit, sana daha çok vefa gösterir, hatta kölen olur." Mayası bozuk kimse, güce ve menfaate taptığından, onun tapacağı ve kendisini borçlu hissedeceği şey, güç ve korkudur. Asâ bu somut gerçekliği işaret eden semboldür. Oysa tabiatı düzgün ve ahlaklı kimselerin râm olduğu şey iyiliktir, güzelliştir. Onlar ancak ihsân vechesini gördüklerinde, o şeye medyûn olurlar.

Sonuç

1. Arapça yalnız Arap ırkıyla değil; İslamiyet’i kabul eden diğer milletlerin içerisinde yetişen zekâ ve kabiliyetlerin kaleme aldığı eserlerle, hem bir sanat hem de bir bilim dili olarak daima kendi sosyolojik ve kültürel halkasını genişletmiştir. Bir eser Türkçe yahut Farsça olduğunda da bu kültürel etki hissedilir.
2. Farsça darb-ı meseller ve tabirlerin deyim yerindeyse soy kütüğü Türk dili ve örfüyle birçok manada uzlaşıp karşılıkları bulunabilirken Arap dili kendi müstakil dairesinde değerlendirilmeye daha münasıptir. Belli ki coğrafi uzaklık sözün benzerliğine kısmen de olsa set çekebilmektedir.
3. Arap kültüründeki mesellerde yaşanmışlığa ve özel isimlerin kişisel tecrübelerine binaen kullanımlar daha yoğun görülür. Türk ve Fars atasözlerinde örneğin fılan gibi cesur, falan gibi cömert gibi teşbihlerde isimler değil; bizatihi kavramın kendisi ortaya konur. Bu manada objektivasyon Türk dilinde daha fazla öne çıkan bir özelliktir. Oysa Arap kültüründe cömert, korkak, ahmak ve cesur tarihteki gerçek yahut muhayyel kişilerle birlikte mesel hâline gelir.
4. Meseller bazen birebir çeviri olarak takip edilebilirken bazıları ise telmîh tarzıyla takip edilebilmektedir. Telmîh yoluyla gönderme yapılan mesellerin tespitinde şârihlerin görüşü -özellikle ve yoğun olarak Kerîm Zemânî- esas alınarak listelenmiştir.
5. Meselleri bağlamında ve hikâye akışında kavramakla, yalnızca beylikmeşrep bir söz olarak okumak arasındaki fark, Mesnevî içinde kolayca görülebilen bir yüze sahiptir.
6. Hurâfî meseller Mesnevî’de kullanılan bir metottur. Bazen bir tavşan, bazen bir eşek, bir papağan yahut arslan hakikatin tecelli ettiği yer hâline gelir. Mesnevî’nin hikâye dokusunda bahsi geçen hayvanların dilinden birçok hikmetli söz izhâr ettirilirken; bizim listelediğimiz darb-ı meseller ise daha çok “Kıyâsî ve Mûcezz Meseller” başlıklarına uygunluk göstermektedir. Dolayısıyla mesellerin, daha çok felsefi bir zemine aidiyeti olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Askerî, Ebû Hilâl. (1964). *Cemheretü’l-emsal*. Kahire : el-Müessesetü’l-Arabiyye.
- Bedüzzamân Fûrûzanfer. (1347). *Şerh-i Mesnevî-yi Şerîf* (C. 2). İntişârât-i İttılâât.
- Bilgin, A. A. (2016). *Türk tasavvuf edebiyatı makaleleri*. Ankara : Türk Dil Kurumu.
- Çetin, E. (2017). Çince Uygurcaya çevrilen metinlerde ağız, köz ve yüz sözleri ile kurulmuş deyimler. *International Journal of Language Academy*, 5(7), 433-440.
- Çetin, N. M. (1973). *Eski arap şiiri*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- es-Sülemî, A. (1406). *Tabakâtu’s-Sûfiyye* (3. bs). Matba’atü’l-Medenî.

- Galland, A. (2020). *Durûb-ı Emsâl-i Türkî*. Nobel Yayınları.
- Hüseyin Fakîhî. (1371). *Ebyât-i Arabî der-Mütûn-i Edeb-i Fârsî -Tâ Karn-i Heftom-*. İntişârât-i Dânişgâh-i Zehrâ.
- İbnü'l-Arabi, Muhyiddîn. (1992). *Tedbirat-ı ilahiyye tercüme ve şerhi*. (İstanbul : İz Yayıncılık.
- Katâmiş, A. (1988). *El-Emsâlü'l-Arabiyye*. Dımaşk : Dârü'l-Fikr.
- Koçak, İ. (1991). Arap Atasözleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi [DTCF Dergisi]*, XXXV(1), 171-179.
- Lambert, W. G. (1963). *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford University Press.
- Mermer, A., Hidayetoğlu, S., Erdoğan, M., & Koç Keskin, N. (2009). *Osmanlı şiirinde mevlana övgüleri ve mevlevilik unsurları*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mermer, K. (2018). *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp-Kasîde-i Bürde Örneği-*. İstanbul : İz Yayıncılık.
- Mermer, K. (2021). Mesnevî'de Geçen Darb-ı Mesellerin Türk Atasözleriyle Benzerliklerine Bir Bakış. *Tullis: The Journal of Turkic Language and Literature Surveys*, VI(1), 40-65.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2004). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 1). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2005a). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 4). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2005b). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 5). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2006). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 6). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2007). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 8). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2008a). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 9). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2008b). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 10). Kitabevi.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2008c). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 11). Kitabevi.
- Kitabevi. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2008d). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (C. 12). Kitabevi.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. (1425). *Mecma'ü'l-emsâl* (C. 1-2). Matba'atü's-Sünneti'l-Muhammediyye.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. (2017). *Mesel kitabı = Nuhbetü'l-emsal*. İstanbul : Büyüyenay Yayınları.
- Muallim Naci, (2002). *Arap edebiyatında deyimler ve atasözleri = Sânihâtü'l-Arab*. İstanbul : Yeni Zamanlar Yayınevi.
- Necîb. (1314). *Es'âd -Bânet Su'âd şerhi-*. Hicâz Vilâyeti Matbaası.
- Sehâvî, Şemseddîn. (1985). *el-Makasîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire [ale'l-elsine]*. Beyrut : Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi.

Şimşek, Y. (2020). Arapça-Türkçe deyim kopyaları üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 69, 101-114.

Tâhiru'l-Mevlevî. (1967a). *Mesnevi Şerhi* (C. 1). Şamil Yayınevi.

Tâhiru'l-Mevlevî. (1967b). *Mesnevi Şerhi* (C. 2). Şamil Yayınevi.

Tâhiru'l-Mevlevî. (1967c). *Mesnevi Şerhi* (C. 3). Şamil Yayınevi.

Tâhiru'l-Mevlevî. (1967d). *Mesnevi Şerhi* (C. 9). Şamil Yayınevi.

Tâhiru'l-Mevlevî î. (1967e). *Mesnevi Şerhi* (C. 12). Şamil Yayınevi.

Taşköprizâde Ahmed Efendi. (1968). *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm* (3. bs, C. 2). Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse.

Uzun, T. (2003). Arap Dilinde Meseller (Atasözleri) [Proverbs in Arabic Language]. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(5), 155-169.

Yazıcı, N. (2003). *Arapça- Türkçe / Türkçe- Arapça atasözleri ve deyimler*. İstanbul : Rağbet Yayınları.

Zemânî, K. (1383a). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi: C. 1. c. (1140 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

Zemânî, K. (1383b). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi: C. 2. c. (940 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

Zemânî, K. (1383c). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi: C. 3. c. (1232 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

Zemânî, K. (1383d). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi.: C. 4. c. (1091 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

Zemânî, K. (1383e). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi: C. 5. c. (1156 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

Zemânî, K. (1383f). *Şerh-i cami-i Mesnevi-i Ma'nevi: C. 6. c. (1242 s.)* Tahran : İntişarat-ı İttılaât.

KEREM İLE ASLI HİKÂYESİNDE KRONOTOP

Hüseyin ÖZDEMİR*

ÖZET

Halk hikâyeleri toplumun hafızasında her zaman canlılığını koruyan, devamlılığını sözlü ve yazılı kültür içerisinde geliştirerek koruyan türlerin başında gelir. Türk halk hikâyeciliği edebiyatımızda XVI. yüzyıldan itibaren âşıklık geleneğiyle birlikte görülmeye başlar. Halk hikâyelerinin konusunu aşk ve kahramanlık oluşturmaktadır. Kahramanın başından geçen olaylar gerçek bir yaşamdan alınmış olsa dahi edebi metne taşınırken kurgusal bir düzenlemeye tabi tutulur. Bu kurgusal düzende edebi metni oluşturan zaman ve mekân önemli bir yer tutar. Her ne kadar halk hikâyelerinde mekân ve zaman gerçek hayattan alınmış olsa da edebi metin içerisinde salt zaman ve mekân anlamı barındırmasının dışında geçmişten gelen değerleri taşıması, metnin olay örgüsünde çatışma noktalarını oluşturması bakımından önem taşır. Halk hikâyeleri anlatı geleneğimiz içerisinde destandan romana geçişte önemli bir aşamadır.

Türk edebiyatında Kerem ile Aslı hikâyesi, gerek Anadolu’da gerekse diğer Türk boyları içerisinde oldukça sevilen, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir halk hikâyesidir. Bu aşk hikâyesi teşekkülünden itibaren günümüze kadar hem sözlü hem yazılı edebiyatımızda anlatıla gelmiştir. Eser çeşitli yönlerden yüzyıllar boyunca edebiyatımızın her alanında etkili olmuştur. Hikâyenin günümüzdeki canlılığını koruması aşk gibi evrensel bir değeri taşıyor olmasında yatmaktadır. Zaman – uzam birlikteliğinden hareketle kurgu sağlam bir zemine oturtulmuştur. Bu nedenle zaman ve mekân birlikteliği eserin geçmişten günümüze taşınmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu makalede; Kerem ile Aslı hikâyesinde yer alan zaman ve mekân birlikteliği Rus dil bilimci Mihail Bahtin’in kronotop (zaman uzam) kuramına göre incelenmiştir. Gerçekte yaşanmış ya da gerçekten esinlenmiş bir olay ya da durumun sanatsal metne aktarımında zaman ve mekânın birlikteliği işlevsel bir görev üstlenmektedir. Eserin üretildiği toplumda yer alan sosyal ve kültürel hayat yine kronotoplar aracılığıyla metinde yer alır. Bu bakımdan gerçek bir hayattan alınarak sanatsal bir forma dönüşen Kerem ile Aslı hikâyesinde zaman ve mekân metnin gerçeklik algısında ve olay örgüsünde temel işleve sahiptir.

Makalede kronotop kuramının edebi metindeki anlamı ve işlevi Mihail Bahtin’in çizdiği çerçevede açıklanmıştır. Kronotop türleri ve türlerin özellikleri ve metindeki işlevlerine değinilmiştir. Daha sonrasında Kerem ile Aslı hikâyesindeki zaman mekân birlikteliği açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda Mihail Bahtin’in tasnifine uygun olarak eserde “karşılaşma”, “yol” zaman uzamlarının varlığı ve bu kronotopların işlevleri belirlenmiştir. Ayrıca eserin kendine has olarak “bahçe”, “kahvehane” ve “turna” kronotoplarının varlığı ve eserin olay örgüsü içerisindeki işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kerem ile Aslı Hikâyesi, Mihail Bahtin, kronotop, zaman, mekân.

CHRONOTOPE IN THE STORY OF KEREM AND ASLI

ABSTRACT

Folk tales are at the forefront of the genres that always keep their vitality in the memory of the society, and that keep their continuity by developing them in oral and written culture. Turkish folk story has begun to appear in our literature with the tradition of minstrelsy since the 16th century. The themes of folk tales are made up of love and heroism. Even if the events of the hero are taken from a real life, they are subjected to a fictional arrangement while being transferred to the literary text. In this fictional order, time and space that make up the literary text have an important place. Even though space and time are taken

* Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
e-posta: ozdmrhsyn40@gmail.com

from real life in folk tales, it is important that they carry values from the past, forming conflict points in the plot of the text in addition to having only the meaning of time and space in the literary text. Folk tales are an important stage in the transition from epic to novel in our narrative tradition.

The story of Kerem and Aslı in Turkish literature is a popular folk tale spread over a wide geography, both in Anatolia and other Turkish tribes. This love story has been told in both oral and written literature since its formation. The current vitality of the story lies in the fact that it bears a universal value such as love. Having derived from time-space unity, the plot has been based on a solid ground. The work has been influential in all aspects of our literature for centuries in various aspects. For this reason, the unity of time and space has an important function in carrying the work from the past to the present. In this article, the coexistence of time and space in the story of Kerem and Aslı has been examined according to the chronotope (time-space) theory of the Russian linguist Mihail Bahtin. The unity of time and space undertakes a functional task in the transfer of an event or situation that has actually happened or really inspired to the artistic text. The social and cultural life in the society in which the work was produced is also included in the text through chronotopes. In this respect, in the story of Kerem and Aslı, which is taken from a real-life and transformed into an artistic form, time and space have a basic function in the real perception of the text and the plot.

In the article, the meaning and function of the chronotope theory in the literary text is explained within the framework drawn by Mihail Bahtin. Types of chronotopes and their features and functions in the text are mentioned. Afterwards, the time and space coexistence in the story of Kerem and Aslı was tried to be explained. In our study, in accordance with the classification of Mihail Bahtin. In addition, the existence of the "garden", "coffee house" and "crane" chronotopes that are unique to the work and their functions in the plot have been tried to be determined.

Keywords: The Story of Kerem and Aslı, Mihail Bahtin, chronotope, time, space.

Giriş

Edebi metni oluşturan kişiler ve bunların içerisinde bulunduğu olayları anlamlandıran asıl olgunun eserde yer alan zaman ve mekân unsurları olduğu söylenebilir. Edebi eserde kişilerin deneyimlediği olaylar ancak zaman ve mekân üzerine oturtularak bir anlam oluşturur. Zaman ve mekândan bağımsız, bağlantısı kopuk bir kişi ve olaylar dizisi anlamsal olarak bir boşlukta yer alarak gerçekçilikten uzaklaşır. Gerçeklik algısından uzak metnin inandırıcılığını kaybettiği söylenebilir. Anlatma esasına bağlı metinlerde yer alan zaman ve mekânlar soyut birer kavram olmanın ötesinde birleşerek kavramlar arası bütünlüğü oluşturur. Bu birliktelik üzerine inşa edilen olay örgüsü somut bir görünüm kazanır. Edebi eserde somutlaşan olaylar anlamsal bütünlüğü sağlar.

Bu makalede, sözlü geleneğe ait Kerem ile Aslı halk hikâyesinin yazıya aktarılmış metni üzerinde kronotop kavramı incelenecektir. Bu metin Ankara Millî Kütüphane’de 398.21 kayıtlı, H. 1269-1272 tarihini taşıyan cönkün 27b-61a varakları arasında bulunan ve Ali Duymaz tarafından hazırlanan “Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma” adlı eserde yayımlanan metindir. Özellikle anlatıcı, bağlam ve dinleyicinin etkisi olan sözlü anlatıların yazıya geçirilmelerinde kronotop kavramı dikkat çekici bir hal kazanmaktadır. Kerem ile Aslı hikâyesi, halk edebiyatının en önemli örnekleri arasında yer almakla birlikte yazılı ve ikincil sözlü kültür bağamlarına ait hikâyelerde de dikkat çekmektedir. XVI. yüzyılda oluşan halk hikâyesinin farklı dönemlerde tespit edilmiş birçok sözlü ve yazma varyantları vardır. Bu varyantlar çeşitli yönlerden birçok araştırmaya konu olmuştur. “Kerem ile Aslı hikâyesi gerek Anadolu’da, gerekse diğer

Türk boyları ile Ermeniler arasında çok sevilen bir halk hikâyesidir. Bu sebeple yazma, matbu ve sözlü varyantları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Tabii ki hikâyemiz coğrafi yayılışı dolayısıyla mahalli farklılaşmaya, yani varyantlaşmaya uğramıştır” (Duymaz 2001: 5). Araştırmalar Kerem ile Aslı hikâyesinin motif, yapı, içerik bakımından büyük bir değer taşıdığını göstermektedir. Kerem ile Aslı hikâyesinin günümüzde canlılığını korumasında eserin aşk gibi evrensel bir değeri barındırması ilk akla gelendir. Eserin edebiyatımızın en sevilen ve bilinen halk hikâyelerinden biri olmasını sağlayan unsurlardan biri de hikâyenin zaman ve mekân birlikteliğinden hareketle olay ve kişilerin sağlam bir zemine oturtularak oluşturduğu kurgusunun etkisi vardır. Bu nedenle Kerem ile Aslı hikâyesinde zaman ve mekân birlikteliği eserin geçmişten günümüze taşınmasında dikkat çekmektedir. Oluştugu sözlü kültür ortamından itibaren yazılı ve ikincil sözlü kültür ortamlarında da canlılığını koruyan bu halk hikâyesinde kronotopların işlevselliği göze çarpmaktadır. Bu bakımından eserde yer alan kronotopların tespit edilmesi ve işlevlerinin belirlenmesinin metnin anlam dünyasına katkı sağlayacaktır. Halk hikâyeleri edebi metinler içerisinde oluşumu itibarıyla tarihi bir yapıya sahipken günümüzde dahi sözlü ve yazılı kültür içerisinde canlılığını korumaktadır. Kerem ile Aslı hikâyesindeki kronotopların tespiti metnin dinamizminin açıklanmasına yardımcı olacaktır. Hikâyede yer alan kronotopların belirlenmesi hikâyenin anlatı özellikleri ve geleneksel yapısının çözümlenmesine katkı sunacaktır. Sözlü kültür içerisinde yer alan gerçek bir halk hikâyesinden metne geçirilen Kerem ile Aslı hikâyesinde zaman ve mekân ilişkisinin incelendiği bu çalışmada kronotop kuramı esas alınmıştır.

Kerem ile Aslı hikâyesi kronotop kavramı üzerinden değerlendirilmeden önce kısaca kronotop kavramını hatırlamak yerinde olacaktır

Kronotop Kavramı

Mihail Bahtin'in anlatı türleri incelemesine yönelik kuramsal çerçevesini oluşturduğu kronotop kavramı zaman ve mekânın birlikteliğini ifade eder. Kronotop kelimesi Yunanca Kronos (zaman) ve topos (yer) kelimelerinden oluşmaktadır. Bahtin bu kavramı Einstein'in görelilik teorisinden ödünç alarak geliştirmiştir (Bahtin 2002: 9-10). Bahtin zaman ve mekân kavramlarını birbirinden bağımsız birer anlatı unsuru olarak değil zaman ve mekânın birlikteliği ile anlatıda oluşan düğüm noktaları olarak tanımlar. Bahtin kronotop kavramını şu şekilde açıklamaktadır; “*Edebiyatta sanatsal olarak ifade edilen zamansal ve mekânsal ilişkilerin için bağlantılılığına kronotop adını vereceğiz.*” (Bahtin 2001: 315). Bahtin'in kronotop kavramı anlatıda zaman ve mekânın sanatsal olarak anlatıcı tarafından yeniden üretilmesini ifade eder. Anlatıda gerçekleşen eylemin belirli bir zamanda ve mekânda geçmesi anlatının somutlaşmasını ve gerçekçiliğini sağlar. Bu bakımdan edebiyatta edebi eserin somutluğu ve anlatıcının kurgusunun eser ve okuyucu tarafından anlamlandırılması için temel unsur kronotop kavramıdır. Anlatıda belirtilen olayın ya da durumun zamansal ve mekânsal olarak bir bütünlük içinde verilmesi anlatıda anlamsal bütünlüğü sağlayan en önemli unsurdur. Bahtin romanda yer alan kronotopların olayların merkezini ve düğüm noktalarını oluşturduğunu ve anlatıyı biçimlendiren ana unsur olduğunu belirtir (Bahtin 2001: 324). Anlatıda belirtilen olayların somutlaşması ve anlamlandırılması zaman-mekânın aracılığıyla oluşmaktadır.

Anlatıda aktarılan olay ve olguların kaynağının anlatının dışındaki gerçek hayattan alındığı düşünülecek olursa öykünülen ya da esinlenen olaylar anlatıya zaman-

mekânlar vasıtasıyla geçer. Anlatı sadece yazarın hayal dünyasında kurgulanmış birer kurmaca metin değildir. Yazar anlatıda aktardığı olayları dış gerçeklikten esinlenerek kurgular. Bu bakımdan anlatı dış gerçeklikte var olan zamansal ve mekânsal anlamı bünyesinde barındırır. Dış dünya gerçek hayat anlatının oluşum zeminini oluşturur. Anlatıyı oluşturan bu zemin belirli zamanda ve belirli bir mekânda sosyal ve kültürel hayatın izleri anlatıda kronotoplar sayesinde şekillenir. Anlatıcının edebi metinde kurguladığı olay bir zaman ve mekânda gerçekleşerek somutlaşır. Zaman ve mekân anlatıda bir arada bulunan farklı birer disiplin olarak değil, zaman ve mekânın birleşerek oluşturduğu ortak anlamı ifade etmektedir. Zaman unsuru anlatıda mekân unsuru ile birleşerek görünür hale gelir. Mekân ise zaman kavramı ile birleşerek maddi olarak var olan bir mekân olmaktan çıkarak zamanın sağladığı kültürel, felsefi, sosyal anlamları barındıran bir mekân olur. Böylece kronotop edebi metinde anlatılan olayların zamansal ve mekânsal bütünlüğünü sağlayarak anlatıda aktarılanların somutlaşmasını sağlar. Romanın tüm soyut unsurları kronotop aracılığıyla hayat bulur ve gerçek algısı oluşturur (Bahtin 2001: 315-319).

Kronotop kendi içerisinde sınırsız alt kronotoplar barındırabilir. Bunda yazarın kronotop kavramına yüklediği işlevin ve kronotop kavramına bakışının etkisi vardır. Bahtin, bir romanda bulunan kronotopların birbiriyle diyalojik bir ilişki içinde olduğunu şu sözlerle ifade eder: “*Zaman-uzamlar karşılıklı olarak kapsayıcıdır; bir arada var olur, iç içe geçebilir, birbirlerinin yerini alabilir ya da birbirlerine ters düşebilirler; birbirleriyle çelişir, çatışır veya kendilerini daha da karmaşık etkileşimlerin içinde de bulabilirler.*” (Bahtin 2001: 326) Romanda yer alan kronotoplar ve kronotopların kesişmesi basit bir ilişki içerisinde değil karmaşık bir ilişki içerisinde yer alır.

Bir anlatı türü olarak romanı oluşturan kişiler ve bunların içerisinde bulunduğu olayları anlamlandıran asıl olgu romanda yer alan zaman ve mekân unsurlarıdır. Romandaki kişilerin deneyimlediği olaylar ancak zaman-mekân üzerine oturtularak bir anlam oluşturur. Zaman-mekândan bağımsız bağlantısı kopuk bir kişi ve olaylar dizisi anlamsal olarak bir boşlukta yer alır. Kronotopik zemine oturtulmayan kişi ve olaylar gerçekçiliğini oluşturamaz. Gerçeklik algısından uzak roman ise inandırıcılığını kaybedebilir. Metinde yer alan zaman ve mekânlar soyut birer kavram olmanın ötesinde kavramlar arası bütünlüğünü oluşturmuş zaman-uzamlar ile bir topluma ait belli bir dönemdeki tarihi (zamansal) ve coğrafi(mekânsal) bağın oluşturduğu kültürel ve sosyal yapıyı oluşturması bakımından öznelidir. Romanda yer alan kronotopların zamansal ve mekânsal olarak anlamlarının her dönemde farklı olarak değerlendirilmesi bir romanın anlaşılır olması için eserin zaman-mekân unsurlarının romanı oluşturan sosyal ve kültürel açıdan incelenmesini gerektirir.

Romanda roman kişilerinin başından geçen olayların belirli zaman-mekânlar üzerinden aktarıldığı görülür. Bu kronotopların bir kısmında zamansallık ağır basarken bir kısmında ise mekânsal unsurların ağır bastığı görülmektedir. Fakat anlamı oluşturan zaman-mekân olarak oluşturdukları organik bağdır. Bahtin’in roman örnekleri üzerinden ele aldığı kronotoplar şunlardır; “yol-karşılaşma kronotopu”, “taşra kasabası kronotopu”, “şato(köşk-konak-yalı) kronotopu”, “misafir odası-salon kronotopu”, “eşik kronotopu” (Bahtin 2001: 316-325). Bahtin’in verdiği kronotoplar dışında her eserde farklı kronotoplar yer alabilir. Bu konuda Mihail Bahtin; “*Buraya kadar, yalnızca belli başlı zaman-uzamlardan, en temel ve en yaygın olanlarından söz ettik. Ama bu tür zaman-*

uzamların her biri, kendi içinde sınırsız sayıda küçük zaman-uzamlar barındırabilir; aslında, daha önce belirttiğimiz üzere, herhangi bir motif kendine ait özel bir zaman-uzama da sahip olabilir.” diyerek metinlerde farklı kronotopların da olabileceğini belirtir (Bahtin 2001: 326). Bu kronotoplardan farklı olarak Senem Gezeroğlu mevcut kronotoplara ek olarak “meydan kronotopu”, “kapı kronotopu”, “köşe kronotopu”, “dolap-çekmece-sandık kronotopu”, “bodrum-mahzen-tavan arası kronotopları”nı tespit eder. (Gezeroğlu 2015: 63-70) Zaman ve mekânın birlikteliğinden oluşan kronotop kavramı Bahtin’in de değindiği üzere sadece burada adı geçen kronotop çeşitlerinden ibaret değildir. Her yazar romanında anlattığı olayların geçtiği zemin olarak kendine özgü kronotoplar meydana getirebilir.

Görüldüğü üzere Mihail Bahtin kronotop kuramını incelediği romanlar üzerinden oluşturmuştur. Ancak Bahtin’in kronotopların sadece anlatıcının değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin izlerini taşıyan ve toplumsal anlam içerdiğini belirtmesi kronotop kavramının diğer türler için işlevselliğini gösterir. “Bahtin’in kronotopların toplumsal duygu ve değerlerin izlerini taşıyan ve toplumsal olarak anlam içeren bir göstergeye sahip olduğunu ifade etmesi, kuramın sadece yapısal değil, işlevsel olarak da kullanılmasına olanak tanımaktadır. Ancak bu kuramın türleri sınıflandırmak amacıyla kullanılabilmesi, ancak bir kültürdeki anlatımların tamamının olmasa da büyük bir bölümünün kronotop bağlamında incelenmesi sonucunda mümkündür.” (Demir 2018: 215-218). Bütün edebi türler içinden çıktığı toplumun değerlerini eserlerinde yansıtır. Türler içerisinde halk hikâyeleri, kaynağını sözlü kaynaktan alması ve varlığını yazılı kültür ortamı da dâhil toplum hafızasında devam ettirmesi bakımından toplumsal anlam ve değerleri barındıran edebi türlerin başında gelmektedir. Bahtin’in edebî eserler ile kültür arasındaki ilişkilere dair görüşleri dikkate alındığında, Kerem ile Aslı hikâyesinin meydana geldiği kültürel ortamdaki günümüze kadar taşınmasında zaman ve mekân ilişkisinin geçmiş ile geleceği birleştiren yapısı dikkati çeker. Edebi metnin olduğu kültür ortamı ile olan sıkı bağlantısı üzerine yapılan değerlendirmeler incelendiğinde Kerem ile Aslı hikâyesinin kronotop kuramı çerçevesinde incelenmesinin mümkün olduğu görülür.

Kerem ile Aslı Hikâyesi’nde Kronotop

Halk hikâyelerinde anlatı, gerçek bir olaydan hareketle kahramanın başından geçen olaylar ve kahramanın içinde bulunduğu durumu açıklayan şiirlerle nazım nesir birlikteliği üzerine kurgulanmıştır. Eylemi çevreleyen koşullar hakkında ayrıntılı bilgi verilmez. Bu bakımdan hikâyelerin tek bir düzlemde ilerlediği görülür. “*Anlatıda herkesin bir rolü vardır ve fazladan bir karaktere yer verilmez. Hepsi rollerini oynar ve sadece eylemleri nedeniyle dinleyicinin ilgisini çekerler. Bu nedenle folklorda yalnızca bir tek ana karakter vardır. Merkezde bir karakter, onun ve eylemlerinin çevresinde diğer insanlar, kahramanın düşmanları, ona yardım edenler ya da onun koruduğu insanlar yer alır*” (Propp 1998: 38). Halk hikâyelerinde mekânın ayrıntıyla tasvir edilmediği eylem temelinde metnin kurgusuna uygun olarak işlevsel olarak kullanıldığı görülür. “*Eylem, mekânda ve her zaman fiziksel olarak gerçekleştirilir. Diyalogları, açıklamaları ile insan ilişkilerinin karmaşıklığı üzerine kurulan psikolojik romanlara folklorda rastlanmaz. Gerçekçi roman ve kısa romanlardaki mekânla karşılaştırıldığında folklordaki mekân, insan düşüncesi eski biçimlerinden kaynaklandığını söyleyebileceğimiz belli özelliklere sahiptir. Folklor; sadece amprik mekânla ilgilenir. Bu mekânın dışında kalan hiçbir şeye anlatıda yer verilmez.*” (Propp 1998: 38-39). Propp’un da değindiği üzere halk

hikâyelerinde kahramanların başından geçen olayların gerçekleşme yeri olarak bulunan mekânlar eser kahramanı ile birlikte var olur.

Kahramanın başından geçen olaylar ve mekânsal değişimler metinde zamanın ifadesi olarak belirir. Zaman metnin kompozisyonu ve mekânı ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Halk hikâyesinde zaman, mekân ile bütünleşmiştir. Anlatıda zamanın mekân üzerinden aktarıldığı görülür. “*Mekân birliği zaman birliğinden ayrılmaz. Folklor da tıpkı mekân gibi zaman da kesintileri kabul etmez. Kesinti yoktur. Kahramanın eylemi durduğu anda başka bir kişilik ortaya çıkar. Eylem bir kez başlayınca sonuna kadar hızla gelişir. Folklor da genel bir zaman kavramı yoktur. Ampirik mekâna benzer şekilde, günler, tarihler ve yıllar yerine kişilerin eylemleriyle ölçülen ampirik zaman vardır. Ancak bu eylemlere bağlı olarak gerçek bir işlevi vardır. Folklor da eylem asıl olarak mekânda gerçekleştirilir, ama bir düşünce biçimi olarak zaman yoktur*” (Propp,1998:42-43).

Kerem ile Aslı hikâyesi belirli motifler çerçevesinde şekillenen bir aşk hikâyesidir. Kerem ile Aslı hikâyesi geniş bir coğrafyada yüzyıllardır anlatıla gelmiştir. Bunda hikâyenin sözlü kültürümüzün bir ürünü olmasının yanında hikâyenin aşk gibi evrensel bir konuyu yerelden evrensele ulaştıran özgün anlatımının ve sağlam kurgusunun etkisi vardır. Hikâye olduğu kültürel ve sosyal yapının bütün özelliklerini bünyesinde barındırır. Yaşanmış bir olaydan hareketle oluşturulan bu metin geçmiş zamanda yaşanmış olmasına karşın içinde barındırdığı evrensel değerlerle günümüzde de halk arasında anlatılan en önemli halk hikâyelerindedir. Yoğun ve dinamik bir anlatıma sahip olan Kerem ile Aslı hikâyesinde de zaman ve mekân unsurları kahramanın başından geçen olaylar ile bir bütünlük içinde verilir. Bu bütünlük zaman ve mekân unsurlarının metnin zaman-mekân birlikteliğinden hareketle M. Bahtin’in kronotop kuramına göre incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Kerem ile Aslı hikâyesinde eserin olay örgüsünü oluşturan zaman mekân birlikteliğinden hareketle birçok kronotopa yer verilmiştir. Bu kronotoplar eserin olay örgüsünü başlatan, yönlendiren, sonuçlandıran ve olaylar arası geçişi sağlayarak akışı sağlayan mahiyettedir. Pertev Naili Boratav, halk hikâyelerinin bir nesilden bir nesile yahut bir bölgeden bir bölgeye geçerken bir hafızadan bir diğerine teslim edildiğini belirtir (Boratav 1984: 137). Bu geçişlerde halk hikâyesi bazı değişikliklere uğrar. Fakat hikâyenin ana yapısı bozulmaz. Kişi ve yer isimleri değişse dahi metnin olay örgüsü bütünlüğünü korur. Olay örgüsünün sağlam yapısında kronotoplar etkilidir.

Eserin kısa özeti şu şekildedir¹: Kerem, Ahlaz şahının oğludur. Aslı'nın babası da bu şahın yanında sarraf olarak çalışmaktadır. Hem şahın hem de keşiş olan sarrafın çocukları yoktur. Kerem'in babasına çocuğu olması için bir su başında karşılaştığı pir elma verir. Ahlaz şahı bu elmayı çocuğu olmayan sarraf ile paylaşır. Kısa bir süre sonra Ahlaz şahının oğlu Kerem ve sarrafın kızı Aslı dünyaya gelir. Kerem ile Aslı'nın aileleri doğumlarından önce onları evlendireceklerine dair sözleşir. Yetişkin olduklarında Kerem ile Aslı nişanlanırlar. Kerem burada saz çalıp söyleme yeteneği de kazanır. Fakat nişandan sonra Aslı'nın annesi, Kerem ile Aslı'nın evliliklerine bir türlü razı olmaz. Bu

¹ Ankara Millî Kütüphane’de 398.21 kayıtlı, H. 1269-1272 tarihini taşıyan cönkün 27b-61a varakları arasında bulunan ve Ali Duymaz tarafından hazırlanan “Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma” adlı eserde yayımlanan metin seçilmiştir. Alıntılar adı geçen eserden yapılmıştır.

durum üzerine Aslı'nın ailesi Aslı'yı da yanlarına alıp kaçarlar. Durumu öğrenen Kerem, Aslı'yı bulmak için yollara düşer. Aslı'nın izinde çıkılan yolculukta Kerem birçok şehir gezer. Her gittiği yerde Aslı'yı sorar. Bu yolculukta Kerem'e Sofu adlı yardımcısı eşlik eder. Kerem, Aslı'yı gördüğü insanlara, dağa, kuşa, suya, canlı ve cansız bütün varlıklara sorar. Yolculuk esnasında Kerem'e uğradığı yerlerde toplumun her kesiminden insanlar yardım eder. Yaşanan birçok olaydan sonra Kerem, Aslı'ya kavuşur. Keşiş, Kerem'in Hâk âşığı olduğunu ispat etmesi üzerine Aslı'yı Kerem'e verir. Ancak Aslı'ya sihirli bir elbise diktirir. Gerdek gecesi sihirli elbisenin düğmelerini çözemeyen Kerem, namaz kılıp dua ettikten sonra sihirli düğmeler açılır ve iki sevgili murada ererler (Duymaz 2001: 255-295).

Karşılaşma Kronotopu

Kerem ile Aslı hikâyesi karşılaşma kronotopu ile başlamaktadır. Kerem'in babası Ahlaz şehrinin beyi olan Ağa Bey sarayının önünde otururken okuldan çıkan çocukları görür. Bu duruma hislenen Ağa Bey'in gönlü daralır (Duymaz 2001: 255) Çocuklar ile karşılaşmanın gerçekleştiği anda zaman adeta donar. Bahtin'in ifade ettiği gibi "karşılaşma kronotopunda zamansallık ağır basar ve ayırt edici özelliği duygu ve değerlerin yüksek yoğunluğudur." (Bahtin, 2001:316). Kurmaca metinde olay örgüsünün düğüm noktalarını oluşturan karşılaşma kronotopu anlatının olay örgüsünü yönlendirici bir etkiye sahiptir. Sözü edilen kronotop aracılığıyla anlatıda yer alan eylemler ve kişiler bir noktada kesişir. Bu durum olay örgüsünün yeni bir olaya başlanmasına zemin hazırlar ya da anlatıda yer alan olayların sonuçlandığı yer olur. Ağa Bey'in karşılaşma kronotopu eserin bütün olay örgüsünün başlangıç noktasını oluşturur. Bey, "bir vakit gurbet yolculuğuna" sebep olarak Kerem ile Aslı'nın doğumlarına dolaylı yönden vesile olur (Duymaz 2001: 255). Kısa bir "an"dan ibaret olan karşılaşma kronotopu metni başlatan ve yönlendiren özelliği ile dikkat çeker. Hikâyede karşımıza çıkan ikinci karşılaşma kronotopunun Kerem'in Erzurum'da çarşı içinde birçok kız arasında Aslı'yı gördüğü andır. Karşılaşmanın şaşkınlığı ile Kerem kendinden geçer ve sazını alarak şiir söylemeye başlar (Duymaz 2001: 269). Burada karşılaşma kronotopunun uzun bir yolculuk boyunca Aslı'ya kavuşamayan Kerem'in yılgınlık içine düşmesini engelleyerek olay örgüsünün devamını sağladığı görülür. Kerem Erzurum'da Aslı'yı görmesinden önce birçok şiirinde sevgilinin izini bulamamaktan, ondan haber alamamaktan yakınmaktadır.

"42a) Hayıf ömrüm gurbet ilde geçirdim
Hasbihalim bildiren yok bilen yok
Gitdi fırsat elde idi kaçırırım
Garip kaldım güldüren yok gülen yok

Bir haber almadım nazlı yarimden
Çünkü kuruldum ben bu beladan
Çok zamandır haber gelmez sılamdan
Bir haberim getiren yok gelen yok

Elimden aldırırım nazlı yarimi
Terk eyledim ben anamı atamı
Döge döge gömgök itdim sinemi
Hançer alup deldiren yok delen yok

Sökildi mi karlı dağın karların
Açıldı mı mor zünbilli bağların
Ben Kerem'im ah çeker ağlarım
Çeşmim yaşın sildiren yok silen yok"
(Duymaz 2001: 268)

Kerem ile Aslı'nın karşılaşmalarından bir diğeri Kayseri'de gerçekleşir. Diş çektirme bahanesiyle Aslı'nın bulunduğu konağa giren Kerem Aslı'yı görmek için sağlam dişlerini dahi çektirmeyi göze alır. Bu karşılaşmada Kerem Aslı'yı kendi dinine davet eder (Duymaz 2001: 280-281). Bu karşılaşma Kerem ile Aslı'nın kavuşma

sürecinin başlangıcını oluşturur. Bu bakımdan karşılaştırma kronotopunun olayların sonlanmasını sağlayacak olayları da başlattığı görülür.

Karşılaşma kronotopu eserde ayrıca Kerem'in yolculuğunda birçok canlı ve cansız varlık ile karşılaşmasında görülür. Bu karşılaşmalar Kerem'in duygularını saz ile söylemesine vesileler oluşturur. Aynı zamanda bu karşılaşmalardan elde edilen bilgiler olay örgüsünün akışını şekillendirir. Kerem ile Aslı hikâyesinin olay örgüsünün karşılaştırma kronotopu ile şekillendiği görülür. Olay örgüsünün bütün sürecini ihtiva eden bu kronotop eser boyunca görülen mekân ve zamanların görünür bir şekilde ortaya çıkışına zemin hazırlar.

Yol Kronotopu

Kerem ile Aslı hikâyesinin olay örgüsünün yolculuk boyunca karşılaşmalar üzerine şekillendirildiği görülür. Karşılaştırma kronotopu ile bağlantılı olarak açıklanan yol kronotopu daha kapsamlı bir yapıya sahiptir. Yol kronotopunda duygu ve değerlendirmeler ise karşılaşma kronotopuna nazaran daha düşüktür. Yol kronotopu anlatıda karşılaşmaların oluşmasına zemin hazırlar. Karşılaştırmalar genellikle yolda gerçekleşir. Bahtin bu kavramı; *“Yol rastlantısal karşılaşmalar için özellikle iyi bir yerdir. Yolda (“anayol”) –tüm toplumsal sınıfların, zümrelerin, dinlerin, milliyetlerin, çağların temsilcileri olan- çok değişik insanların izledikleri uzamsal ve zamansal patikalar, tek bir uzamsal ve zamansal noktada kesişir.”* şeklinde açıklar (Bahtin 2001: 317). Hayatın olağan akışı içerisinde birbiriyle karşılaşma imkânı çok zor olan olay, durum ya da kişiler yol kronotopu vasıtasıyla kurmaca metinde olay örgüsünde birleştirilir. Bu durum toplumsal mesafelerin kaybolmasını, eserde yer alan olay örgüsünün daha karmaşık ve somut bir görünüm kazanmasını sağlar. *“Yolda, insanların yazgılarını ve yaşamlarını tanımlayan uzamsal ve zamansal diziler, bir yandan toplumsal mesafelerin kaybolmasıyla giderek daha karmaşık ve somut bir hal alırken, aynı zamanda birbirleriyle farklı şekillerde bileşirler.”*(Bahtin 2001: 317).

Kerem ile Aslı hikâyesinde karşılaşmalarının çoğunun yolda gerçekleştiği görülür. İlk olarak Ağa Bey okullu çocukları sarayının kapısının önünde yolda görür. Bütün bir hikâyenin başlangıç zamanı yol üzerinden aktarılır. Yol eserde yer alan mekân ve zamanların kesiştiği yerler olarak karşımıza çıkar.

Aslı'ya kavuşmak için çıkılan yolda Kerem dağ, ırmak, ova, turna, çoban, yaşlı bir kadın, bir genç kız ya da Hızır ile karşılaşır. Tesadüfi gerçekleşen bu karşılaşmalar hikâyenin olay örgüsünü şekillendirir. Aynı zamanda bunlar Aslı'ya söylenen aşk şiirlerinin kurgusunda da yer alır. Kerem Aslı'ya olan aşkını yolda karşılaştıklarına anlatır ve bu durum Aslı'ya olan aşkının derecesinin somut olarak görünmesine yardımcı olur.

Yol kronotopu Kerem ile Aslı hikâyesinin bütün zamanını barındırmaktadır. Yolun ilerleyişi hikâyede zamanın aktığını göstermektedir. Yol aktıkça zaman da ilerler ve hikâyenin olay örgüsünde mekân ve zaman bütünleşir. Yolda takvimsel bir zaman yoktur. Zaman aylara, haftalara, günlere bölünmemiştir. Zaman kimi zaman dağın geçit vermez karında, kimi zaman ağaçların yeşeren yapraklarında, kimi zaman turnanın gökyüzünde süzülüşünde akmaktadır. Bütün bu zaman ise yolun akışı içerisinde.

Çıkılan yolculuk üzerinden Kerem'in yaşam seyri, içinde bulunduğu topluluğun farklı kesimlerinin hayat şartları ve bir topluluğun sosyal ve kültürel yaşantısı yol

kronotopu üzerinden bir akış içerisinde gösterilir. Yol somut bir yolculuğun gösterilmesini sağlayarak anlatıda gerçekçiliğe katkı sağlar. Örneğin Erzurum’da genç kızların hamamdan çıkışı ya da Aşkar Obası’nda gerçekleşen Türkmen düğünü Kerem’in yol kronotopu ile hikâyeye dâhil edilen sosyal olaylardır.

Eser boyunca yol, zaman ve mekân birlikteliğini sağlarken aynı zamanda Kerem’in duygu ve düşüncelerinin açıklayıcısı olur. Kerem’in Aslı’ya olan aşkı, amacı, karşılaştığı engeller, umudu, umutsuzluğu hep yol kronotopu ile anlam kazanır. Örneğin akarsu başında kızlara söylediği şiirde Kerem yolun kendisi için anlamını şöyle ifade eder;

*“Geldim ise yatmam geçer giderim
Kondum ise durmam giderim
Yanıklyım bir sudur içer giderim
Bir içim su virin göl sizin olsun*

*(34b) Ben içem mest olam istemem meze
Yari bulsam gerek ben geze geze
Benim bir gülüm tazedem taze
Bu yazıda yanan güller hep sizin olsun”*(Duymaz 2001: 261).

Aslı’nın ailesinin Ahlaz’dan kaçışından Kerem ile Aslı’nın hikâyesinin sonunda kavuşmalarına dek geçen yedi yıllık süre hikâyede yol kronotopu ile aktarılır. Yol karşılaşılan bütün mekânları ve geçen süreyi bünyesinde bütünleştirerek eserde kilit kronotop olarak yer alır.

Kahvehane kronotopu

Karşılaşma kronotopundan hareketle oluşturulan zaman uzamlardan bir diğeri de toplanma yeri olarak kahvehane kronotopudur. Bir topluma ait farklı kişilik özelliklere sahip kişilerin bir araya geldiği yer olan kahvehane toplumsal kararların değerlendirildiği ve belirli kararların alındığı yerlerdendir. Edebi eserlerde de aynı toplumsal sınıfa ait ya da benzer sosyo - ekonomik düzeyde insanların bir araya geldiği yer olan kahvehanede genç ve yaşlılar beraber bulunurlar. Kişiler arasındaki husumet, küslük, dargınlık vb. olaylar burada çözülür. Aynı zamanda edebi eserde bir topluluğun ortak hareket kararları burada alınır. Topluluğa yapılacak duyurular kahvehanede açıklanır. Bazı edebi eserlerde olay örgüsünü başlatan, yönlendiren olayların büyük bir sahne olarak kahvehanede başladığı görülür.

Kerem ile Aslı hikâyesinde bu kronotopun işlevsel olarak kullanıldığı görülür. Âşıklık geleneğinde kahvehaneler aşığın hünerlerini sergilediği, diğer âşıklarla karşılaştığı, söyleştiği bir sahne olarak karşımıza çıkmaktadır. Kerem de usta bir saz şairi olarak metin boyunca kahvehanelerde hem derdini anlatmakta hem de hünerini sergilemektedir. Yol boyunca Kerem uğradığı şehirlerde ilk olarak şehrin kahvehanesine uğrar. Burada bulunan insanlara durumunu arz eder. Kahvehane eserin zamanın ruhunu yansıtan yerler olarak karşımıza çıkar. Şehre dışardan gelen Kerem geldiği şehrin eşrafı ile kahvede karşılaşır. Kahvehaneler hikâyede ayrıca Kerem’in şiirlerini söylediği yerlerdir. Eser boyunca Kerem’in Erzurum, Aşkale, Sivas, Ankara ve Kayseri’de kahvehanelerde şiirler söylediği görülür. Kahvehane kronotopunun eserde özellikle manzum kısımlarının kurgusunda işlevsel olarak kullanıldığı görülür. Şiirlerin zemini

kahvehane kronotopuna oturtulur. Kahvehaneye geldiğinde Kerem'in içinde bulunduğu durumu dinleyen kişiler ondan "Bir türki söyle" şeklinde istekte bulunur ve bu istek Kerem tarafından geri çevrilmez. Aynı zamanda kahvehane kronotopu Kerem ile Sofu'nun yolculuklarında şehirlerde konakladıkları yerlerdir.

Kahvehane kronotopunun hikâyede hapishane olarak da geçtiği görülür. Kayseri'de Aslı'nın evinin bahçesinde Bey'in adamlarına yakalanan Kerem ve Sofu, Bey'in kahve ocağına götürülür. Burada türkü söylemek isteyen Kerem'e Sofu; "*Beğim bunun burası mahpushanedir, bunda adamı öldürürler*" diyerek itiraz eder (Duymaz 2001: 286).

Bahçe Kronotopu

Kerem ile Aslı hikâyesinin olay örgüsü içerisinde önemli bir işleve sahip kronotoplardan biri de bahçedir. Bahçe, dışarıyla kesin ayrımların yapıldığı evin dış mekân ile en çok kesişimin yaşandığı yerleridir. Aşk hikâyelerinde sevgililerin ilk görülme mekânı olarak karşımıza çıkan bahçe kronotopunda karşılaşmalar gerçekleşir. Bu karşılaşmalar aynı zamanda eserin olay örgüsünü şekillendirir. Kerem ile Aslı hikâyesinde bahçe kronotopu ilk olarak nişanlanmalarının ertesi günü Kerem'in Aslı'yı görmek için evlerine geldiğinde karşımıza çıkar. "*Sabah olup Kerem bahçe kapusundan içerü girüp kızın gergefi havuz başında idi. Kerem kızın havuz başında gergefin işler sanur idi. Bir de bakdı ki, kız yoktur yerinde. Divane Kerem divare arkasını virdi. Sazi eline almış, bakalım ne dimiş Kerem Dede:*

*Kâfir bahçesinde bir güzel gördüm
Aklımı başımdan aldı neyleyim
Taramış zülfünü gerdana dökmüş
Serimi sevdaya saldı neyleyim*"(Duymaz 2001: 256)

Bahçe Kerem'in sevgilisi Aslı'yı görüp âşık olduğu yerdir. Aynı zamanda bahçe Aslı'nın hayalini içinde barındırmaktadır. Sevgilisini bulamayan Kerem için bahçenin bütün güzelliği bir anda silinir. Aslı'nın bahçede yaşadığı bütün anılar bahçeye sinmiş gibidir. Sevgilisine kavuşamayan Kerem gibi Aslı'dan ayrılan bahçe de üzgündür. Kerem'in hüznü bahçenin ruhuna da siner ve Kerem kendi duygu durumunun yansımasını bahçede görür.

*"Dost bağına girdin benevş'almağa
Aslım göçmüş melil kalmış gül yeri
Ma'il idim busesin almağa
Ahmalanmış yanağında dil yeri*"(Duymaz 2001: 256)

Aslı'nın ailesinin bahçede bıraktığı Aslı'nın yorgan ve döşeğini selvi ağacının yanında gören Kerem için zaman bir anda donar ve Kerem aşkını selvi ağacına bir türkü ile anlatır.

*"Selvi ağacı sen Mevla'yı sever isen
Selvi ağacı senin maralın hanı
Dinle gel dinle vir sen cevabı
Selvi ağacı senin maralın hanı*

*Hayal hayal olmuş karşuki tağlar
Hasta halinden ne bilür sağlar
Döşek melil melil yasdık kan ağlar
Selvi ağacı senin maralın hanı”*(Duymaz 2001: 57)

Bahçe, içinde bulunan bütün eşya ile Aslı’ya ait anıları barındıran bir kronotoptur. Kerem bahçede geçmiş zaman ile şimdiki zamanı arasında geçişler yaşar. Kerem Aslı’ya benzettiği kızıdan Aslı’nın Van’a doğru gidişini öğrendikten sonra tekrar Keşiş’in bahçesine döner ve sazını eline alıp bir türkü söyler.

*“Erenler bağına geldim
Geldim ki nazeninim gitmiş
Bağ gözime hor göründi
Salınup gezenim gitmiş”* (Duymaz 2001: 258)

Kerem’in duygularını ifade etmek için tekrar bahçeye dönmesi Kerem’in duygularının bu kronotop ile bütünleştiğini göstermektedir. Oradan ancak ailesi tarafından zorla çıkarılır. Bahçe Kerem’in duygularının ifade mekânıdır. Selvi ağacı, gergef, yastık, döşek gibi alt kronotopları ile bir bütünlük oluşturarak sevgiliye ait anıların zaman uzamıdır. Ayrılığın, kavuşmanın kronotopudur.

Bahçe hikâyede ayrılığın yanında kavuşmanın da kronotopu olarak karşımıza çıkar. Kerem’in Kayseri’de Aslı’yı bulmasından sonra gece Aslı ile buluşmak üzere sözleşen Kerem, Aslı’nın bahçesine gelir. Aslı’yı uyandırmak için türkü söyler. Bey’in adamlarına bahçede yakalanan Kerem ve Sofu kaçmayı başarırlar. Sevgiliye barındıran, sevgiliye kavuşmanın zaman uzamı olarak bahçeye tekrar gelirler. Yine Bey’in adamlarına yakalanırlar. Bu kez kaçamazlar. Bu olay Aslı’ya kavuşmasını sağlayacak olaylarının da başlangıcını oluşturur.

Bahçe kronotopu ayrıca Hesna Hanım’ın Kerem’e hak âşıklığı sınavını yaptığı olayların zaman uzamıdır. Aslı gibi kırk kızın dizildiği bahçede Kerem tabi tutulduğu sınavı geçerek Aslı’ya kavuşur. Burada bahçe kronotopu olay örgüsünün sonuçlandığı zaman uzamı olur.

Turna Kronotopu

Mihail Bahtin belirlediği kronotoplardan farklı zaman uzamların bulunabileceğini *“Buraya kadar, yalnızca belli başlı zaman-uzamlardan, en temel ve en yaygın olanlarından söz ettik. Ama bu tür zaman-uzamların her biri, kendi içinde sınırsız sayıda küçük zaman-uzamlar barındırabilir; aslında, daha önce belirttiğimiz üzere, herhangi bir motif kendine ait özel bir zaman-uzama da sahip olabilir.”* şeklinde açıklar (Bahtin 2001: 326). Kerem ile Aslı hikâyesinde turna kuşunun hikâyede özel olarak kronotop olarak kullanıldığı görülür. Turna haber getiren özelliği yönünden edebiyatımızda sıklıkla kullanılan bir kuştur. *“Bu kuş Halk edebiyatında, Divan edebiyatının bülbülünden çok daha canlı bir mevki işgal ediyor. Zira turna, garibe sılayı, sıladakilere gurbeti hatırlatan, şaire, âşıkta üstünden geçtiği nihayetsiz dağlardan haberler getiren kuştur”* (Boratav 1984: 86) Haber getirip götürmesinin yanında aşığın sevda yolculuğunda dert ortağı olarak halk edebiyatımızda sıklıkla yer alır. Turna baharın gelişini müjdeleyen bir kuştur. Bu bakımdan eserde turnanın belirli aralıklarla karşımıza çıkması güzel günlerin gelişini, sevgililerin kavuşacağını müjdelemektedir. Turnalar, aşığın sevgiliye kavuşma

yolculuğunda aşığa eşlik eder. Âşık ise sevgiliden gelecek haberleri turnadan bekler ya da sevgiliye iletilmesi istenen duyguları turnaya söyler. Sevgili peşinde yollara düşen âşık kendisini gökyüzünde oradan oraya uçan turna ile özdeşleştirir. “*Kendi hayatını göçmen turnalara benzeterek onlarla dertleşen halk şairleri arasında Hayâli, Âşık Kerem, Bahşî, Kuloğlu, Karacaoğlan’ı, Vâgîf, Zâkir, Dede Kasım, Ali Esker gibi Azeri şairlerini; Kusurî, Ruhsatî, Dadaloğlu, Seyit Osman, Efkârî, Kağızmanlı Hafzı ve Ceylânî’yi saya biliriz*” (Elçin 2003: 48). Kerem ile Aslı hikâyesinde yukarıda belirtilen özelliklerinin yanında turnanın eserde olay örgüsünde zaman uzam olarak özel bir mahiyette kullandığı görülür. Olay örgüsü boyunca zaman zaman karşımıza çıkan turna zamanın taşıyıcısıdır. Olayların akışı gökyüzünden gelip geçen turnalar üzerinden bir akış içerisinde verilir. Turna kronotopu üzerinden Kerem gelecek zamandan haberler verir.

*“Orman başına geç gelir yazı
Bizden selam idin yâre turnalar
Bir gice misafir Erzurum sazı
Bizden yâre selam idin turnalar
Erzurum kal’adır çıkın havaya
Yolunuz geçerse uğrayın gene
Cibeci tağının eşi Zengi’ de
Bizden yâre selam idin turnalar*

*Erzincan çıkın havaya
Kemah Dede meşgul olsun duaya
Kapubeli’ne Hasanağa’ya
Bizden yâre selam idin turnalar*

*Ben Kerem'im aşk odunaa yanmışam
Yitirdim Aslı'mı böyle kalmışam
Şimdi turnalara muhtac olmuşam
Bizden yâre selam idin turnalar” (Duymaz 2001: 263-264)*

Hikâyede Kemah üzerinde görülen turnalara söylenen bu türküde Kerem gideceği yerleri bizlere söyler. Sevgililerin kavuşup kavuşmayacağı belirsizliği turnanın ortaya çıkışıyla hikâyenin sonucunun sevgililerin kavuşmasıyla biteceğini haber vermektedir. Eserde zamansal geçişler yine turnalar üzerinden aktarılır. Kış aylarının bitip baharın gelişi Tercan’da kahvenin önüne çıkan Kerem’in turnaların geçişini görmesiyle şöyle ifade edilir; “*Kış bitmiş, yaz gelmiş. Eyvah eyvah bir dahı Aslıhan’ı görebilecek miyim? Bulamadım yazık bana!..*” (Duymaz 2001: 272)

Sonuç

Kronotop kavramı M. Bahtin tarafından roman türü üzerinden kuramsallaştırılmıştır. Kronotop, eserde yer alan olayların belirli bir zaman ve mekânda kesiştiği düğüm noktalarını ifade etmektedir. Zaman ve mekânın kesiştiği kronotoplar aracılığıyla metnin gerçeklik algısı oluşmaktadır. Aynı zamanda kronotoplar aracılığıyla eserin oluşumda etkili olan dış gerçekliğe ait unsurlar eserde görünüm kazanmaktadır.

Edebi metinler oluşturuldukları çağdan ayrı düşünülemezler. Geleneksel anlatı önemli türlerinden olan halk hikâyelerinde kronotoplar kültürel unsurları edebi metinde görünür kılar. Halk hikâyesinin olduğu kültürel ortam, değerler ve toplumun yaşam tarzı kronotoplar aracılığıyla metinde görünür kılınır. Aynı zamanda halk hikâyelerinde yer alan kültürel değerler geçmişten çâğımıza sözlü ve yazılı kültür ortamında kronotoplar aracılığıyla aktarılır. Geçmişte yaşanmış bir olayı konu edinen halk hikâyelerinin günümüzde varlığını devam ettirmesinde kronotopların etkisi büyüktür. Halk hikâyeleri kültürel ortam içerisinde farklı zaman ve mekânlarda farklı versiyonlarla karşımıza çıkar. Hikâyeler, olay örgüsünde düğüm noktasını oluşturan kronotoplar aracılığıyla yapısal bütünlüğünü korur. Geleneksel halk hikâyeciliğinde yer alan kronotopların belirlenmesi halk hikâyelerinde yer alan kültürel unsurların tespitine ve bunların eserin oluşumuna olan etkisinin belirlenmesine katkı sunacaktır. Aynı zamanda hikâyelerdeki kronotopların tespiti geleneksel halk hikâyelerinin yapısının çözümlenmesine, hikâyelerin birleşen ve ayrışan yönlerinin tespitine yardımcı olacaktır.

Kaynağını gerçek bir olaydan alan Kerem ile Aslı hikâyesinde kronotoplar önemli bir işleve sahiptir. Kerem ile Aslı hikâyesinde olaylar bir süreç içerisinde birçok farklı mekânda gerçekleşmektedir. Yaşanmış bir olaydan hareketle yazıya geçirilen bu hikâyede mekân olarak gerçek yerler bulunur. Kerem ile Aslı hikâyesinde metnin fiili bir gerçeklikle olan ilişkinin kurguya kronotoplar aracılığıyla aktarıldığı görülür. Hikâyenin olay örgüsü kronotoplar etrafında şekillenmiştir. Kerem ile Aslı hikâyesi “karşılaşma kronotopu” temelinde “yol”, “kahvehane”, “bahçe” ve “turna kronotopları” üzerine kurgulanmıştır. Metnin kurgusunun düğüm noktalarını oluşturan olaylar kronotoplar aracılığıyla aktarılmıştır. “Karşılaşma kronotopu” hikâyede olayları başlatan ve sonuçlandıran kronotoptur. “Yol kronotopu” olaylar arası bağlantıyı sağlayan temel uzam olmasının yanında metnin zamanını taşımaktadır. Olaylar arası bütünlük ve akış yine “yol kronotopu” ile sağlanır. Hikâyede anlatılan olaylar kronotoplar aracılığıyla somutlaşır. Eserde zaman kavramının kronotoplar aracılığıyla görünür hale gelerek somutlaştığı görülür. “Turna kronotopu” zamanın geçişinin somutlanmasıdır. Hikâyenin anlamsal bütünlüğünü kronotoplar oluşturur. Bahçe ve turna kronotopu ise metin yazarı olarak Kerem’in duygularının ifade aracı olarak karşımıza çıkar. Hikâyenin yapısal bütünlüğü kronotoplar aracılığıyla sağlanır. Hikâyenin manzum ve mensur kısımları arasındaki geçişler kronotoplar üzerinden gerçekleşir.

Kaynakça

Bahtin, M. (2001). Karnavaldan Romana, çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bahtin, M. (2002). “Forms of time and the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics”, Narrative Dynamics: Essays on Time, Plot, Closure, and Frames, Editör: Brian Richardson, The Ohio State University Pres. (http://www.google.com.tr/books?id=kY8XFN6smdsC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false) (03.11.2021)

Boratav, P. N. (1984). *Köroğlu*. İstanbul: Adam.

Duymaz, A. (2001). *Kerem ile Aslı hikâyesi üzerinde mukayeseli bir araştırma*.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Elçin, Ş. (2003). Türk halk edebiyatında turna motifi. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*,
S. 28, 43-56.

Gezeroğlu, S. (2015) *Nezihe Meriç'in öykülerinde kronotop (zaman-uzam)*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Enstitüsü, Nevşehir.

Kuzay Demir, G. (2018). Dede Korkut Kitabı'nın Kronotop Bağlamında İncelenmesi. *Asia Minor Studies*, 6 (11) , 213-231. DOI: 10.17067/asm.359497

Propp, V. (1998). *Folklor, Teori ve Tarih*. İstanbul: Avesta Yayınları

NİĞDE YÖRESİNDEN (DÜNDARLI KASABASI) DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR II

Seyfettin ÖZDEMİREL*

ÖZET

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü uzun çalışmaların sonucunda ortaya çıkmış önemli bir kaynaktır. Kelime bakımından çok zengin bir içeriğe sahip olmasına rağmen pek çok söz varlığı çalışması ile bu önemli kaynağa yapılan katkılar devam etmektedir. Bizim de bu amaçla ortaya koyduğumuz çalışma metin çalışmasından ziyade daha çok sözlük odaklı olup kelimelere yöneliktir. Çalışma, Niğde ilinin DüNDARLI kasabasının söz varlığını ortaya koymak için yapılan “*Niğde Yöresinden (DüNDARLI Kasabası) Derleme Sözlüğü’ne Katkılar*” başlıklı yazının devamı niteliğindedir. Yöreden derlenen kelimelerin çokluğu bizi bu çalışmanın ikincisini yazmak için teşvik etmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı bölge halkından derlediğimiz kelimeleri *Derleme Sözlüğü’ne* kazandırmaktır. Tespit edilen kelimeler *Derleme Sözlüğü’ne* bakılarak sözlükte yer almıyorsa “Derleme Sözlüğü’nde Bulunmayan Kelimeler” başlığı altında; sözlükte yer alıyorsa “Derleme Sözlüğü’nde Bulunan Ama Anlamları Farklı Olan Kelimeler” başlığı altında olmak üzere iki bölümde sınıflandırılmıştır. Kaynak kişilerle yaptığımız görüşmeler sonucunda elde ettiğimiz söz varlığının daha iyi anlaşılması için örnek cümlelerle anlam zenginleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Niğde yöresi, ağız çalışması, Derleme Sözlüğü, söz varlığı.

CONTRIBUTIONS TO DERLEME SOZLUGU FROM NIGDE (DUNDARLI TOWN) DIALECT II

ABSTRACT

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sozlugu is an important resource that has emerged as a result of long studies. Although there is a very rich content of words, the contributions to this important source continue with the study of many words. The study we put forward for this purpose is more dictionary oriented and focused on words rather than work. In this respect, the study that we have put forward for this purpose is more dictionary-oriented and aimed at words rather than text work. The study is a continuation of the article titled “Contributions to Derleme Sozlugu From Niğde (Dundarli Town) Dialects”. The abundance of words collected from the region encouraged us to write the the second work. In this context, the aim of the study is to bring the words we have collected from the people of the region into the *Derleme Sozlugu*. The identified words are classified in two sections in the Derleme Sozlugu; if they are not included in the dictionary, they are under the heading “Words that are not Included in the Derleme Sozlugu”; if they are included in the dictionary, under the heading “Words that are Included in the Derleme Sozlugu, but have Different Meanings. In order to better understand the vocabulary we obtained as a result of the interviews we made with the resource people, the meaning was enriched with sample sentences.

Keywords: Turkish dialects, Niğde region, dialect research, Derleme Sozlugu, vocabulary.

* Arş. Gör., Çağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: ozdemirelseyyfettin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9534-3601

Giriş

Yaşlıların konuşmasına dayalı olan temel ağızlar, gelecek nesillere eskiden olduğu gibi güçlü bir şekilde aktarılamamaktadır. Ağızlar; ulaşım ve iletişimin getirdiği imkanlar ve bilişim teknolojisindeki gelişmeler, okullaşmanın artması, göçler, prestijli varyantın etkisi gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı ve köklü bir değişim göstermekte, yani konuşurların dahi farkında olmadığı temel özelliklerini kaybetmekte, daha geniş kullanım alanına sahip konuşma dili veya ağızlar içinde erimektedir. Bu sebeple geri döndürülemez bir şekilde kaybolmadan önce mümkün olduğu kadar çok ağızın, ne kadar çok malzeme elde edilebiliyorsa belgelenmesi büyük bir önem arz etmektedir (Demir, 2013, 28-29).

Ağız malzemelerinin belgelenmesi ile alakalı pek çok makale, lisans, yüksek lisans ve doktora tezi yazılmakta ve birçok bölgenin ağızı üzerine yapılan çalışmalar devam etmektedir.¹ Bununla birlikte Niğde ili ve ağızı ile ilgili de pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazılarını burada zikretmek gerekmektedir: *Niğde ve Yöresi Ağızları* (Büyükakkaş, 1996), *Derleme Sözlüğüne İlaveler* (Koraş, 2002), *Niğde İli Elmalı Kasabası ve Yöresi Ağızları* (Karatekin, 2003), *Niğde Ağzında Şimdiki Zaman Eki ve Farklı Kullanımları* (Tanboğa, 2007), *Niğde ve Yöresi Ağızlarında Yazı Dili Dışında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine* (Büyükakkaş, 2008), *Niğde İli İçmeli Kasabası Ağızı* (Yıldırım, 2004), *Kırşehir ve Niğde Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar* (Erdoğan 2013), *Niğde Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-1* (Erdoğan 2016), *Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar* (Uysal 2018), *Niğde Sözlüğü* (Biltekin, 2020), *Niğde'de Sağlık Kurumları ve Hastalıklar* (Topal, 2020), *Niğde Yöresinden (Dündarlı Kasabası) Derleme Sözlüğü'ne Katkılar* (Özdemirel 2021).

Yukarıda ismi geçen çalışmalar, bölgenin ağız özelliklerini belirlemenin yanı sıra *Derleme Sözlüğü*'nün söz varlığına katkı sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Aynı yöreye ait bu yeni çalışmayla da ağız araştırmalarına ve *Derleme Sözlüğü*'ne önemli bir fayda sağlamak amaçlanmıştır. Bu çalışmada, daha çok bir bölgenin ağız özelliklerine değinmekten ziyade yöreye ait ve halk ağzında kullanılan kelimeler belli oranda tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki söz varlığının tespit edilmesi bugün için tam anlamıyla gerçekleşmiş değildir. 12 ciltlik bir kaynak olan *Derleme Sözlüğü* bile ağızlarda bulunan söz varlığının tamamını yansıtmamaktadır. Çünkü pek çok yöreye ait söz varlığı hâlâ çalışılmayı beklemektedir. Niğde ve yöresi de ağız araştırmaları açısından önemli malzemeler barındırmaktadır. Bu durum *Derleme*

¹ Ağız araştırmalarıyla ilgili lisansüstü tezler için bkz. Yusuf Özsoy, Türkiye'de Ağız Araştırmaları Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme: (1985-2018). *OĞUZTAD*, 1, 173-207.

Sözlüğü incelendiğinde net bir şekilde görülmektedir. Elde ettiğimiz verileri değerlendirmek ve yazıya geçirmek adına sözlüğe baktığımızda pek çok kelimenin Niğde ve yöresine kayıtlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda yöreden gönderilen 7766 adet fiş, *Derleme Sözlüğü* için büyük bir katkı sağlamıştır diyebiliriz. (bkz. DS I, 1993: XLVII-XLVIII). Yani yöreye baktığımızda önemli bir sözlü kültüre ve söz varlığı açısından da zengin bir yapıya sahip olduğunu anlayabiliyoruz. Bunun sebebi bölgede yaşayan etnik yapının çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. 1839 tarihli Konya Vilâyeti Salnâmesi'ne baktığımızda Niğde yöresinde Müslüman, Ermeni, Rum ve Protestanların yaşadığı bilinmektedir (bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, 2007: 94). Bahsedilen etnik toplulukların etkilerinin günümüzde hâlen devam etmesi bölge için önemli bir durumdur. Sakin'den öğrendiğimiz kadarıyla ise Niğde sancağında Ağca Asma, Bıyıklı, Bulgarlı, Dünderlu, Yahyalu ve Haymana gibi çeşitli isimler almış *Yörük* topluluklarına rastlanmaktadır (2010: 46). Yani çalışma bölgesi olan Dünderlu Kasabası'nın temelini ve ismini *Dünderlu* yörüklerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kasabalıdan dinlediğimiz rivayetlerde ise *Dünderlu* adının oluşmasında birkaç rivayet anlatılmaktadır. Bu rivayetlerden biri şöyledir: Kasabada *Kolsuz İbrahim* adında dindar bir kişi yaşamaktadır. Zamanla bu isim kasaba için söylenegelmiştir ve kasaba *Dindarlı* adını almıştır. *Dindarlı* kelimesi zamanla ses değişimlerine uğrayarak *Dünderlu* şekline dönüşmüştür. Yine yöre halkından edindiğimiz bilgilere göre bölgede daha önce Rumların yaşadığı söylenmektedir. Bölgedeki çeşitli unsurların *gavur dağı*, *gavur deresi*, *gavurun öldüğü dere* gibi adlar alması bu durumu güçlendirmektedir.

Çalışmada elde edilen kelimeler, Niğde ilinin Dünderlu kasabasına ait söz varlığını içermektedir. Söz varlığı, "*Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan sözcükler ve Derleme Sözlüğü'nde bulunan ama anlamları farklı olan sözcükler*" olarak sınıflandırılmıştır.

Derlenen kelimelere ilişkin ağız araştırmalarında kullanılan transkripsiyon işaretleri de çalışmada bulunmaktadır. Ayrıca tasnif edilen söz varlığının yanında kaynak kişi belirtilmiş ve çalışmanın sonunda bu *kaynak kişiler* hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Derlenen söz varlığının daha iyi anlaşılması için tanık cümlelerle çalışma zenginleştirilmiştir.

Kaynak kişilerden yapılan derleme sonucunda *Derleme Sözlüğü'*ne kazandırılan 91 adet sözcüğün tasnifi şu şekildedir:

A. Derleme Sözlüğü'nde Bulunmayan Kelimeler

Çalışmanın bu bölümünde *Derleme Sözlüğü'*nde yer almayan kelimeler sınıflandırılmıştır.

1. Deyimler:

Bu bölümde ilk olarak tespit edilen deyimler *Derleme Sözlüğü'*nde taranmıştır. Eğer yöreden tespit edilen bir deyim sözlükte bulunmuyorsa anlamı ve tanık cümlesi gösterilmiştir. Daha sonra *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı

çalışma gözden geçirilmiştir. Özgünlük açısından tespit edilen deyimlerin bu çalışmada da yer almaması önemlidir.

ara satta ğalmaq: Ne yapacağını şaşırarak, karar verememek. (KK-3)

Çoğ malımız var gibi ara satta ğaldıh.

aşılırları şin atmaq: Çok sevinmek. (KK-3)

Ğız seni görünce aşılırları şin attı vallah.

başa ğadar yétirmek: Bir işin sonuna kadar ulaşması, tamamına ermesi anlamında bir kargış. (KK-2, KK-3)

Allah başa ğadar yétirsin.

büz büz ağlamak: Sessiz sessiz ağlamak. (KK-3)

Büz büz ağlama dirler işde.

çiğni düşmek: Morali bozuk olmak. (KK-3)

Çiğnini düşürmüş de düşünüyor dirik.

çomağ çekmek: (Argo) El işareti yapmak. (KK-2, KK-3)

Yumrağ çomağ çekmek dirik.

çomağ göstermek: bkz. çomağ çekmek. (KK-2, KK-3)

dal ğol olmaq: Destek olmak, kol kanat germek. (KK-1, KK-3)

Biz kardeşik ya hani dal ğol oluruk.

el ufalamak: El açmak, çaresizlikten boyun bükmek. (KK-3)

Biz de böyle el ufaladıh işte millete.

et ulayıp ğan ğatmaq: Akraba, hısım olmak. (KK-3)

Biz ahraba olduğ ğayrı et uladıh ğan ğatdıh.

ğaşlarını düğmek: Kaşlarını çatmak, sinirlenmek. (KK-3)

Ğaşını düğmüş oturmuş dirik.

ğıvrı iplik gibi: Eli çabuk (kızlar için). (KK-3)

Ğıvrı iplik gibi iş görür bizim ğız.

ğıyın ğılçık yemek: Az ve yavaş yemek. (KK-3)

Ğıyın ğılçık yiyor he.

ğöze çöp batmaq: Çok erken uyanmak. (KK-3)

Ğözüne çöp mü battı da ğalktın.

ğözünde kalmak: Çok sevmek, gözünden uzak tutamamak. (KK-3)

Çok seviyon gözüñde mi galacam yavrum.

ğuzu böğrekli: Yufka yürekli. (KK-3)

Dayanamıyor, ğuzu böğrekli biraz.

ismet misiri: Eğilip bükülmeyen (kimse). (KK-3)

Analığım ğızdımydı bize ismet misiri dirdi.

kötü hastalık: Kanser. (KK-5)

Ĝansere kötü hastalık dirler eskiler.

lafa zarı olmak: Her söze karşılık vermek, altta kalmamak. (KK-3)

Hemen cevap viriyor lafa zarı olmuş iyice.

mal canlısı: Evin ihtiyaçlarını gören, her şeyi tam yapan. (KK-6)

Ĝaynanam mal canlısı da dedem değılmiş.

mesmiye almamak: Alay etmek. (KK-1)

Seni mesmiye almıyollar, güliüyollar hep.

pata gitmek: Boşa gitmek. (KK-4)

Orucum da pata gitti iyi mi?

sabırıcana dutulmak: Üşütmek, soğuk algınlığı. (KK-2)

Benim emmim sabırıcana dutulmuş ölmüş.

seriyi méydana ğoymak: Ölüm döşeginde olmak. (KK-3)

Teyzemin ğocası seriyi méydana ğoydu.

tava sapı dutmak: Yemeğı kendi başına yemek, paylaşmamak; bir işi kendi başına yapmak. (KK-2, KK-3)

Kendi yaptı yalığız tava sapı duttu.

telbele dönme: Çok çalışmak. (KK-3)

Ellerin çocuğları çok akıllı telbele dönüyollar.

uzdan uzdan ğonuşmak: Konuştuğı kişiyi sinirlendirmek, sinir etmek. (KK-3)

Uzdan uzdan ğonuşmada Fatma birincidir.

yaşmak vurma: Kadınların ağızlarını yazma, eşarp, tülbent vb. örtüm araçlar kapatarak yaptıkları bir örtünme biçimi. (KK-2, KK-3)

Böyüklerin yanında yaşmak vururduk biz işde.

yemeğı vurma: Yemeğı ocağa koymak. (KK-2, KK-3)

Yemeğı vur da gelivir ğızım dirik.

2. Adlar:

2.1. Eşya Adları:

boydan: Elbise. (KK-2)

Kelime ilk bakışta *baştan ayağa kadar* anlamına gelse de yöre ağzında *uzun, baştan ayağa kadar olan elbise için* kullanılmaktadır.

Eskiden biz boydan giyerdik.

2.2. Bitki/Hayvan Adları:

dede sahalı: Bir tür ot. (KK-2, KK-3)

Dede sahalı yirik ot.

ğanser otu: Sebze ve meyvelere sarılarak hastalık yapan zararlı bir ot. (KK-3)

Ğızım bahçeyi hep ğanser otu sarmış ya.

ğaynana topuzu: Bir tür çiçek, kaktüs. (KK-2, KK-3)

Ğaynana topuzu işde ğuzum çiçek.

ğaynana dili: Bir tür çiçek, kaktüs. (KK-2, KK-3)

Biz evde bakardığ ğaynana diline.

2.3. Mekân Adları:

ilda: Serin, ferah, kuytu yer. (KK-3)

Çocuğu ildaya goy da gelivir.

zigah: İki katlı dairenin ikinci katı. (KK-3)

Ben gelin geldim zigahta oturdum.

2.4. Diğer Adlar:

cibilik: Bir lakap. (KK-1)

Bizim İrbaham'ın dedesigile cibilikler dimişler.

dıvıdık: Bir lakap. Kasaba halkı bu sözü “çok konuşan ve her şey hakkında yorum yapan” insanlar için kullanılmaktadır. (KK-2)

Dıvıdık Emine dün bize geldi.

harap(lık): Şımarık, şımarıklık. (KK-3)

Haraplık itme yavrum oturivir.

hayvacı: Bir lakap. (KK-1)

Hayvacı denilen kişi kasabada uzun yıllar ayva satarak geçimini sağlamış ve halk buna karşılık o kişiye bu lakabı vermiş. Büyük ihtimalle *ayvacı* kelimesi önüne *h-* sesini türeterek, günümüzde de *hayvacı* şeklinde kullanılmaya devam etmektedir.

Ğomşumuza hayvacı dimişler.

iliz: Bir lakap. (KK-3)

Avrada iliz Kezban dirler.

küntüş(lü): Ayak tarağı, ayağı taraklı (kimse). (KK-3)

Ayağım küntüşlü benim oğlum.

pıngıl: Kavga, gürültü. (KK-3)

Pıngıl çıkaracığ diye yir arıyollar.

sadar gıyruğ: Bir lakap. (KK-3)

Bu lakap kişinin sürekli “*kendi başına iş yaptığı ve başına buyruk olduğu*” için kasaba halkı tarafından konulmuştur. *Sadar* (bkz. DS X) ise “dayak olarak kullanılan direk, sırık” anlamında kullanılmaktadır.

Benim analığımın düñürüne sadar gıyruğ dirdik.

soğanlama: Soğan, yumurta gibi yiyeceklerin katılarak yapıldığı bir yemek. (KK-3)

Soğanlama yapar çaylan yirik.

yirsi: Rutubet, nem. (KK-1, KK-3)

Yirsi gızum duvarlarda olur ya.

3. Sıfatlar:

mayuşuk: Kırgın, bozuk. (KK-6)

Bugün Ümmüşüm mayuşuk yüzlü biraz.

4. Fiiller:

dımsıtmağ: Söylemek. (KK-3)

Hemen Ali'ye lafı dımsıdırım.

ğıdıklamağ: Sebze ve meyvelerin otunu yolmak, çapa yapmak. (KK-3)

Anam çiçekleri ğıdıklayıvir gızım dirdi.

güğürdemek: Gülmek (bebek için). (KK-2, KK-3)

Bebek bir aylık oluncı güğürdenmiye başlar.

hıltışır olmağ: Yorgun, yorulmak. (KK-5)

Hıltışır olmuşum oturuyom öyle işde.

hurç olmağ: Dökülmek. (KK-1)

Dutlar ağacın altına hurç oluvirmiş.

keçelenmek: Karıncalanmak. (KK-3)

Sabaha ğadar ayağlarım keçelendi.

mertletmek: Kızmak, göz dağı vermek. (KK-4)

İnsan insana siñirlendi mi mertletti dirler.

öllüklenmek: Kıvam almak. (KK-2, KK-3)

Yemek dîneniyor ya öllüklensin dirik.

pürlemek: Soğan, maydanoz gibi yeşillikleri toplamak. (KK-3)

Soğanı pürleyiver de gel.

5. Zarflar:

bitkin: Çok, fazla. (KK-6)

Bu yıl elmalar bitkin olmuş.

duşamaya: Öylesine. (KK-5)

Duşamaya dolanyoñ iş görmek canım istemedi.

havdırı: Öylesine. (KK-5)

Havdırıya gonusup durma.

sakız gibi: Tertemiz (elbise için). (KK-3)

Sakız gibi giy güzelce.

virelli: Eli bol. (KK-1)

Benim gaynanam virelli değildi.

6. İkilemeler

çotam: Olması gerekenden daha sık (bitki için). (KK-6)

Bu kelime “çotam çotam” şekliyle ikileme olarak kullanılır.

Elmalar da çotam çotam maşallah.

mal maşat: Mal mülk. (KK-3)

Malı maşatı çoğ amma evladı hayırsız.

zembil zembil: Çok fazla. (KK-3)

Kirazı Allah virmiş ya zembil zembil.

B. Derleme Sözlüğü'nde Bulunan Ama Anlamları Farklı Olan Kelimeler

Çalışmanın bu bölümünde *Derleme Sözlüğü*'nde bulunduğu halde farklı anlamlarda karşımıza çıkan kelimeler sınıflandırılmıştır. Bir kelime birden fazla yörede farklı anlamlarda karşımıza çıkabilmektedir.

1. Deyimler:

alımını almak: Üşütmek, soğuk almak. (KK-2, KK-3)

DS'ye baktığımızda deyim “dert, hastalık kazanmak” anlamında yer almaktadır. Bu anlam daha genel bir anlam ifade etmektedir. Bizim derlediğimiz kelimeye baktığımızda ise “üşütmek, soğuk almak” gibi daha özel bir anlam çıkmaktadır.

Alımını aldıñ tabi dışarda geldin.

(krş. DS I: 1. Hak ettiği cezayı görmek, paylanmak, hakarete uğramak. 2. Bir şeyin veya bir işin huyunu, kolayını almak, meleke kesbetmek, alışmak. 3. Hevesini almak. 4. Bir işte başarısızlığa uğramak, zarar etmek. 5. Dert, hastalık kazanmak. 6. Yükünü tutmak, alacağı kadar doldurmak; Yıldırım, 2006: Hırslanmak, karar vermek.)

dili güllü: Sözü tatlı olan kimse için kullanılır. (KK-2, KK-3)

Söhbeti dinlenen kişiye dilli güllü dirik yani.

(krş. DS IV: Yüze karşı iyi konuşan fakat arkadan kötü olan kimse, ikiyüzlü.)

2. Adlar:

cıngılı: Bir lakap. (KK-1)

O gadına nasılsa cıngılı dimişler.

(krş. DS III: 1. Süslü. 2. Oynak, şımarık (kadın hak.). 3. Küçük kazan. 4. Dayanaksız, iradesiz, idaresiz. 5. Yaman, çetin.)

dalağ: İlaçların bulunduğu kapsül. (KK-3)

Bir dalağ ilaç içtim bugün.

(krş. DS IV: 1. Bozulmamış bal peteği, kovanın yanlarındaki küçük beyaz bal peteği. 2. Doğranmamış peynir parçası, tekerlek biçimindeki kaşar peyniri. 3. Aşığın çukur olmayan tarafı. 4. Göğüs. 5. Göbek. 6. Fazla su içmekten ileri gelen bir hastalık, karın şişliği. 7. Difteri hastalığı. 8. Pıhtılaşmış kan. 9. Şarbon hastalığı. 10. Kese kâğıdı. 11. Boyun atkısı. 12. Çobanların ve avcılarının kışın üşümek için, ayaklarına sardıkları deri.)

fışkı: Tezeğin küçüğü. (KK-3)

Davarın gübresini dışarıya göyallar fıskı yapacak dirik.

(krş. DS V: Karışık, düzensiz; ince dut sopası; ağaç yongası; ahlsız, arsız, yapışka (genellikle kadın ya da kızları aşığlamak için); at ve eşek gübresi.)

ğabartlama: Hamuru kızartarak yapılan bir ekmek. (KK-2, KK-3)

Pişi yapıyolla ya biz ğabartlama yaptıñ dirik.

(krş. DS VI: Lokma tatlısı.)

ğonsuk: Delik. (KK-4)

Sanki bizim Ali duvarın ğonsuğundan mı çıktı?

(krş. DS XII: Ara, aralık.)

güccük: Küçük gelen giysi. (KK-2)

İcık kızların ıcık çocuğların güccüklerini virdim.

(krş. DS VI: Küçük, ufak.)

hazna: Rahim, döl yatağı. (KK-3)

Akkız hala çocuk haznada ölür didi.

(krş. DS VII: Hazine.)

kemçik: Yemek seçen, her yemeği beğenmeyen. (KK-5)

Bizim Kürşat işde kemçik dirim ben oña.

mazarat: Yendiğinde mideye dokunan besinler için kullanılır. Aynı zamanda yaramaz çocuklar için de kullanılmaktadır. (KK-3)

Ameliyatlıydım amma mazarat şiyler canım istiyor.

(krş. DS IX: Özur; Gemalmaz, 1995: mazarrat, kötülük, zarar.)

mestan: Hilekarlık, tatlı sevimlilik yapmak. (KK-6)

Kimisi mestanlık yapar işde hastayım diyi.

(krş. DS XII: Çok küçük kavun.)

navrız: Temiz, tertemiz (ev, elbise için). (KK-3)

Navrız olmuş açılmış dirik.

(krş. DS IX: Martı.)

söbe: Meyve ve sebzelerin güzel bir şekilde olgunlaşması, irileşmesi. (KK-3)

Söbe söbe olmuş dirik.

(krş. DS X: Yumurta biçimi, oval: söbe yüzlü, söbe tabak; soba; saklambaç oyununda belirlenen ya da oyuncuların birinin önce gelmesi; DS XII: saklambaç oyunu.)

şahan: Çok çalışkan anlamında kullanılan bir iğneleme. (KK-2)

Bizim gelin çok şahan maşallah.

(krş. DS X: Şahin. 2. Ağacın orta sürgünü; DS XII: Güçlü ve güzel anlamında sevgi belirtmek için söylenir: Aslanım, şahanım, oğlum.)

tıngıllı: Alıngan. (KK-3)

Bizin gelin de çok tıngıllı bir şey disem bozulur.

(krş. DS X: Küçük sepet.)

yer: Dokuma kalitesi (kumaş için). (KK-2)

Elbisenin yeri de çok güzel imiş.

(krş. DS XI: 1. Yatak. 2. Tarla; Erten, 1994: Yer; Demir, 2001: Arazi, tarla bahçe; Gülsevin, 2002: Yer, mevki; Turan, 2006: Mahal, Zemin, İkamete müsait ev.)

3.Sıfatlar:

uğu: Çekik (göz için). (KK-3)

Uğu gözlü gızım benim.

(krş. DS XII: 1. Baykuş. 2. Boş, ıssız.)

zıran: Uzun boylu, kalıplı kimse. (KK-1)

Abilerin işde annelerinin başında zıran gibi oğlanlar olmuş.

(krş. DS X: Boş gezmeyi seven.)

4. Fiiller:

burunlamak: Dışlamak. (KK-1, KK-3)

Bizi hep burunladılar gızım.

(krş. DS II: Darılmak, gücenmek. 2. Cıvcıv yumurtadan çıkmadan önce yumurtayı delmek. 3. Öne geçmek. 4. Burnu ile itmek beğenmemek. 5. Hayvan samanı burnu ile itmek.)

çörtermek: Üşümek, titremek. (KK-3)

Gızım galın giy çörteriyöñ.

(krş. DS III: Büzülüp oturmak, çömelmek.)

esirmek: İştahlı olmak, sevinmek. (KK-3)

Cemile abla esiriyor vallah.

(krş. DS V: 1. Kavga etmek. 2. Azmak, kudurmak, delirmek. 3. Gereksiz yere öfkelenmek, kızmak. 4. Öfkelenip bağırmak, çağırmak. 5. Azarlamak. 6. Kızgın erkek deve kükremek. 7. Fazla beslenen hayvan etrafa saldırmak. 8. Sallanmak. 9. Yaramazlık etmek. 10. Üstelemek, ayak direktmek. 11. Boş yere savururcasına para harcamak. 12. Sarhoş olmak. 13. Bir söz ya da fikre fazlasıyla önem vermek; Gemalmaz, 1995: <esürmek: sinirlenmek, huyututmak.)

kizikmek: Sinirlenmek, küsmek. (KK-5)

Kizikti baña gızım.

(krş. DS VIII: Çekinmek, sakınmak, bir şeyden soğumak.)

öflezimek: Uykusuzluktan gözlerin küçülmesi. (KK-2, KK-3)

Gözleri öflezimiş iyice uyumamış.

(bkz. ölfezimek. krş. DS IX: lambanın ışığı azalmak, sönmeye yüz tutmak.)

zırcıtmağ: Acıkmak, acıktırmak. (KK-1)

Bizi zırcıttın bugün gızım.

(krş. DS XI: İnletmek; üzme, yalvartmak; bir nesneyi göze batar biçimde ortada bırakmak.)

5. İkilemeler:

dala dala: Severek, seve seve. (KK-3)

Babañ da bi dala dala yimez.

(krş. DS IV: İçli içli (ağlamayı anlatır.).)

mındıl mındıl: Yavaş yavaş. (KK-3)

Esmada mındıl mındıl yiyor.

(krş. DS IX: Küçük çocukların kısa adımlarla sevimli bir biçimde yürüyüşünü anlatır.)

Sonuç

Tespit ettiğimiz kelimeler, hem yöre kültürünün araştırılmasına ve yaşatılmasına katkı sağlayacak hem de bu kelimelerin unutulmasını engelleyecektir.

Bu bağlamda araştırmanın sonucunda elde ettiğimiz verilere göre, *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan sözcük sayısı 64; *Derleme Sözlüğü*'nde bulunup anlamı farklı olan sözcük sayısı ise 27'dir. Bu çalışmada 31 deyim, 60 söz ve söz grubu olmak üzere toplamda 91 adet söz varlığı *Derleme Sözlüğü*'ne kazandırılmıştır. Kazandırılan söz varlığının türlerine baktığımızda ise *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayanlar 29 deyim, 17 isim, 9 fiil, 1 sıfat, 5 zarf, 3 ikileme; *Derleme Sözlüğü*'nde bulunan ama anlamları farklı olanlar ise 2 deyim, 15 isim, 2 sıfat, 6 fiil ve 2 zarf olarak tespit edilmiştir.

Aynı zamanda yöreden tespit edilen deyimler, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı çalışmaya katkı sağlayacak niteliktedir.

Çeviri Yazı İşaretleri

é	kapalı e
ē	uzun e
F	f-v arası ünsüz
ğ	art damak g'si
ĝ	patlayıcı gırtlak g'si
ǵ	orta damak g'si
ħ	hırıltılı h
ī	uzun ı
ñ	genzel orta ve art damak n'si
ń	ince n ünsüzü
ó	ö ~ o arası ünlü

ō	uzun o
ö	kısa o
ō̄	uzun ö
P	p~b arası ünsüz
S	s ~ z arası ünsüz
í	yarı incelmış ünlülerle hece kuran ince t
τ	t~d arası ünsüz
ú	ü'den kalınlaşmış ü ~ u arası ünlü
ū	uzun u
ǔ	kısa u
ū̄	uzun ü
ú̄	u~ ü arası ü'ye daha yakın ünlü

İşaretler

- ünlüler üzerinde uzunluk işareti
- ˘ 1. ünlüler üzerinde kısalık işareti
2. iki kelime arasında bağlantı işareti (ulama)
- ° 1- düz ünlüler üzerinde yuvarlaklaşma işareti
2- ünsüzler altında sesin düşmeye yakın olduğunu gösterir
- ' kendisinden sonra gelen hecenin vurgu işareti
- ˘ 1. kalın ünlüler üzerinde yarı inceltme işareti
2. ünsüzler üzerinde telâffuz noktasının geriye kaydığını gösteren işaret

Kısaltmalar

agm: Adı geçen makale

bkz: Bakınız

DS: Derleme Sözlüğü

KK: Kaynak Kişi

krş: Karşılaştırınız

Kaynakça

Biltekin, Y. (2020). *Niğde Sözlüğü*. Niğde: Hamle Basın Yayın.

Büyükakkaş, A. (1996). *Niğde ve Yöresi Ağzıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Büyükakkaş, A. (2009). *Ahmet, Niğde ve Yöresi Ağzlarında Yazı Dili Dışında kullanılan Bir Şimdiki Zaman Çekimi Üzerine*. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri içinde (163-168). Ankara: TDK Yayınları.
- Demir, N. (2013). *Ankara Örneğinde Ağzların Belgelenmesi (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdoğan, S. (2013). *Kırşehir ve Niğde Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar*. Makaleler, Muzaffer Akkuş Armağanı içinde (375-394). Konya: Kömen Yayıncılık.
- Erdoğan, S. (2016). Niğde Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *TÜBAR*, 40, 69-82.
- Karatekin, S. (2003). *Niğde İli Elmalı Kasabası ve Yöresi Ağzları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Koraş, H. (2002). Derleme Sözlüğüne İlaveler. *TÜBAR*, 12, 171-208.
- Özdemirel, S. (2021). Niğde Yöresinden (Dündarlı Kasabası) Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *TÜBAR*, 50, 137-149.
- Özsoy, Y. (2019). Türkiye'de Ağız Araştırmaları Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme: (1985-2018). *OĞUZTAD*, 1, 173-207.
- Sakin, O. (2010). *16. yy. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler (Boylar, Kabileler, Cemaatler)*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- Tanboğa, S. (2008). *Niğde Ağzında Şimdiki Zaman Eki ve Farklı Kullanımları*. I. Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci sempozyumu bildirileri içinde (199-203). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Tdv İslâm Ansiklopedisi. (2007). *Niğde*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Topal, N. (2020). *Niğde'de Sağlık Kurumları ve Hastalıklar*. Arslan, M. (Yay. haz.) Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler içinde (344-356). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. Kaçalın, M. S. (Yay. haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü C. I-XII*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü*, (<https://sozluk.gov.tr/>)
- Uysal, İ. N. (2018). Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *ERDEM*, 1, 139-156.
- Yıldırım, A. (2004). *Niğde İli İçmeli Kasabası Ağzı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kaynak Kişiler

KK-1: Ali UZUNTAŞ, 1964 doğumlu, ortaokul mezunu, emekli, Niğde/Dünderlı.

KK-2: Emine GÜLER, 1987 doğumlu, lise mezunu, ev hanımı, Niğde/Dünderlı.

KK-3: Kifayet UZUNTAŞ, 1973 doğumlu, okuryazar değil, ev hanımı, Niğde/Dünderlı.

KK-4: Kürşat GÜLER, 1985 doğumlu, lise mezunu, işçi, Niğde/Dünderlı.

KK-5: Mustafa UZUNTAŞ, 1957 doğumlu, lise mezunu, emekli, Niğde/Dünderlı.

KK-6: Osman GÜLER, 1953 doğumlu, ortaokul mezunu, çiftçi, Niğde/Dünderlı.

UYSAL, İdris Nebi (2014). *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 499 s.

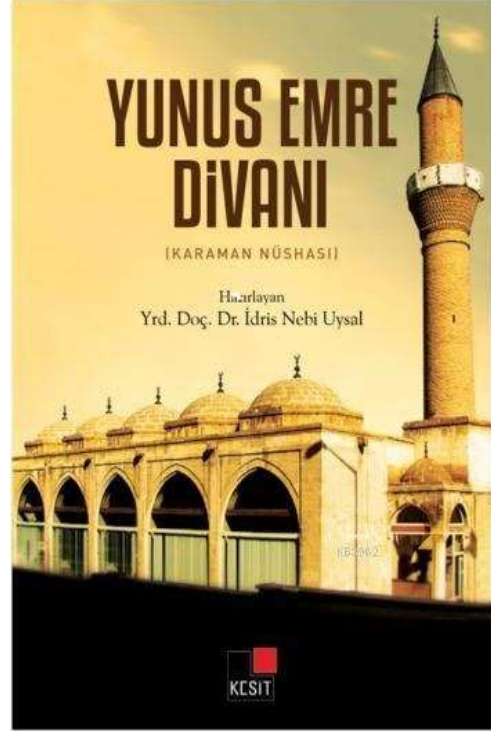
Erdal DEMİR*

Türk edebiyatında hayatı, sanatı, felsefesi ve eserleriyle ilgili en fazla araştırma yapılan kişilerden biri de Yunus Emre'dir. O, yaşadığı devrin sancıları, sıkıntı ve buhranlarıyla mücadele eden Anadolu halkının dertlerine merhem olarak söylediği şiirlerle onları birlik, kardeşlik ve sevgi ekseninde birleştirmek adına çaba göstermiş bir gönül eridir. Şair üzerine çok sayıda çalışma yapılmasına rağmen konuyla ilgili tartışmalar, araştırma ve incelemeler hâlen sürmektedir.

Yunus Emre ile ilgili çalışmalardan biri de İdris Nebi Uysal'ın hazırladığı *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)* adlı eserdir. Bu çalışma ilgili nüshanın dil yönüyle özelliklerini tespit etmek, nüshaya dair bazı sorulara yanıt aramak ve bu alanda yapılacak araştırmalara katkı sunmak adına hazırlanmış önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. 2014 yılında Kesit Yayınları tarafından yayımlanan

bu eser, 499 sayfadan oluşmaktadır. *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)* adlı çalışma; "Giriş, İnceleme ve Değerlendirme, Sonuç, Metin, Dizin-Sözlük ve Tıpkıbasım" bölümlerinden meydana gelmektedir.

"Giriş Bölümü"nü (s. 13-22) değerli kılan özelliklerden biri, "Önceki Yayınlar ve Yeni Çalışmaların Gerekliği" başlıklı kısımdır. Uysal, bu bölümde Yunus Emre ve *Divan*'ı üzerine yerli ve yabancı birçok bilim insanının çalışma yaptığını, *Risâletü'n-Nushiyye* adlı eserinin de *Divan* kadar olmasa da pek çok araştırmacının çalışmasına konu olduğunu belirtmiş; bu alanda emek veren araştırmacılar ve eserlerinden bahsetmiştir. Ardından Uysal, Yunus Emre'yi ve onunla özdeşleşen *Divan*'ını ele alan çalışmalardan elde ettiği sonuçları maddeler hâlinde değerlendirmiştir. Burada belirtilenlere göre Karaman nüshası, dil özellikleri bakımından diğer nüshalardan ayrılmaktadır. Araştırmacı; "Malzeme, Yöntem ve Kapsam" bölümünde *Yunus Emre Divanı*'nın Karaman nüshasını dil yönüyle incelemeyi hedeflediğini belirterek, metin çevirisi sırasında dikkate aldığı ilkeleri açıklamıştır. Uysal'ın ifadesine göre, eldeki nüsha 218 şiir ve 1708 beyitten oluşmaktadır.

* Öğretmen, MEB

E-Posta: erdaldemir972@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-8815-0860

“Birinci Bölüm”de (s. 23-49) Yunus Emre’nin hayatı hakkındaki kaynaklara değinilmiştir. Mevcut kaynaklar genellikle menkıbelere ve tarihî belgelere dayanmaktadır. Bilhassa *Risâletü’n-Nushiyye*’de geçen tarih, büyük şairin hayatı ile ilgili önemli bir vesika olarak görülmektedir. Erzi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi 7912 numara ile kayıtlı bulunan yazmada Yunus Emre’nin 1240-1/1320-1 yılları arasında 80 yıl gibi bir süre yaşadığını ifade etmiştir. Uysal’a göre gerek menkıbeler gerekse tarihî belgeler ışığında şairin toprak sahibi zengin, nüfuzlu ve yardımlaşmaya önem veren bir hayırsever olduğu söylenebilir. Tahsili ile ilgili olarak da araştırmacılarca pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Şiirlerine bakıldığında onun ümmi olmadığı, zahiri ilimlere vâkıf olduğu, batını ilimleri de bir müridin ilim terbiyesinden geçerek aldığı anlaşılmaktadır. Halveti geleneğinde müftü kimliğiyle anılması da ayrıca dikkat çekmektedir. Yine araştırmacıya göre, Yunus Emre’nin yaşadığı coğrafya konusundaki görüşlerin bir kısmı belgelere, bir kısmı ise çeşitli yorumlara dayandırılmaktadır. Bu belgelerde pek çok yer söylenmesine rağmen ağırlıklı olarak Karaman ili ve Orta Anadolu yöreleri daha fazla ön plana çıkmaktadır. Araştırmacıya göre; tarihî belgeler Yunus Emre’nin kökeninin Şeyh İsmail Hacı vasıtasıyla Horasan’a kadar uzandığını göstermektedir.

Uysal’a göre; Yunus Emre, şiirlerini sanatçı ve bilginlerin kullandığı Farsça veya Arapça olarak değil, bizzat Türkçe olarak yazmıştır. Şair; Türk dilinde gelişmiş ve şehirli tasavvuf edebiyatını meydana getiren, ozan şiirini usule bağlayarak yüksek bir mertebeye ulaştırmak amacıyla olan bir akımın kurucusu olmuştur. Toplumun aksayan yönlerini çekinmeden dile getirmiştir. Yaşadığı devri çok iyi analiz eden şair, dünyayı dikkatle bakan bir gözle irdelemiş, şiirlerinde kullanılan kelimeleri özenle seçmiştir. Şiirlerinde; konu belirleme, sözcük seçimi, anlatım gibi şekil ve muhtevaya ait öğeler, gelişigüzel değildir. Şairin asıl mahlasının Yunus olduğu ve ilave edilen sıfatların ifadeyi güçlendirmek adına yapıldığı görülmektedir. Şiirlerinde aruz ve hece vezni kullanmıştır. Heceyle düzenlenmiş şiirlerde de hece sayısının eksik olduğu dizelerin varlığından bahsedilebilir. Yazılan şiirlerin tamamının tekke edebiyatı türüne uygunluğu göze çarpmaktadır. Yunus Emre, Türkçenin o devirdeki imkânlarıyla son derece açık, sade ve etkili şiirler söylemiştir. *Divan*’ın Karaman nüshasının söz varlığı unsurları açısından Türkçenin baskın şekilde kullanıldığı bir metin olduğu araştırmacı tarafından özellikle belirtilmiştir. “Birinci Bölüm”ün bir diğer alt başlığında ise Eski Anadolu Türkçesi (EAT) terimi ile Türkçenin bu tarihî döneminin dil özelliklerinden bahsedilmiştir.

“İkinci Bölüm” (s. 51-120); dilbilgisi incelemesine ayrılmıştır. Uysal, nüshayı ses bilgisi ve şekil bilgisi yönüyle incelemiş ve nüshanın EAT, Uygur ve Arap-Fars imlasına ait özelliklerin birlikte görüldüğü bir yazı ortamına uygun olduğunu belirtmektedir. Aynı dönemde yazılan bütün eserlerde olduğu gibi bu eserde de düzenli bir imladan söz etmek oldukça zordur. *Divan* imla yönüyle de incelendiğinde metinde ünlülerin tamamı gösterilmiştir. Bu metinde iki farklı imla uygulanmış olması eserin imla özelliklerinin belirlenmesini güçleştirmektedir. Oğuz Türkçesiyle yazılan ilk eserlerde bu anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. *Divan*’a da yansıyan bu uygulama, Anadolu’da henüz bir yazı dilinin tüm kurallarıyla oluşmadığının işaretidir.

“Üçüncü Bölüm” (s. 121-141) *Divan*’ın değerlendirmesini içermektedir. Bu bölümde Uysal tarafından, EAT’nin genel özellikleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilişkisi yönüyle genel bir değerlendirme yapılmıştır. *Divan*’ın Karaman nüshasının baskın dil özellikleri, ses ve ekler yönüyle de maddeler hâlinde açıklanmıştır. *Divan*’da kalınlık-incecik uyumunun sağlandığı, *t->d-* gelişmesinin metinde temel kural olduğu, birçok sözcükte *k->g-* değişiminin yaşandığı görülmüştür. Araştırmacıya göre, eldeki metnin kim tarafından ve ne zaman istinsah edildiği bilinmediğinden nüshanın yazıldığı döneme dair bilgi almanın en sağlıklı yolu, eserin dil özelliklerine ve söz varlığına müracaat etmektir. Uysal bunun, metnin tarihî ağızlardan hangisiyle kaleme alındığının tespitine yardımcı olacağını belirtmiştir. *Divan*’da ön seste *b>m* değişmesine rastlanmaması, ayrıca sözcük içerisinde de *k>h* değişikliğini tanımlayan örneğin bulunmaması eseri tarihî Azeri ağızından uzaklaştırmıştır. EAT’deki birleştirilmiş imla anlayışı; başat olan kapalı e (*é*) fenomeni, tonluluk-tonsuzluk uyumsuzluğu, “-ıcağ/-icek, -madın/-medin, -uban(ın)/-üben(in) vb.” zarf-fiil eklerinin sıkça kullanılması gibi hususlar *Divan*’la benzerlik taşımaktadır. Uysal, bu tespitlerinden sonra *Divan*’ın Karaman nüshasının EAT’nin bütün özelliklerini taşıdığını belirtmiştir. Nüshanın, metin dili, ses bilgisi yönüyle ikinci grubun, şekil bilgisi yönüyle de birinci grubun (Türkiye ağız) özelliklerine yakın olduğunu belirtmiştir. Uysal’a göre Kâşgarlı’nın Oğuz lehçesinde yaygın olarak işlediği ses olayları, eldeki nüshadaki birçok örnekte de bulunmaktadır.

“Dördüncü Bölüm”de (s. 143-144) Uysal, *Divan*’la ilgili tespitlerini maddeler halinde açıklamıştır. Eldeki nüshanın EAT’nin karakteristik özelliklerini yansıttığını, bu durumda onun XIV. yüzyılın sonlarında yahut XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığını söylemenin doğru olacağını belirtmiştir. Nüshada imlanın EAT ile birebir örtüştüğünü, karışık dilli eserlerde görülen ikili yazılımların eldeki nüshada da görüldüğünü söylemiştir. Metinde Oğuz-Türkmen dil özelliklerinin başat olduğunu belirterek, *Divan*’ın Karaman nüshasının, Türkiye Türkçesi ağızlarından olan Batı grubu ağızlarıyla birçok yönden birleştiğini ifade etmiştir. Esere hâkim olan ağız özelliğinin Karaman ve Konya ağızlarına yakın olduğunu da vurgulamıştır. Araştırmacı; Arapça ve Farsçanın *Divan*’a etki yönünden eserin dil ve anlatımını bozacak kadar yoğun olmadığını tespit ederek, eserde geçen sözcük, deyim, atasözü vb. yapıların pek çoğunun, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve ağızlarında da yaşamakta olduğunu belirtmiştir.

“Beşinci Bölüm”de (s.161-315) *Yunus Emre Divanı*’nın Karaman nüshasında kayıtlı 218 şiir yer almaktadır. Şiirler numaralandırılmış olup, sayfa numarası altında “ve lehü eyzan”, “bu da onun gibi, bu da öyle” manasını taşıyan ibare yer almaktadır. Şiir numaralarının hemen yan tarafında varak numarası ayrıç içinde gösterilmiş, şiirlerin tamamı beyit düzeninde yazılmıştır. Her sayfanın alt kısmındaki dipnotlarda şiirlere ait bilgiler numaralandırılmış bir şekilde verilmiştir.

“Altıncı Bölüm”de (s. 317-478) yer alan “Dizin” ve “Sözlük” başlıklı iki bölümde sözcükler, *Divan*’daki beyit numarasına göre verilmiştir. Çeviri yazılı metinde parantez içerisinde verilen rakamlar beyit numarasıdır. Sözcüklerin anlamlandırılmasında, onların bağlamsal şartları göz önünde tutulmuştur. Türkçe olmayan sözcüklerin hangi dile ait olduğu belirtilmiş, sıralamada sözcüklerin önce çekim şekilleri, sonra terkip ve

bağlama grubu oluşturan biçimleri, birleşik fiil durumundaki görünümleri yazılmıştır. Mastar ekli fiiller de çekimli yapılar arasında gösterilmiş, genel kullanım olarak terim niteliği taşıyan tamlama, grup ve birleşik yapılar, madde başı olarak düzenlenmiştir. Yazılış çeşitliliği gösteren Türkçe sözcüklerde, az görülenler yaygın olana gönderme yapılar dizinlenmiştir. Yazımı değiştirilmiş alıntı sözcükler, özgün şekliyle yapılar, özgün şekli metinde geçmeyenler ise doğru şekilleri belirtilerek dizinlenmiştir. Dizin bölümüne ayrıca Arapça ibareler dizini adında bir bölüm daha eklenmiştir.

Eserin son bölümünde (s. 481-499) nüshanın kapak sayfası ile tıpkıbasımından örneklere sağ üst kısmında varak numarası da belirtilerek yer verilmiştir.

Yukarıda genel hatlarıyla tanıtılmaya çalışılan bu eserde Yunus Emre'nin hayatı ve sanat anlayışının yanı sıra en eski nüshalardan biri olan Karaman nüshası bütün yönleriyle ele alınmıştır. Uysal, eserin dil ve anlatım yönüyle genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Araştırmacı nüshada eserin dil incelemesine, metin, dizin ve sözlük bölümlerini de ilave ederek, beyitlerde geçen sözcüklerin anlamlarını titizlikle araştırarak sunmak suretiyle örnek bir seçki oluşturmuştur. XIV. yüzyılın ilk verimlerinden olan bu eser, Türkçenin Anadolu'daki hayat hikâyesine ışık tutan temel kaynaklardan biri olmuştur. Bu nüshanın dikkat çeken bir yönü de daha önce müstakil olarak hiç yayımlanmamış, dil yönüyle incelenmemiş olmasıdır. Bu çalışma, Yunus Emre araştırmalarında önemli bir merhale olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

UYSAL, İdris Nebi (2014). *Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası)*. İstanbul: Kesit Yayınları.